

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

**A. NURMONOV, N. MAHMUDOV,
A. SOBIROV, SH. YUSUPOVA**

**HOZIRGI O‘ZBEK
ADABIY TILI**

*Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining
3-bosqich talabalari uchun darslik*

Qayta ishlangan, to‘ldirilgan uchinchi nashri

TOSHKENT – «ILM ZIYO» – 2010

*Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar: **M. Saidxonov** — filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

O. Tojiyev — filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

SO‘ZBOSHI

Aziz o‘quvchilar!

Obod va ozod yurtimizning ertangi kuni, suyangan tog‘i, ishonchi sanalgan baxtiyor yoshlar!

Bu yil ilm o‘rganish, ma’naviy yetuk va barkamol avlod bo‘lib millatimizni dunyoga tanitish yo‘lidagi ikki davonni bosib o‘tib, uchinchi davonni egallash taraddudida turibsizlar.

Sizga ma’lumki, olamni bilish, bilimdon va raqobatbardosh kadr bo‘lib yetishishda barcha fanlarning o‘z o‘rni bor, lekin bu borada ona tili Sizning hayotingizda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki «jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili — bu millatning ruhidir, o‘z tilini yo‘qotgan har qanday millatning o‘zligidan judo bo‘lishi muqarrardir».

Shu bois, Siz ona tilining barcha go‘zalliklaridan bahramand bo‘lishingiz, uning kamalakdek serjilo jozibasidan rohatlanishingiz tabiiy va ayni chog‘da, ona tilimizning go‘zal ifodalarini ko‘z qorachig‘idek avaylab-asrash, uning sha’ni uchun hamisha kurashishga burchli ekanligingizni sira unutmang.

Siz 1-va 2-bosqichlarda o‘zbek tilshunosligining fonetika, grafika, punktuatsiya, leksikologiya, leksikografiya, morfologiya va uslubiyat kabi bo‘limlari bilan tanishdingiz. Ular haqida Sizda muayyan bilim va ko‘nikmalar paydo bo‘ldi.

3-bosqichda so‘zlarning bir-biriga bog‘lanish usullari, so‘z birikmasi, gap va uning qurilishi, gap bo‘laklari, undalma, kirish so‘z, kirish birikma, kirish gap kabilar haqida bilim va ko‘nikmalar olasiz, ularning ishlatilish o‘rinlari, uslubiyati bilan yaqindan tanishasiz. Shuningdek, bu bosqichda matn va uning turlari, matn tuzish yo‘llari haqida ham tushunchalar hosil qilasiz.

Ilm o‘rganish va uni o‘zlashtirish yo‘lida sizlarga faqat omad tilaymiz!

1-DARS. FONETIKA VA LEKSIKOLOGIYA YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

1-mashq. She’rni o‘qing. Unda ishtirok etayotgan unli va undosh tovushlar asosida fonetika bo‘limi yuzasidan o‘tilganlarni eslang va shu haqda bahs yuriting.

Mulki borliq ichra bir mahal,
Ko‘rksizgina olam yaralgan.
Bermoq uchun dunyoga sayqal,
Olam aro odam yaralgan.

Shundan beri inson tinmayin,
Shu yer uzra ter to‘kar hamon.
Yerni go‘zal qilgani sayin,
Go‘zal bo‘lar o‘zi ham inson.

(Erkin Vohidov)

2-mashq. Fe’ning vazifadosh shakllarini topib, ularni izohlang.

Kasbi doim taqir-tuqur,
Qayda ilon ko‘rsa cho‘qir. *(Laylak)*

Dam oladi kunduzi,
Xonadonning yulduzi. *(Lampochka)*

Kechasi ochilur,
Osmonga sochilur. *(Yulduz)*

Uch ko‘zli, qarang,
Yonar rang-barang. *(Svetofor)*

Yer kabi dumaloq,
O‘zi esa o‘yinchoq. *(Koptok)*

Osmonda u yaraqlab,
Kulib turar charaqlab. *(Quyosh)*

Sovuqni sovuq saqlar,

Issiqni issiq. (Termos)

Qulochida qo‘sh-qo‘sh halqa,
Xizmat qilar charchamay xalqqa.
Kulib turar misoli oftob,
Hamrohidir chang, tor, nay, rubob. (Doira)

Qizdirsang ishlar,
Kiyim tekislar. (Dazmol)

O‘t-olovni tishlaydi,
Og‘zi kuyib pishmaydi. (Otashkurak)

Qo‘lsiz, oyoqsiz eshik ochar. (Shamol)

3-mashq. Gaplarni o‘qing, unli tovushlarni topib, ularga tavsif bering.

Majburan qilingan yaxshilikning qimmati yo‘q.

D.I. Pisarev.

Yasama ezgulikdan yomoni yo‘q. Oshkora yomonlikka nisbatan yasama ezgulikdan inson ko‘proq nafratlanadi.

L.N. Tolstoy.

Saxiylik ko‘p ehson berishda emas, balki uni o‘z vaqtida berishdadir.

J. Labruyer.

Kimki yaxshilik qilaman deb haddan tashqari uzoq muhokama yuritsa, yaxshilik qilishga vaqti qolmaydi.

R. Tagor.

Ezgu ishni hech qachon keyinga qoldirmaslik kerak: har qanday paysalga solish bema‘nilik va ko‘pincha xavflidir.

M. Servantes.

4-mashq. Tez aytishlarni mashq qilib ko‘ring. Undosh tovushlarni belgilab, ularga tavsif bering.

TEZ AYTISH

Tez aytish og‘zaki nutq mashqi bo‘lib, kichik yoshdagi bolalarda ma’lum tovushlarni to‘g‘ri va ohangdor talaffuz qilish ko‘nikmalarini orttiradi. Bu janrga mansub asarlar bolalarni biyron so‘zlashga o‘rgatish bilan birga, ularga estetik zavq beradi, xotiralarini mustahkamlaydi.

Jamila jiydani joyiga joyladi.

Shu mushuk, shum mushuk, shumshuk mushuk.

Jo‘ja cho‘chib go‘ja cho‘qir.

Moshdan tosh, toshdan mosh bo‘lmas.

Chumchuq chug‘urchiqni cho‘qimasa,
Chug‘urchiq chumchuqni cho‘qimaydi.

Sovuqda tustovuq sovuq qotdi.

Boqi bog‘ga, Soqi tog‘ga bordi.

Saodat soatini soatsozga sozlatdi.

Qo‘sh qo‘lqop, qo‘shovi ham bo‘sh qo‘lqop.

Shokir sholipoyada shovqin solib, shaqildoqni shaqillatdi.

5-mashq. So‘zlardagi tovush o‘zgarishlariga e’tibor bering, shunday o‘zgarishni ta’minlayotgan tovushlarni belgilab, ularni tahlil qiling.

Buzilgan satrlar

Qimmat kamarini bog‘ladi.

Maza mudiri.

Otarchi-ashulchi.

Pulliklinika.

Davomli tarsakilar.

Magazin sog‘uvchisi.
G‘ovg‘alar magazini.
Sersuv sigir.

6-mashq. Fonetikaga oid qiziqarli grammatik o‘yin. Maqolni toping, tovushlarni izohlang.

1. Tug‘ilgan yer, yurt – 1, 2, 3, 4, 5.
2. Uyga, xonaga kirish joyi – 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
3. Kelishik qo‘shimchasi – 13, 14, 15.
4. Gavdaning yuqori qismi – 16, 17, 18.
5. Fe‘l yasovchi qo‘shimcha – 19, 20.
6. Alifbodagi harf – 21.
7. Fe‘l zamonini yasovchi qo‘shimcha – 22, 23.

7-mashq. Matnni o‘qing. So‘z ma‘nosining ko‘chish yo‘llarini topib, izohlang.

ETIKDO‘Z TOPILMASI

...Ishni boshlash uchun toshni ko‘mir va alif moyi bilan qizdirdi, lekin bunday qilingani bilan «negadir» oltin ajralib chiqavermadi. Birdan tajriba ro‘y-rost ishonarli natijalarga olib keldi: qizdirib sovitilgan mahsulot to‘q qizil rangga kirdi.

Odamlar bilan tez chiqishib ketadigan Kassiarolo o‘zining alximik hamkasblaridan bu ajoyib tosh sirini ham yashirib o‘tirmadi. Bu shovshuvli xabar oltin izlovchi yor-u birodarlarini qidiruv talvasasiga solib qo‘ydi: «Quyosh tosh», «Bolonya toshi», «Bolonya chaqnoqtoshi» kabi turli nomlarni olgan mineral har xil reaksiya va tajribalarning manbayi bo‘lib qoldi. Vaqtlar o‘tdi, ammo oltin mineraldan ajralishni istamasdi, shundan so‘ng unga bo‘lgan qiziqish ham sekin-asta so‘ndi.

Faqat oradan bir yarim asr o‘tgach, 1774-yili mashhur shved kimyogarlari Karl Sheele va Yuxan Ganlar «Bolonya toshi»ni har tomonlama tekshirishdan o‘tkazdilar. Bu tuproq avvaliga barot, keyinchalik esa barit (grek tilida «baros» — og‘ir, demakdir) nomini oldi. Uni tashkil qilgan metall esa bariy nomi bilan atala boshladi.

8-mashq. Matnni o‘qing. «Uzum» so‘zining ishlatilish o‘rinlariga e‘tibor bering. So‘ng ularni izohlang.

UZUM UCHUN NIZOLASHGAN TO‘RT ODAM

Bir odam yo‘lda ketayotgan to‘rt kishiga bir dirham pul berdi. Biri fors, biri arab, biri turk va yana biri yunonlik bo‘lgan bu to‘rt kishi bir-birining tilini tushunmas edilar. Ular o‘zaro janjal qilardilar, chunki fors bu pulga (bir dirhamga) «angur» (uzum) olamiz, desa, arab: «yo‘q, angur kerakmas, inab (uzum) olamiz», — derdi. Turk bo‘lsa: «Ey do‘stlar, men inab yemayman, men «uzum» yemoq istayman», — deb turib oldi. Yunonistonlik bo‘lsa: «Uzum ham, inab ham, angur ham yemayman, men «istofil» (uzum) xohlayman», — deb darg‘azab bo‘ldi.

Bu to‘rt odam nomlar ma‘nosini tushunmaganlari uchun bir-birlari bilan janjal qilardilar. Ular bilimsizlik va til bilmaslik oqibatida mushtlashib ketdilar.

Agar ular orasida yuz tilni biladigan, sirdan voqif bir aziz bo‘lganda edi, ularni yarashtirgan bo‘lardi va ularga qarab: «Men bir dirham bilan barchalaringizning istaklaringizni qondiraman, chunki sizlar ko‘pchiliksiz, dirham esa bitta, ammo shu bir dirham ko‘p hunar ko‘rsata oladi: u ajratadi va birlashtiradi ham. U sizlar uchun urish va ajralishga sabab bo‘lgan bo‘lsa, mening aytganlarim tufayli sizlarga nifoq emas, ittifoq keltiradi. Bas, sizlar jim bo‘linglar, sizlarning tillaringiz men bo‘layin«, degan bo‘lardi va bozordan uzum sotib olib berib, ularni tinchitardi. Ular uzumni ko‘rganda, fikrlarining bir ekanligini anglab tinchirdilar va yarashardilar.

9-mashq. Matnni o‘qing, ajratilgan so‘zlar qanday ma‘no bildirayotganini toping, ularning boshqa ma‘nolari ustida ham o‘ylab ko‘ring.

Sharqda qadimiy bir ta‘limot bor. Bu tasavvuf **ta‘limoti**. Bu ta‘limotning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalash, ya‘ni shaxsni tarbiyalashdan iborat. Demoqchimizki, biz ertangi kun baxti uchun kurashar ekanmiz, ilm **izlab** unchalik uzoqqa borishning hojati yo‘q, dastavval o‘zimizni o‘rganishimiz lozim.

Bugun ma‘naviyat, mafkura **davlat** siyosati darajasiga ko‘tarildi. Albatta, bu tabiiy ehtiyoj tufayli sodir bo‘ldi. Zero, ma‘naviyat shunchalik keng **jabhaki**, u oddiy inson qalbini poklashdan tortib, butun jamiyatni poklashgacha bo‘lgan jarayonni qamrab oladi. Bu borada,

ayniqsa, bugun maktablarda ta'lim-tarbiya olayotgan o'quvchilarga **teran** tushuntirishlar berib borish kechiktirib bo'lmaz vazifadir.

Darhaqiqat, **muammo** qo'yish oson. Uni hal qilish qiyin, faqat bu muammoni **yechish**ning bittagina yo'li bor: **birdamlik, hammaslaklik, hamkorlik.**

10-mashq. Matnni o'qing. Ma'nosi ko'chirilgan so'zlarni topib, ularni izohlang.

«MATBUOT» PAYROVI

Qatnashadilar: Abdulhay Mahsum Qozoqov, Hasanboy Sultonov, Nasrulla Aliyev.

Mahsum aka: Ajoyib zamonda yashayapmiz. Matbuot kirib bormagan deyarli bironta xonadon yo'q. Matbuot sabab dunyo voqealaridan, fan va texnika yangiliklaridan o'z vaqtida xabardor bo'lib turamiz. Mana, Nasrulla ham «Toshkentdan gapiramiz» deyapti...

Nasrulla: Mahsum aka, men Toshkentdan gapirsam, har holda poytaxt yangiliklaridan xabar beraman, ammo shogirdingiz Hasanboy ko'zgudan nari ketmaydi, nima u «Reklama»mi?

Hasanboy: Nasrulla aka, ko'zgudan nari ketmay, ust-boshimni tartibga solib turishimga hayron bo'lmang, men «Postda»man.

Nasrulla: Hasanboy, maqtanib «Matbuot birlashmasi»daman, istagan iltimosingizni bajaraman, degan edingiz. So'rab bildim, «San'at»ingiz yo'q ekan-ku?!

Mahsum aka: Nasrulla, siz Hasanboydan «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasini so'rab yuribsiz, u bo'lsa «Qishloq haqiqati»ni olib kelibdi.

Hasanboy: To'g'ri aytasiz. Men qishloqda astoydil mehnat qilib mahsulot yetishtirish «Sur'at»ini oshirmoqchiman.

Nasrulla: Hasanboy, unday bo'lsa, Mahsum aka ham Siz bilan «Bir safda» ekanlar-da.

Mahsum aka: Nasrulla, necha bor aytsam ham Hasanboy men bilan «Bir safda» mehnat qilishni istamayapti, bilmadim, keksayib qoldikmikin, qachon qarasangiz, men «G'uncha»man deydi.

Hasanboy: Rost aytasiz Mahsum aka, men axir maktabda ishlayman, boshlang'ich sinflar uchun «G'uncha» yaxshi. Siz qarib quyulmaganning orzusi hali ham «Gulxan».

11-mashq. Matnni o'qib, metafora usuli bilan ko'chgan ma'noli so'zlarni toping, ularga tavsif bering.

BEDORLIK

Har odamning gullagan fasli bo‘ladi — umrning gurkiragan davri! Bu — yoshlik. Hayotimizning mazmun-mohiyati, to‘lishimiz, meva berishimiz, ya’ni bu dunyoyi dunda Odam bo‘lib tura bilishimiz, ildizimizning tiriklik zamiriga chuqur ketishi ana shu davrda, yoshlikda gullashimiz, qanday gullashimiz bilan bog‘liq hodisa. O‘smirlikning olov chog‘larida dunyoni bilmoqqa intilish, jamiyatda shaxs bo‘lib qolishga urinish eng ulug‘ fazilat. Eskidan bir gap bor: «Yoshlikda o‘rgangan ilm toshga o‘yilgan yozuvdir».

Xullas, ilmli bo‘lish, uyg‘oqlikka yuz burish har kimning jamiyatdagi faolligi bilan uyg‘unlashsa, yana ham yaxshi. Kechagi intilishlarimiz samarasi o‘laroq, bugunimiz yorqinroq kechadi. Agar bugun tin olsak, beparvolik qilsak, ertamizning kechagidan ko‘ra nursizroq bo‘lishi tabiiy.

12-mashq. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning ma‘nodoshlarini toping, ularni matnda ishlatish bilan qanday uslubiy o‘ziga xosliklar kelib chiqayotganini belgilang.

SENGA TA’ZIM, OZODLIK!

Men Mustaqillik bayrami kunini **bahorni** kutgan kabi orziqib kutaman. Najot yomg‘irlarini kutib, 130 yil qaragan ona-**Vatan** tuproqlari kabi mushtoq bo‘lib kutaman. Ozodlik kuni millatning bahori tashrif etgan kundir.

Bu kun **juragimizning** tavallud lahzalari kabi mo‘jizaviydir.

Bu kun Qodiriy boboning ichikkan ohi bizni uyg‘otgan kundir.

Ozodlik millat ongidagi, qalbidagi tiriklik. Bu **hurriyat** yerni yengib bosh ko‘targan maysalar hurligiga, bashariyatning ne-ne **ofatlar** ustidan g‘olib chiqqandagi mukarram hurriyatiga o‘xshaydi.

Bugungi hurlik, bugungi ko‘ngil bayramimiz — Mustaqillik ana shunday zahmatlar ortidan keldi bizga.

Hur Vatanning bag‘rida qad ko‘targan yorug‘ kelajakning baland poydevori bo‘lmish **go‘zal** binolarga ko‘z tashlayman: Omon bo‘l, Ozodlik!

Amir Temur boboning muazzam **haykali** yonidan o‘taman: Boshimda tojimsan, Ozodlik!

Bu faxrlar, bu iftixorlar qanday to‘ldi ko‘ksing: Borlig‘imsan, Ozodlik!

(*Guljamol Asqarova*)

2-DARS. MORFOLOGIYA YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

13-mashq. Ot so‘z turkumiga oid so‘zlarni daftaringizga yozib oling va ularni izohlang.

KO‘P TIL SOHIBI

Ruminiyalik Ruksanda Marinesku degan bir qiz besh yasharligidayoq fransuz tilini o‘rgandi. Boshlang‘ich maktabga kirgach, rus tilida gapiradigan bo‘lib oldi. Oradan uch-to‘rt yil o‘tgandan keyin har yili mustaqil ravishda bittadan til o‘rganishga kirishdi. Shu tariqa u 7 yilda ingliz, nemis, italyan, ispan, norveg, shved tillarining sohibasi bo‘lishga ulgurdi.

Ruksanda 1961-yilda Buxarest universitetining filologiya fakultetiga kirib, yana bir tilni o‘rgandi va undan tashqari, o‘qish mobaynida o‘zi mustaqil ravishda yapon tilini ham egallab oldi.

14-mashq. Otlarni aniqlang, so‘ngra ularning qanday qo‘shimchalar bilan kelayotganiga diqqat qiling. Qo‘shimchalarning o‘rnini almashtirib bo‘ladimi? Shular haqida o‘ylab ko‘ring.

NASTARIN XOSIYATI

Chamanga chiroy bag‘ishlagan manzarali daraxtlardan biri — nastarindir.

Nastarin kichik daraxt yoxud buta bo‘lib, moylilar oilasiga mansub. Ildizi kuchli taraqqiy etgan. Nastarin balandligi 2 metrdan to 7 metrgacha boradi. Barglari tuxumsimon, uzunligi 5—10 santimetr, eni esa 3—6 santimetr bo‘lib silliqlashgan, yorqin yashil tusda. Gullari xushbo‘y, to‘rtta tishsimon yashil kosachasi oq pushti rangda bo‘ladi. May oyida gullaydi, mevasi iyulda pishib yetiladi. Nastarin bog‘larda manzarali daraxt sifatida o‘stiriladi. Shu bilan birga, uning shifobaxsh xosiyati ham bor. Uning bargi va gullari xalq tabobatida qadrlanadi.

Nastarin yengil yo‘alda, peshob haydashda, ich ketganda, bronxit, pnevmoniya, yuqori nafas yo‘llari shamollaganda, o‘pka sili xastaligida, belangida, peshob pufagi shamollaganda yaxshi naf beradi. Xalq orasida shunday rivoyat yuradi: «Kimki nastarinning beshtalik palla gullari shoxchalarini topgan bo‘lsa, uni baxtli hodisa kutadi».

Nastarin gullashi bilan qizlar undan «baxt» qidirishadi: niyati amalga osharmish.

Ilohim, hamma ko‘zlagan murodiga, niyatiga yetsin. Nastarinni esa, albatta, shifokor maslahatiga ko‘ra qo‘llash kerak.

(M. Mirzasharipov)

15-mashq. Boshqotirmadagi bo‘sh kataklarni tegishli harflar bilan to‘ldiring:

1. Mulohaza, o‘y so‘zlarining sinonimi.
2. O‘lchov birligi.
3. Ayon, ravshan.
4. O‘quv quroli.
5. Aholi yashaydigan kichik manzil, ko‘cha.
6. Qattiq jism nomi.
7. *Qiyg‘os ochilgan* so‘zining sinonimi.
8. Qurilish materiali.
9. «*Yolg‘on*» so‘zining antonimi.
10. Insonning fazilati.
11. Bilim manbayi.

16-mashq. Ot so‘z turkumiga oid so‘zlarni daftaringizga ko‘chirib yozing. Ularning ma‘nodoshlarini topib, izohlang.

BEQANOAT BANDA VA QANOATLI ESHAK

Rivoyat qiladilarkim, qadim zamonlarda bir kambag‘al dehqon o‘tgan ekan. Uning bisotida bitta eshagidan bo‘lak arzigulik mol-mulki yo‘q ekan. Bir kuni eshagiga yuk ortib, ustiga o‘zi ham minib ketayotib nola qilibdi:

— Ey, Xudo, akamga shohona qasr berding, ukamga ajoyib bog‘ berding. Menga bo‘lsa, mana shu eshakdan bo‘lak davlat bermading. Shu ham adolat bo‘ldimi?

Shunda eshagi tilga kirib, tanbeh beribdi:

— Ey, noshukur inson! Nega noliysan? Axir, ustingda yuqing yo‘q-ku. Mendan ibrat olsang bo‘lmaydimi? Ham bir qop yuqingni, ham o‘zingni ko‘tarib ketyapman-ku, shunga ham shukur qilyapman.

17-mashq. Sifatlarni topib, ularni tahlil qiling. O‘zingiz ham mustaqil ravishda sifatlarga misollar keltiring.

Bir dono kishi do‘stlari davrasida so‘z olib dedi:

— Hindistonda bir ajib daraxt borki, kimki uning mevasidan yesa, hech qachon qarimaydi va o‘lmaydi. Bu gap shu mamlakat podshohi

qulogʻiga borib yetdi. Podsho bir mulozimga: «Shu daraxtni topib, mevasidan olib kelasan!» — deb, Hindistonga joʻnatdi.

Shoh mulozimi shu asnoda butun Hindistonni kezib chiqdi, ammo ul daraxtdan nishon topolmay, noumid boʻldi. Koʻngli xijil holatda yurtiga qaytmoqchi edi, bir karomatli shayxning daragini eshitib qoldi. «Shu shayxdan ham soʻrab koʻray», deb uning huzuriga bordi. «Hech boʻlmasa shu odamning duosi bilan murodimga yetarman», deb koʻnglidan oʻtkazdi.

Mulozim shayx huzuriga borib, bor gapni aytdi: «Necha yillar yurib, mevasi hayot bagʻishlaydigan daraxtni topolmadim. Siz karomatli avliyosiz, menga shu daraxtning nishonasini ayting, mushkulimni oson qiling», — dedi.

Shayx kulib dedi: «Ey, miskin inson, sen aytgan bu daraxt — Ilm daraxtidir. U ilmlar olamida oʻsadi. Darhaqiqat, bu daraxt juda baland va hashamatli, shoxlari koʻp va har tarafga yoyilib ketgan. U ilohiy muhitdan suv ichadi va uning mevasini totigan inson chindan ham abadiy hayot topadi. Sen oʻz yurtingga bor. Astoydil izlasang, bu daraxtni oʻsha yerdan ham topa olasan».

18-mashq. Matnni oʻqing, son soʻz turkumiga oid soʻzlarni topib, ularning ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling.

«Sogʻlom inson goʻzal boʻladi», — degan aqida mavjud. Kishilarning goʻzallik haqidagi tushunchalari turlicha. Baʼzilar tananing ogʻirligi va boʻyning mutanosibligini ham sogʻliq va goʻzallik bilan belgilashadi. Bu bejiz emas. Agar sizning yoshingiz, ogʻirligingiz boʻyingizga mos kelsa, bu Sizning har tomonlama mukammal inson ekanligingizni bildiradi. Quyida necha yoshda, qanday ogʻirlikda va necha santimetr boʻyga ega boʻlish kerakligi haqida maʼlumot berilgan.

Jadvalda necha yoshda qancha vaznda boʻlish kerakligi koʻrsatilgan. Agar Sizning ogʻirligingiz boʻyingizga yoki yoshingizga mos kelmasa, qaygʻurmang. Ozgina harakat, yaʼni jismoniy mashqlar va parhez taomlar oʻz vazningizni saqlab qolishingizga va goʻzal boʻlishingizga yordam beradi.

19-mashq. Sonlarni topib, izohlang.

Brusselda qiziq tanlov boʻlib oʻtdi. Unda Gʻarbiy Yevropa poliglotalari (bir nechta tilda soʻzlashuvchilar) oʻzaro kuch sinashdilar. Konkursda qatnashish uchun boʻlib oʻtgan saralash musobaqalarida poliglotalar kamida toʻqqiz tilni (bunga lotin va esperanto kirmaydi) bilishlari shart qilib qoʻyildi. Hakamlilik uchun turli xil millat vakillari taklif etildi. Ular poliglotalarning bilimiga 5 balli sistemada baho qoʻyishlari kerak edi.

Tanlov tashkilotchisi, Belgiyaning Xassalte shahridagi zamonaviy tillarni o'rgatish markazining boshqaruvchisi E.Hermansning aytishicha, bu musobaqa sportchilarning ko'pkurashini eslatardi: kimning ballari umumiy hisobda yuqori bo'lsa, o'sha g'olib deb topilishi kerak edi. Buyuk Britaniya vakili, o'rta maktab o'qituvchisi D.Herning birinchi o'rinni egalladi. U 23 tilda erkin gaplasha olishini namoyish qildi. Konkursda ikkinchi o'rinni Gollandiya va uchinchi o'rinni Belgiya vakili egalladi.

(R. Shukurov)

20-mashq. Sonlarni topib, ularga tavsif bering.

YETTI XAZINA NIMA?

O'tmishda xalqimiz dunyoda odamni boqadigan va boy qiladigan yetti xazina bor deb bilgan. Ular quyidagilardir:

1. Sigir — ro'zg'orning qassobi va baqqoli.
2. Asalari — oilaning tabibi.
3. Ipak qurti — qizlarning sepi.
4. Objuvoz — qozonning yog'i.
5. Tegirmon — qorinning belbog'i.
6. O'rmon — imorat «suyagi», qozon olovi.
7. Tovuq — ham obiyovg'on, ham dori-darmon.

Xo'sh, bularning nimasi xazina? Qadim zamonlardan beri kishilar shunga e'tibor berishganki, kundalik turmushda ayrim mahsulotlardan qanchalik ko'p foydalanilmasin, ularning o'rnini muntazam to'lib turaveradi. Masalan, sigir har kuni sut beraveradi, tovuq har kuni tuxum qilaveradi. Objuvoz bilan tegirmon ham (don solib turilsa) to'xtamay moy va un chiqaraveradi. Asalarining boli-yu, o'rmondagi dov-daraxt ham nisbatan olinganda tuganmasdir. Inqilobdan avvallari ipak mato bozorda kambag'allarning qurbi yetmaydigan darajada qimmat turgan, ayniqsa, qizlari bor uylarda ipak qurti boqilgan. Keyin pillani ipakchilardan matoga ayirbosh qilishgan...

21-mashq. Olmoshlarni daftaringizga ko'chirib yozing, so'ngra ularga tavsif bering. O'zingiz ham olmosh so'z turkumiga oid so'zlarga misollar keltiring.

BOLANGIZ ASADDA TUG'ILGANMI?

Asad (Arslon)chalar quvnoq, baxtiyor, o'yinqaroq bo'lsin desangiz, ularning ra'yiga qarab ish qilasiz.

Asad burjining bolalari tug‘ma mag‘rur bo‘ladilar. Ular yaqinlari va begonalarning mehribonliklarini munosib kutib oladilar, baholaydilar. Asadchalar o‘zlarini shahzodaday sezadilar, hukm, farmon berishni yoqtiradilar. Har qanday davraning guli yoki jo‘raboshisi bo‘lishni xohlaydilar. Bo‘lmasa, yolg‘iz qolib televizor qarshisida o‘tirishni afzal ko‘radilar. Bola ba‘zan haddan ziyod harakatchan bo‘ladi. U maqtovlarni xush ko‘radi. Maqtab qo‘ysangiz, moyday yoqadi, yana ham yaxshiroq bo‘lishga intiladi. Asad tanholikni sevmaydi. Doimo o‘ziga sherik do‘stlar izlaydi, ularga so‘zini o‘tkazishni xohlaydi. Bu bolalar tabiatan saxovatli, ochiq ko‘ngilli bo‘ladi. Shu bilan birga, biroz xudbinligi ham bor.

Asadlarni tarbiyalash oson emas, biroq siz mag‘rur, aqlli asad—o‘g‘illarni yoki go‘zal, erka va o‘ktam asad—qizlarni o‘stirsangiz, chekkan zahmatlaringiz zoye ketmaydi, huzurini ko‘rasiz. Zotan, Asadning modasi ham, nari ham sherlar zotidan!

22-mashq. Fe’llarni topib, ularning qaysi nisbat, mayl va zamonda ekanligini aniqlang.

O‘qituvchi:

— Rustamjon, bitta gap tuz va uni buyruq mayliga aylantir.

Rustamjon:

— Ot aravani tortmoqda.

O‘qituvchi:

— Yaxshi. Endi uni buyruq mayliga aylantir.

Rustamjon:

— Chu!

O‘qituvchi bolalarga dedi: «Ikkita gap yozing va har birida beshtadan fe’l ishtirok etsin».

Erkinboy birinchi bo‘lib nihoyasiga etkazdi. U o‘rnidan turdi va ovozini chiqarib o‘qidi: «Ona pishiradi, yig‘ishtiradi, tikadi, yuvadi va dazmollaydi. O‘g‘li yeydi, ichadi, o‘ynaydi, o‘qiydi va uxlaydi».

23-mashq. Fe’lning vazifadosh shakllarini topib, ularni izohlang.

Topishmoqlar

Oyna emas jimirlar,

Tek turolmas qimirlar. (*Suv*)

Bahor, yoz, kuz qishlaydi.

Qish paytida ishlaydi. (*Pechka*)

Kundalik tarix o‘zi,
Har yerda uning so‘zi. (*Gazeta*)

Tikuvchimas,
Bichuvchimas,
Ignasi ancha ekan. (*Tipratikan*)

Ikki ajib qulog‘i bor:
Biri tinglar, biri so‘zlar. (*Telefon go‘shagi*)

Katta oppoq dasturxon
Yer yuzini qoplagan. (*Qor*)

Bir qushim bor jon zotini
O‘zi aytar o‘z otini. (*Kakku*)

Tunda ko‘rib cho‘g‘ deysan,
Tongda ko‘rib yo‘q deysan. (*Yulduz*)

Tanga-tanga to‘pi bor,
Mittigina ko‘zi bor.
Yursa suvlar jimirlar,
Qamishlar ham qimirlar. (*Baliq*)

24-mashq. Fe’llarni topib, ularni izohlang.

CHUMOLI

G‘ayrat kamarini beliga bog‘lab,
O‘zidan kattaroq cho‘pni ortmog‘lab
Manzilga tez yetmoq yolg‘iz xayoli —
So‘qmoq yo‘ldan borar
Chumoli.
Atrofiga boqmas, ishlar uzukun,
Ko‘pning xirmoniga qo‘shmoq uchun
don...
Yo‘q,
Odam ajdodi bo‘lmagan maymun,
Chumolidan tarqalgan inson.

(Erkin Vohidov)

25-mashq. Ravish soʻz turkumiga oid soʻzlarni aniqlab, ularning sinonimlarini toping.

XANDA

Gʻamxoʻr sayohatchi ona bolalari bilan dengiz sohilida dam olish uchun ekspress poyezdning qulay kupesida bamaylixotir ketisharkan: «Bolalarim, menga xalaqit bermay tinglanglar. Men sizlarga qiziq hikoyalardan oʻqib beraman», — deya kitob oʻqishni boshladi ona.

Oradan ancha vaqt oʻtgach, katta oʻgʻli birdan soʻrab qoldi:

— Oyi, hozir poyezd toʻxtab oʻtgan stansiyaning nomini bilasizmi?

— Yoʻq bilmayman... Gap qoʻshmay turgin, adashib ketaman.

— Attang, bilsangiz soz boʻlardi...

— Nega endi bilishim kerak ekan?

— Ukam stansiyaning nomini bir aylanib chiqay deb, tushib ketgandi.

26-mashq. Yordamchi soʻzlarni belgilab, ularni daftaringizga koʻchirib yozing. Ular ishtirokida gaplar tuzishga urinib koʻring.

NAZOKAT

Qiz bolalarning yurish-turishi, gap-soʻzi nazokatli, dilbar boʻlsin. Bundaylarga ortiqcha harakat, qoʻpol qoʻl siltashlar yarashmaydi.

Nazokat, dilbarlik deganda muloyimlik, nozik xatti-harakat, yumshoqlik tushuniladi. Qattiq gapirish, qattiq kulish, qoʻllarini siltab, hammani oʻziga qaratib turish nazokatdan yiroqdir. Darhaqiqat, tili shirin, chehrasi gulgun qiz-ayollar oʻz oilasining baxt-u saodati, otanasining faxri boʻlibgina qolmay, oʻz elining koʻrki hamdir.

Demak, qizlarda, ayol kishida, birinchi navbatda, aql-u farosat, idrok-u nazokat boʻlishi kerak. Ana shu bilan u past-balandni, achchiq-chuchukni, bor-yoʻqni, oila sharoitini, imkoniyatlarni fahmlay oladi, idrok etadi, aql-hushi bilan ish yurgizib, kam-koʻstlarni bartaraf qiladi. Zotan, ayollarga xos boʻlgan oʻlmas nazokat atrofdagilarga hamisha qanot bagʻishlab kelgani haqida hayotda misollar bisyor.

Nazokat hamisha mehr bulogʻidan suv ichadi.

27-mashq. Undov va taqlidiy soʻzlarni toping. Daftaringizga shunday soʻzlarga misollar yozing.

DOKTOR VA KASAL PAYROVI

Kasal (G'iyosiddin): Mumkinmi, doktor?

Doktor (Jo'raxon): Ha, kiring, marhamat!

Kasal: Doktor, anchadan beri parishonxotirroq bo'lib qoldim.

Doktor: Xo'p, familiyangizni ayting, yozamiz.

Kasal: Familiyam Topponqulov.

Doktor: Ismingiz?

Kasal: Ismim, i-i-ismim, ha, ha, Sopponqul.

Doktor: Uy adresingiz?

Kasal: Sholdirama ko'cha, uyimiz... 26 bo'lsa kerak.

Doktor: Kasallik belgilarini ayting.

Kasal: Goho bolalarni bog'chaga olib bordim, deb bozorga qo'yib kelyapman. Ishdan qaytishda o'zimning uyim deb birovlarinikiga kirib qolaman. Shoshilganda o'zimning kiyimim deb xotinimning usti-boshini ham kiyib qo'yyapman.

Doktor: Bo'ldi, bo'ldi, tushundim, familiyangizni ayting?

Kasal: Doktor, familiyamni aytdim-ku!

Doktor: Kechirasiz, familiyangiz Sopponqulov edi-a?

Kasal: Doktor, sizga nima bo'ldi? Familiyam Topponqulov, ismim Sopponqul.

Doktor: Mayli, endi sizga dori yozib beramiz (doktor yozmoqchi bo'lib nimadir qidiradi).

Kasal: Ha, doktor, nima yo'qotdingiz?

Doktor: Ruchkani yo'qotdik, hozir yozib turgan edim-a?

Kasal: Ruchka narigi qo'lingizda turibdi-ku, doktor.

Doktor: E, bu yoqda ekan-ku, o'zimiz ham biroz... nima... bo'lib qolib... qolibmizmi deyman. Xo'p, yozib olay, familiyangizni ayting.

Kasal: Bu doktor, kasal men emas, siz ekansiz-ku, hali sizdan yordam so'rab keldimmi? Siz eson-omon uyingizni topib borsangiz bo'ldi.

Doktor, meni sizga hech qanaqa ishim yo'q, xayr!

Doktor: Bu odam o'zi nimaga keldi-a? Skleroz emasmikin?!

3-DARS. GAP VA UNING GRAMMATIK BELGILARI

Darsning maqsadi: *Talabalarning sintaksis va uning asosiy o'rganish birligi bo'lgan gap haqidagi bilimlarini mustahkamlash.*

R E J A:

1. Sintaksisning o'rganish obyekti.
2. Gap haqida ma'lumot.
3. Kesimlik belgilari va shakllari.

1-topshiriq. Quyidagi soʻzlarni bir-biriga bogʻlab gap tuzing:

Olam, quyosh, odam, aql, yorit...

2-topshiriq. Yuqoridagi topshiriqda berilgan soʻzlardan gap tuzish uchun nimalar qildingiz?

3-topshiriq. Nuqtalar oʻrniga mos keladigan grammatik vositalar qoʻyib, soʻzlarni bir-biriga bogʻlang va mazkur bogʻlanishni izohlang. Yaxshi... yon... yomon... qoch...

Juda muhim. *Siz oʻz fikr-mulohazalaringizni boshqalarga yetkazish uchun soʻzlarni bir-biriga bogʻlab gap tuzasiz.*

Soʻzlarni tilning maʼlum qoidalari asosida bir-biriga bogʻlab soʻz birikmasi va gap hosil qilish sintaktik hodisasidir, ana shunday hodisalarni oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi esa sintaksis deb yuritiladi.

Eslab qoling. *Sintaksis yunoncha syntaxis soʻzidan olingan boʻlib, yopishtirish, bogʻlash, demakdir. Demak, soʻzlarning va gaplarning (qoʻshma gap doirasida) oʻzaro bogʻlanish qonun-qoidalarini, ularning xillarini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi sintaksis sanaladi. Bu boʻlim gapda soʻzlarning bogʻlanishini — soʻz birikmalarini, gap va uning tuzilishi hamda mazmuniy turlarini oʻrganadi. Boshqacha aytganda, sintaksis soʻz birikmasi va gap haqidagi taʼlimotdir.*

Biz oʻz fikrimizni oʻzgalarga yetkazish uchun gaplardan foydalanamiz. 1. *Vatanimizni, milliy qadriyatlarimizni chin dildan sevamiz.* 2. *Mehnat qilgan rohat koʻradi.* 3. *Men akademik litsey talabasiman.*

Yuqoridagi uchta gap uch xil fikrni, uch xil axborotni ifodalaydi. Shu bilan birga, ulardan ifodalanayotgan voqeaning zamoni, kim tomonidan bajarilayotganligi, boʻlishli-boʻlishsizligi, aniq-noaniqligi kabi qator maʼnolar ham anglashiladi. Bu maʼnolar gap kesimining kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Birinchi gapda *sevamiz* kesimi tarkibidagi *-miz*, ikkinchi gapda *rohat koʻradi* kesimi tarkibidagi *-a*, *-di*, uchinchi gapda *talabasiman* kesimidagi *-man* shakllari shaxs, zamon (doimiylik), boʻlishli (tasdiq), aniqlik maʼnolarini ifodalaydi.

Bu maʼnolar kesimlik maʼnolari sanaladi. Shuningdek, yuqoridagi maʼnolar kesimning nol shakli orqali ham ifodalanishi mumkin.

Masalan: *Bu — litsey* deganda uchinchi shaxs, hozirgi zamon boʻlishli, aniqlik maʼnolari maxsus shakllar bilan ifodalangan emas.

Ohang ana shularning hammasini ifoda etadi. Maxsus shakllar qatnashmagan holda kesim nol shaklga ega bo'ladi. Kesimlik ma'nolari maxsus shakllar yordamida (shaxs, zamon, bo'lishli-bo'lishsiz va mayl shakllari) hamda 0 (nol) shakl yordamida ifodalanadi.

Demak, har qanday gapning asosida kesim yotadi.

Juda muhim. *Gapning gap bo'lmagan boshqa sintaktik birliklardan (masalan, so'z birikmasidan) farqi ham kesimlik belgisidir. Masalan: Men keldim — gap. Bu gapda keldim so'zi grammatik shakllanib kesim vazifasida kelyapti. Mening kelishim — gap emas. Kelishim kesimlik shakliga ega emas va kesim vazifasida kelmeyapti. Kesimlik belgisiga ega bo'lgan har qanday so'z gap bo'lib kela oladi. Masalan: Bahor... Go'zalsan!*

Eslab qoling. *Kesimlik belgisiga ega bo'lib, tugallangan ohang bilan talaffuz qilinuvchi va ma'lum bir fikr ifodalovchi sintaktik birlik gap deyiladi.*

O'ylang: O'zingiz mustaqil ravishda gaplar tuzing va uning tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi haqida fikrlang.

Tayanch tushunchalar: gap, sintaksis, kesim, kesimlik belgilari.

Berilgan maqolning ma'nosini tushuntiring, u gap bo'la oladimi yoki yo'qmi? Uni izohlang.

Poklik sog'lig'ni, aql sabrni saqlar.

Savol va topshiriqlar

1. Gap deganda nimani tushunasiz? Uning muhim belgisi nima?
2. Gapning so'z birikmasidan farqini aytib bering.
3. Kesimlik belgisi deganda nimani tushunasiz?
4. Kesimlik ma'nolari qanday vositalar orqali ifodalanadi?

28-mashq. Kesimlik belgisiga ega bo'lgan quyidagi so'zlar asosida gaplar tuzing.

Birlashdik, ketyapti, o'qimoqchi, umr ko'rdi, intilishar edi, qad ko'tarib turibdi ekan, bosilib chiqqanmi, ma'qul keldi, qisqa bo'ladi, ekib qo'yamiz, porlab turadi, qo'llab-quvvatlamochilar, sevadi, riyozat chekdingmi, davom ettirdim.

29-mashq. Matnni o'qing. So'ng gaplarning muhim belgisi nimalardan iboratligini tushuntiring.

HOJI MUHAMMAD XUSRAV HIKOYASI

Havo biroz sovuq erdi. A'lo hazrat o'choqqa o't qalab yuborishni buyurdilar. Navkarlardin ba'zilari ushbu yumushga tutindilar. O'tni katta qilib yoqdilar. Tasodifan o'choqdin uchg'on uchqun Mirzo po'stunining peshiga kelib tushdi va oning bir chetini kuydira boshladi. Mirzo Ulug'bek oni yeng birlan urib o'chirdi va: «Ahvol ne ekanini sen ham bilding-a?!» — deb o'choqdagi olovg'a xitob qildilar. Shundan keyin uning kayfiyati tamom buzuldi, og'ir-og'ir tin olib, iztirob cheka boshladilar. Biroz fursatdin keyin Mirzo Abdulazizning hol-ahvolini surishtirdilar:

— Mirzo Abdulaziz omonmu erkan? Balkim qatlg'a yetkurmadilarmu erkan oni?

Men anga tasalli berib, yupatishg'a harakat qildum... Bir vaqt eshik ochilib Abbos ismli kimsa sherigi birlan kirib keldi. A'lo hazratning ko'zlari unga tushishi birlan rangi o'chdi, sapchib o'rnidan turdilar va tashlanib Abbosning ko'kragiga bir musht tushurdilar. Abbos orqasig'a tisaruldi, sherigi orqadin kelib Mirzo Ulug'bekka yopishdi, ilkini qoyirib po'stinni yechib oldi. Shu payt Abbos tashqarig'a arqon olib kelish uchun chiqib ketdi. Men podshoh tahorat qilib olsun uchun eshikni ichidin zanjirlab turdim. So'ng Abbos kirib Ulug'bek janoblarning qo'llarini bog'lab toshqarig'a sudrab olib chiqdi va mash'ala o'rnatilgan daraxt ostig'a olub borub tiz cho'ktirdi va ul besaodat qilichini g'ilofidin sug'urdi va ul odil va olim podshohning boshini tanidin judo etdi. Biz ersak avval uyning tevarak-atrofiga berkinib yotdik, so'ng barchamiz Samarqandg'a qaytdik...

(Mirxondning «Ravzat us-safo» kitobidan)

30-mashq. Gaplarni o'qing, kesimlik belgilariga ega bo'lgan so'zlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

HARAKAT — UMRGA BARAKAT

Bir shoh ovqat yeb yotaverib semirib ketibdi. Biroz yursa nafasi qisilib, charchab qolar ekan. Ko'p shifokorlar shohning dardiga biror em bo'larli muolaja qilolmabdilar. Bundan xabar topgan Goratsiy shoh oldiga yovvoyi echkini olib kelib:

— Siz mana shu echkini tutib olib, go'shtini yesangiz, echkiday xipcha va chaqqon bo'lib ketasiz, — debdi.

Shoh sapchib echkini ushlamoqchi bo'lgan ekan, u chap berib qochibdi. Shoh qiziqib ketib echkini quvlashdan qolmabdi. Kunlar ketidan kunlar o'tibdi, echki hamon tutqich bermasmish. Shoh oz-ozdan og'irligini yo'qotaverib shunday epchil va chaqqon bo'lib ketibdiki, bir kuni u echkini ushlab ham olibdi.

Ana shundan beri echki («kozel») sportchilarning epchillik va salomatlik ramzi bo'lib xizmat qilarkan.

31-mashq. So'zlardagi kesimlik belgilarini almashtirib bo'ladimi? Almashtirib bo'lmasa, nima uchun? Buning sabablarini aniqlang.

TUZNING XOSIYATI

— Har kuni ishlatadigan idishlaringizni tuz bilan yuvsangiz u yaxshi va tez tozalanadi.

— Kosa, piyola, choynak, stakan, bankalar, tovoqlar va oshxonaga taalluqli boshqa idishlar tuz bilan yuvilgandan so'ng toza suvda chayib olinadi.

— Sirli kastrulka idishingiz sizga uzoq muddat xizmat qilishini istasangiz, yangi kastrulkaga suv quyib, unga tuz solib qaynatib olishni unutmang. Bunda 1 litr suvga 5 choy qoshiq tuz qo'shish me'yoridan foydalaning.

— Shishali idishlarni tuzli ishqor bilan yuvib, so'ngra unga sirka yoki tuz qo'shilgan suv purkab toza suvda chayib olsangiz, idishingiz ko'zni qamashtirgudek yaltirab ketadi.

— Agar yog' qizdirayotib qozonga yoki tovaga ozgina tuz sepsangiz, qovurish paytida yog'ingiz sachramaydi.

— Tayyorlanayotgan taom tagiga olmasligi uchun unga avval yog' surtib, so'ng yirik tuz bilan artib chiqishni unutmang.

32-mashq. Gaplardagi kesimlik belgilariga ega bo'lgan so'zlarni daftaringizga ko'chirib yozing, so'ng ularning qanday ma'no anglatayotganligini aniqlang.

Lablaring uchidan uchib chiqqan sir,
Ne aziz boshlarni kesdi birma-bir.

Bir oqil aytarmish: tingla, qarindosh,
Siringni fosh etma, kerak bo'lsa bosh!

Baxting gar kulsa-yu topsang koni ganj,
Pinhona tutmasang ganj keltirar ranj.

Sabr ayla, murodim hosil bo‘lar deb,
Quyoshing charaqlar, bulutni yengib.

Muyassar bo‘lmasa gar yor visoli,
Balodan totlidir hijronning boli.

Mevadan rang olar meva, bu maqol,
Yomondan zavol-u, yaxshidan — kamol.

Bahona egrilikdir, hiyladir, e, bas,
Bahona to‘g‘rilikka hech to‘g‘ri kelmas.

Boqsa gar har molga zamona zayli,
Unga oshib borar xaridor mayli.

(Tojikchadan Jonibek Quvnoq tarjimasi)

4-DARS. GAPDA SO‘ZLARNING BOG‘LANISHI

Darsning maqsadi: *Talabalar ongida gapda so‘zlarning bog‘lanishi haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish.*

R E J A:

1. So‘zlarning qo‘shimchalar yordamida bog‘lanishi.
2. Yordamchi so‘zlar yordamida bog‘lanishi.
3. Teng bog‘langan so‘zlar.

Gap odatda bir so‘zdan yoki bir necha so‘zlarning o‘zaro grammatik va mazmuniy bog‘lanishidan ham tashkil topishi mumkin. Masalan, *Kuz... Bog‘larda mevalar qiyg‘os pishgan.* Yuqoridagi gaplarning birinchisi faqat bir so‘zdan tashkil topgan bo‘lsa, ikkinchisi to‘rtta so‘zning o‘zaro grammatik va mazmuniy bog‘lanishi natijasida hosil bo‘lgan.

Gap ikki va undan ortiq so‘zlardan iborat bo‘lganda, bu so‘zlar o‘zaro grammatik va mazmun tomondan bog‘lanadi.

Eslab qoling. *Bir so‘zning boshqa so‘zga ma‘lum grammatik vositalar (grammatik qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar) yordamida bog‘lanishi grammatik bog‘lanish hisoblanadi.*

Masalan, yuqorida keltirilgan ikkinchi misolda *bog'larda* so'zi *pishgan* so'ziga *-da* kelishik qo'shimchasi yordamida bog'lanyapti.

Gapda so'zlarning bog'lanishi faqat grammatik bog'lanish bilan cheklanib qolmaydi. Bog'lanayotgan so'zlar mazmuniy tomondan ham o'zaro muvofiq bo'ladi. Masalan, *gullamoq* so'zi *gul chiqarmoq* ma'nosi bilan gullash xususiyatiga ega bo'lgan narsalarni bildiruvchi so'zlarga bog'lanadi: *o'rik gulladi, jiyda gulladi* kabi, lekin *tosh, loy, suv* kabi so'zlar bilan bog'lana olmaydi. *Yashnadi, rivojlandi* ma'nosi bilan yashnashi mumkin bo'lgan turli jamoa, tashkilot, mahalla nomlarini bildiruvchi so'zlarga ham bog'lanadi: *qishloq gulladi, litsey gulladi* kabi. Ko'rinadiki, o'zaro bog'lanayotgan so'zlarda mazmuniy uyg'unlik bo'ladi.

Juda muhim. *Gapda so'zlarning bog'lanishi ikki xil bo'ladi:*
a) *teng bog'lanish;* b) *tobe bog'lanish.*

Masalan, *Kalila va Dimna; Kitobni o'qimoq*. Bularning birinchisida **Kalila** so'zi **Dimna** so'zi bilan *va* teng bog'lovchisi yordamida; *kitobni* so'zi esa *o'qimoq* so'ziga — *ni* tushum kelishigi yordamida bog'lanyapti. Birinchi bog'lanish *teng bog'lanish*, ikkinchi bog'lanish esa *tobe bog'lanish* sanaladi.

Teng bog'lanish

Ular Hofiz, Navoiy, Bedil va Fuzuliy baytlarini tahlil qilib... o'tirishardi. (E. Vohidov)

Yuqoridagi gapda ishtirok etgan mustaqil so'zlar, o'zaro ikki xil bog'langan:

Tobe bog'lanish:

a) ular tahlil qilib o'tirishardi.

b) baytlarini tahlil qilib.

d) Hofiz

Navoiy

Bedil

baytlari (ni)

Fuzuliy

Teng bog'lanish: *Hofiz, Navoiy, Bedil va Fuzuliy.*

O'zaro teng bog'langan bo'laklar bir xil gap bo'lagi vazifasida keladi va ko'pincha bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Ularni bir-biri bilan bog'lovchi vosita sifatida teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi ishtirok etadi. Xususan, yuqoridagi o'zaro teng bog'langan bo'laklarning hammasi qaratqich aniqlovchi vazifasida kelgan, **kimning?** so'rog'iga

javob bo‘ladi. *Hofiz, Navoiy, Bedil* bo‘laklari bir-biri bilan sanash ohangi yordamida, **Bedil** esa **Fuzuliy** bilan **va** bog‘lovchisi yordamida bog‘langan.

Eslab qoling. *Bir xil gap bo‘lagi vazifasida kelib, ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘luvchi bo‘laklarning o‘zaro teng bog‘lovchilar yoki sanash ohangi yordamida bog‘lanishi teng bog‘lanish sanaladi.*

Teng bog‘lanishni quyidagi ishoralar bilan ifodalash mumkin:

,	— sanash ohangi yordamida hosil bo‘lgan teng bog‘lanish
ammo	
lekin	
va	— teng bog‘lovchilar yordamida hosil bo‘lgan teng bog‘lanish
bilan	
hamda	
-u (-yu)	
-da	

Juda muhim. *Quyidagi vositalar teng bog‘lovchi vazifasini bajaradi.*

I. a) biriktiruvchi bog‘lovchilar: va, hamda (ko‘pincha va o‘rnida bilan ko‘makchisi ham qo‘llanadi. Masalan, Oygul va Baxtiyor; Oygul bilan Baxtiyor.

b) zidlov bog‘lovchilari: ammo, lekin, biroq.

d) ayiruv bog‘lovchilari: yo, yoki, yo-yo, goh-goh, dam-dam.

II. Bog‘lovchi vazifasidagi yuklamalar:

a) gumon yuklamasi: na...na...

b) kichraytiruv va ta’kid yuklamasi: -u (-yu), -da.

O‘ylang: Uyushiq bo‘laklarning teng bog‘lanishga nima aloqasi bor?

Tayanch tushunchalar: teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, teng bog‘lovchilar, sanash ohangi.

Quyidagi maqolning ma’nosini izohlang, so‘zlarning bog‘lanish yo‘llarini aniqlang.

*Ona bilan bola —
gul bilan lola.*

33-mashq. Matni o‘qing, so‘zlarning bir-biriga bog‘lanish yo‘llari haqida fikrlang.

IKKI MULLA

— Keyingi vaqtlarda ko‘zlarim xiralashib qolyapti, — debdi birinchi mulla.

— Nega? — deb so‘rabdi ikkinchi mulla.

— Nazarimda, kitobni ko‘p o‘qiganimdan bo‘lsa kerak.

— Bilasizmi, — debdi ikkinchi mulla, — meniki aksincha. Ilgari ko‘zlarim xiraroq edi. Kitobni ko‘p o‘qiyverganimdan ko‘zlarim katta-katta ochilib, borgan sari ravshan tortyapti.

34-mashq. Teng bog‘lanishli so‘z qo‘shilmalarini aniqlab, ularga tavsif bering.

ISLOMNING MOHIYATI

Ma‘lumki, koinotdagi barcha narsa muayyan va ma‘lum qonunga bo‘ysunadi. Quyosh, oy hamda yulduzlar umumiy bir qoidaga itoat etib, undan qilcha ham chetlashmaydi. Yer ham o‘z o‘qi atrofida aylanar ekan, koinot qonun-u qoidalaridan zig‘ircha ham chetga chiqmaydi. Suv, havo, yorug‘lik va harorat ham maxsus tartibga bo‘ysunadi. Jonsiz narsalar, o‘simliklar bilan jonivorlarning ham o‘ziga xos qonuni bo‘lib, shu qonun taqozosi bilan harakatga keladi, yashab o‘tadi. Chuqurroq o‘ylab qaraganimizda, hatto insonning ham tabiat qonunlariga bo‘ysunayotgani ma‘lum bo‘ladi, chunki u qonunga muvofiq holdagina nafas oladi, suvga, oziqaga, yorug‘likka, haroratga bo‘lgan ehtiyojini his qila oladi. Inson vujudining har bir harakati: qonining aylanishi, nafas olishi, shuningdek miya, oshqozon, o‘pka, asab, qo‘l, oyoq, til, ko‘z, burun va quloq kabi a‘zolari ham qonunga bo‘ysunadi. Bu a‘zolar ma‘lum o‘lchamga binoan o‘z vazifalarini ado etadi.

Osmondagi eng katta sayyoradan tortib, yerdagi eng kichik qum zarrasigacha, boshqacha aytganda, koinotdagi har bir narsa bo‘ysunayotgan va uzluksiz itoat etayotgan mana shu umumiy qonunni ulug‘, qudratli Olloh chiqargan. Modomiki, yer-u osmonlardagi barcha narsa mana shu qonunga bo‘ysunar ekan, demak, butun olam shu qonunni chiqargan qudratli zotga itoat etadi, uning farmoniga bo‘yin egadi. Mana shuning o‘zidan ham ko‘rinib turibdiki, islom — butun koinotning dini.

35-mashq. Teng bog‘lanishni hosil qiluvchi vositalarni ko‘chirib yozing. Ular ishtirokida yana teng bog‘lanishli so‘z qo‘shilmalariga misollar keltiring.

AMERIKALIK BULOQBOSHI

Fidoi yurtdoshlarimizdan biri Amerika Qo'shma Shtatlarida yashagan shoir va siyosatshunos Buloqboshi (Ergash Shermat)dir.

Buloqboshi aslida Andijon viloyatining Chaqar qishlog'ida tavallud topgan. O'sib-ungan joylari buloqlarga boy, sersuv-u bahavo bo'lganligi uchun taxallusini Buloqboshi deb olgan.

U 1940-yilgacha, ya'ni askarlik xizmatiga chaqirilguncha avval Toshkent huquqshunoslik institutining dotsenti, huquqshunoslik fakultetining dekani vazifasida ishlagan. Urush boshlanganda harbiy xizmat burchini o'tash muddati qariyb tugayotgan edi. Kutilmagan qismat «o'yini» sababli xorijda qolib ketishga majbur bo'lgan, chunki qaytib kelguday bo'lsa, asir tushgan askarning taqdiri ma'lum edi. Avval Olmoniyada yashagan, keyin Amerikaga ketgan. Dunyoning ko'p mamlakatlarini kezman. Rus, turk, ingliz hamda olmon tillarini yaxshi o'zlashtirib olgan.

U xalqaro anjumanlarda, Amerikaning yirik dorilfununlarida, ayniqsa Kolumbiya dorilfununida, «Amerika ovozi» radioeshittirishlarida milliy fan, madaniyat, ekologiya hamda Orolni qutqarish muammolari bo'yicha ma'ruzalari bilan muntazam qatnashardi. Amerikadagi qator ilmgohlar, turli tashkilotlar xilma-xil masalalarda maslahat so'rab, ul zotga murojaat qilishardi.

U o'z vataniga muhabbatini va yurt taqdiri haqidagi fikrlarini, falsafiy-badiiy mushohadalarini she'riy satrlarda «Gullar makoni» to'plamiga jamlagan. To'plam 1961-yilda Vashingtonda tayyorlanib, Anqarada nashr etilgan.

5-DARS. TOBE BOG'LANISH. TOBE BOG'LANISHNING TUZILISHI. TOBE BO'LAKNING HOKIM BO'LAKKA BOG'LANISH YO'LLARI

Darsning maqsadi: *Talabalarga gap tarkibidagi so'zlarning tobe bog'lanishi hamda tobe bog'lanishning tuzilishi haqida ma'lumot berish.*

R E J A:

1. Tobe bog'lanish haqida.
2. Tobe bo'lakning hokim bo'lakka bog'lanishi.
3. So'z birikmasi va gap.

Bog'lar, qushlar, sayra soʻzlarini alohida-alohida talaffuz etsangiz, shu soʻzlar ifodalagan alohida narsa va harakatlar haqidagina ma'lumot bergan bo'lasiz.

Siz esa «bog'larda qushlarning sayrashi» haqidagi fikrni ifodalamoqchisiz. Buning uchun soʻzlarni bir-biriga bog'laysiz. Birinchi soʻzga oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasini qoʻshasiz, chunki «sayrash» harakati qayerda sodir etilganini bayon qilmoqchisiz. *Sayramoq* soʻziga harakatning bajarilish vaqtiga qarab zamon bildiruvchi qoʻshimchalardan birini qoʻllaysiz. Natijada *sayramoqda* yoki *sayradi* shakli hosil bo'ladi. *Sayra* soʻziga qoʻshilgan *-moqda* va *-di* shakllari zamon ma'nosini bildirishi bilan birga, III shaxs, tasdiq ma'nolarini ham ifodalaydi. *Sayramoqda* yoki *sayradi* soʻzi nima? soʻrogʻiga javob boʻluvchi va bosh kelishikda kelishi lozim boʻlgan va *sayrash* xususiyatiga ega boʻlgan narsani bildiruvchi soʻzni hamda qayerda? soʻrogʻiga javob boʻlib oʻrinni bildiruvchi soʻzni talab qiladi. Natijada *Bog'larda qushlar sayramoqda* gapi hosil bo'ladi. Bu gapda uchta gap boʻlagi ikkita bogʻlanishni hosil qilyapti: 1) bogʻlarda sayramoqda; 2) qushlar sayramoqda. Birinchi bogʻlanishda *bog'larda* soʻzi *qayerda sayramoqda?* soʻrogʻiga; ikkinchi bogʻlanishda esa *qushlar* soʻzi *nimalar sayramoqda?* soʻrogʻiga javob boʻladi. Soʻroqqa javob boʻlayotgan soʻz soʻroq talab qilayotgan (soʻroq bogʻlanib kelayotgan) soʻzga kelishik, shaxs-son, zamon qoʻshimchalari va koʻmakchilar yordamida bogʻlanadi.

Eslab qoling. *Bir bo'lakning boshqa bo'lakka kelishik, shaxs-son, zamon qoʻshimchalari, koʻmakchilar va soʻz tartibi va ohang yordamida bogʻlanishiga tobe bogʻlanish deyiladi.*

Tobe bogʻlanishning tuzilishi

1-topshiriq. *Gul, qovun* qanday belgilarga ega? Gulning rang, hid belgilariga, qovunning maza belgisiga egaligini bilasiz. Shu belgilarni bildiruvchi soʻzlarni boʻsh katak ichiga joylashtiring.

gul

qovun

2-topshiriq. *Odam, uy, gul* va *qovunning* belgilarini bildiruvchi soʻzlarga soʻroq bering, soʻroq bogʻlangan soʻzni aniqlang va soʻroqqa javob boʻluvchi soʻz bilan soʻroq bogʻlangan soʻzni koʻchiring.

Namuna: *qanday odam?*

esli
kelishgan
chiroyli odam
tadbirkor
novcha
pahlavon

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, bir so‘z ikkinchi so‘zning, turli xil belgilarini ifodalab, aniqlab unga bog‘lanib keladi. Ana shu turli belgilarni aniqlash uchun berilgan savol belgiga egalik qiluvchi so‘zga bog‘lanadi. Masalan, *qanday odam?* Xushmuomala odam. *Qanday (qanaqa, qaysi) uy?* Baland uy. Nimani o‘qidim? **Kitobni o‘qidim.**

Juda muhim. *Tobe bog‘lanish doimo ikki qismdan iborat bo‘ladi: tobe bo‘lak va hokim bo‘lak.*

So‘roq bog‘lanib kelgan qism hokim, so‘roqqa javob bo‘lib keluvchi qism tobe bo‘lak sanaladi.

Masalan, *chiroyli (qanday?) ko‘ylak, go‘zal (qanday?) mamlakat; dalaga (qayerga?) bormoq.*

Tobe-hokimlik munosabatini yozuvda ifodalash uchun strelkadan foydalaniladi. Strelka nayzasi tushgan bo‘lak — hokim, strelka boshlangan bo‘lak — tobe sanaladi:

1 2 Sxemadagi «2» raqami bilan berilgan qism hokim sanaladi.

Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka bog‘lanish yo‘llari

1-topshiriq. *Nima, ek, shu, o‘r* so‘zlarini bir-biriga bog‘lab, o‘zbek xalq maqolini keltirib chiqaring. So‘zlarni nimalar vositasida bog‘laganingizni ayting.

2-topshiriq. *Dala* so‘zini *ketmoq* so‘ziga *-ga, -dan, tomon, qarab* vositalari yordamida bog‘lang. Ularning bir-biridan farqini ayting.

3-topshiriq. Quyidagi bo‘sh kataklarni to‘ldiring. Bo‘sh katakni to‘ldirgan so‘zning *kitob* so‘ziga qanday bog‘lovchi vosita yordamida bog‘langanini ayting.

Qanday?

kitob

4-topshiriq. Quyidagi bog‘lanishdagi nuqtalar o‘rniga zaruriy bog‘lovchi vositalarni qo‘ying va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting.

Men...

Sen...

U...

daftar...

Tobe bo‘lak hokim bo‘lak bilan kelishik, egalik, shaxs-son qo‘shimchalari, ko‘makchilar va ohang yordamida bog‘lanadi.

Bunday bog‘lanish ikki xil sintaktik birlikni vujudga keltiradi: a) gap; b) so‘z birikmasi.

Shaxs-son qo‘shimchalari yordamidagi bog‘lanish gapni, qolgan vositalar yordamidagi bog‘lanish so‘z birikmasini hosil qiladi.

Solishtiring: *Gul ochildi* (shaxs-son, zamon qo‘shimchasi *-di* yordamida bog‘lanyapti) — gap. *Gulning ochilishi* (qaratqich va egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘lanyapti) — so‘z birikmasi.

O‘ylang: So‘roqqa javob bo‘layotgan so‘z bilan, so‘roq talab qilayotgan so‘zning qanday farqi bor?

Tayanch tushunchalar: zamon ma‘nosi, tasdiq ma‘nosi, hokim bo‘lak, tobe bo‘lak.

Quyidagi maqolning mazmunini izohlab bering hamda tobe bog‘langan bo‘lakni aniqlang.

*Siylagani puling bo‘lmasa,
Siypagani tiling bor.*

36-mashq. Gaplarni o‘qing. Teng va tobe bog‘lanish yo‘li bilan birikkan sintaktik birliklarni aniqlab, ularni namunada ko‘rsatilganidek tahlil qilib yozing.

Hasad va baxillik nafratdan ham murosasizroqdir. Hasad va baxillik — teng bog‘lanish, nafratdan ham murosasizroqdir — tobe bog‘lanish.

1. Fe‘l-u atvorning o‘zgarmas darajada qat‘iyligi — ayol tabiatiga yotdir. 2. Insonning qalbi va aqlida xuddi nutqidagi kabi u tug‘ilib o‘sgan yurtning muhri bo‘ladi. 3. Rashk muhabbat bilan birga tug‘iladi, lekin hamisha ham u bilan birga o‘lib ketmaydi. 4. Ahmoqlar hamda

tentaklarga butun dunyo o'z tentakliklari nurida ko'rinadi. 5. Dunyoni taqdir va nayrang boshqaradi. 6. Fe'l-u atvorning zaifligi ezgulig-u illatdan ko'ra ham nariroq turadi. 7. Inson yaxshilik qilishga qodir ekan, unga noshukurlik bilan to'qnashuv xavfi tahdid solmaydi.

(*Fransua de Laroshfuko*)

37-mashq. O'qing, shaxs-son, zamon qo'shimchalari yordamida hamda kelishik, ko'makchilar orqali bog'langan bo'laklarni toping va birikmalarni aniqlang hamda ular o'rtasidagi farqlarni tushuntiring.

SOZ UCHUN TUG'ILGAN

E'tibor berganmisiz, g'ijjak nolasi yig'layotgan odam ovozigga o'xshab ketadi. Uning yuraklarimizga yaqinligi shundandir, ehtimol. Bu sozda hayotbaxsh ohang yarata olish har kimga ham nasib etmasa kerak. Sababi, g'ijjak murakkab soz. Shu bois, g'ijjak chalishga bolani besh-olti yoshdan o'rgatish kerak ekan. Aks holda, yosh ulg'aygandan keyin bu sozni o'rganish ancha mushkul kecharkan.

San'atkorlar: «G'ijjak chalgan sozanda boshqa har qanday sozni eplay oladi», — deyishadi.

Barchamiz uchun ardoqli hofiz Sherali Jo'rayevning qo'shiqlaridan orom topmagan ko'ngillar bormikan? Hofizning qudratli ovozigga jo'r bo'layotgan g'ijjak nolasi har qanday ko'ngilni zabt etadi. Boshqalarni bilmadim-u, men milliy qo'shiqlarimizni dutor, tanbur, g'ijjak jo'rligisiz tasavvur qilolmayman. G'ijjakning sehrlil ovozi xayollarimni uzoqlarga yetaklaydi, kengliklarni sog'inaman, ko'zlarimga yosh quyuladi. Umrimiz naqadar tez o'tayotganini angalayman hamda eng beg'ubor va ma'sum bolalik damlarimga qaytgim keladi...

38-mashq. Matnni o'qing. Teng va tobe bog'lanish yo'li bilan hosil qilingan so'z qo'shilmalarini aniqlang.

SOHIBQIRONNING AYOLLARGA MUNOSABATI

Ayol — mo'tabar zot, ayol uchun g'azallar bitilgan, dostonlar kuylangan, qasrlar, bog'-rog'lar barpo etilgan.

Ayol — go'zallik, nafosat va muhabbat timsoli, ayol bilan bog'liq bu tuyg'ular Sharqda asrlar davomida qadrlanib kelingan. Bu holatni Amir Temur saltanati misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Sohibqiron ayol qadriga, go'zalligiga ichki bir muhabbat bilan qaragan. Uning ayollarga bo'lgan ehtiromi, ular sharafiga barpo etilgan bog'-rog'lar va nodir me'moriy yodgorliklarda ham aks etgan.

Samarqandda to'ng'ich opasi Qutlug' Turkon og'o, singlisi Shirinbeka og'oning qabrlari ustiga maqbaralar qurdirgan.

Bundan tashqari, Sohibqiron saltanat ishlarida nihoyatda band bo'lishiga qaramay, Samarqand atrofida marjondek sochilib turgan bog'larni barpo etgan. Tuman og'oga Bog'i Bihishtni, To'kal xonimga atab Bog'i Dilkushoni va nevarasi Begi Sultonga atab Bog'i Shamolni bunyod ettirgan. Mazkur bog'lar Samarqanddagi boshqa bog'lardan o'zining tengi yo'q tarovati, ulug'vorligi hamda ayol kabi go'zal nafasati bilan ajralib turar edi.

(N.Muhammadxo'jayeva)

39-mashq. Berilgan gaplarni o'qing. Undagi teng bog'lovchilarni aniqlang.

1. Sizni ishxonada ham, oilada ham ijobiy yutuqlar kutmoqda.
2. Mashaqqatli, lekin sharaflig'ga qo'l urasiz. 3. Iqtisodiy ahvolingiz ham a'lo darajada. Uni qanday taqsimlash faqat sizning didingizga, aqlingizga bog'liq. 4. Aql-u zakovatingiz bilan ularni mot qilasiz. 5. Yaqinlaringizning quvonch-u tashvishiga sherik bo'lishga harakat qiling. 6. Qayg'u bilan shodlik yonma-yon bo'lishini unutmang. Ollohdan sabr-qanoat, kuch-quvvat so'rang. 7. Shaxmat o'zida nazariy, ham amaliy tomonlarini birlashtirgan alohida fan. 8. Taqdirning qaysi ko'chasiga bosh urishga ba'zan kimdir, ba'zan qandaydir tasodif sabab bo'ladi. 9. Xalqim, Vatanim uchun zavq va shavq bilan mehnat qilaman. 10. Mashrab bilan So'fi Olloyorning dunyoqarashlari, muhabbatlari bir-birlariga hamohang edi.

(Gazetadan)

40-mashq. Matnni o'qing, tobe bog'lanishli so'z birikmalarini daftaringizga ko'chirib yozing.

ASRAGAYMIZ BIZ VATANNI...

Dilga elning ishqin solib,
Hunar izlab, bilim olib,
Bo'lib dono ilmi tolib,
Asragaymiz biz VATANNi
Fido aylab jon-u tanni.

Xorazmiy zuryodimiz,
Navoiyning avlodimiz,

Yurtga tikib hayotimiz,
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

Saboq olib diyonatdan,
Ezgu ishdan, matonatdan,
Qochib mudom xiyonatdan
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

Jahon ichra tole izlab,
Xalq nomidan dadil so‘zlab,
Obod yurtning baxtin ko‘zlab
Asragaymiz biz VATANni
Fido aylab jon-u tanni.

(Abdulhay Sobirov)

41-mashq. Quyida berilgan savollarga javob yozing hamda so‘z birikmalariga misollar keltiring.

1. Teng bog‘lanish deganda nimani tushunasiz?
2. Tobe bog‘lanish deb nimaga aytiladi?
3. Tobe bog‘lanishni hosil qiluvchi vositalarga misollar keltiring.

6-DARS. SO‘Z BIRIKMASI

Darsning maqsadi: *So‘z birikmasi haqida talabalar ongida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish.*

R E J A:

1. So‘z birikmasi.
2. So‘z birikmasining tuzilishi.
3. So‘z birikmasida tobe va hokim qismlarni bir-biriga bog‘lovchi vositalarning o‘rni.

1-topshiriq. *Ozodlik ushaldi va ozodlikning ushalishi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqli tomonlarni ayting.*

2-topshiriq. *Manzura kompyuterda ishlayapti gapida ishtirok etgan uchta bo‘lak ikki xil bog‘langan, shu bog‘lanishni aniqlang. Aniqlangan ikkita bog‘lanishning bir-biridan farqini ayting.*

Eslab qoling. *Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka kelishik, egalik qo‘shimchalari, ko‘makchilar va tobelashtiruvchi ohang yordamida bog‘lanishi so‘z birikmasi deyiladi.*

So‘z birikmasida doimo ikkita qism bo‘ladi. Ularning bittasi tobe, ikkinchisi esa hokim bo‘ladi. Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ma’lum bog‘lovchi vosita yordamida bog‘lanadi. Demak, bog‘lovchi vosita tobe bo‘lak oxiriga qo‘shiladi. Bundan faqat egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘langani mustasno. Egalik qo‘shimchasi hokim bo‘lak oxiriga qo‘shiladi. Tobe bo‘lak esa qaratqich kelishigida turadi. Ba’zan qaratqich kelishigi ifodalanmasligi ham mumkin. Masalan, *litseyning bog‘i — litsey bog‘i.*

Bundan ko‘rinadiki, so‘z birikmasida tobe bo‘lak bilan hokim bo‘lakning joylashish o‘rni ham aniq bo‘ladi. Tobe bo‘lak oldin, hokim bo‘lak esa keyin keladi.

Juda muhim. *Tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lovchi vositaning qo‘shilish o‘rni ikki xil bo‘ladi: kelishik, ko‘makchi va ohang tobe qismga, egalik qo‘shimchasi esa hokim qismga qo‘shiladi. Uni quyidagi sxemada ko‘rsatish mumkin:*

1. tobe hokim
 kelishik
 ko‘makchi
 ohang

2. tobe hokim

a) qaratqich kelishigi b) egalik qo‘shimchasi

O‘ylang: *Talaba ishladi hamda talabaning ishlashi o‘rtasida qanday o‘xshash va farqli tomonlar bor? Izohlab bering.*

Tayanch tushunchalar: bog‘lovchi vosita, egalik qo‘shimchasi, tobe qism, hokim qism, so‘z birikmasi.

Quyidagi maqolning ma’nosini izohlab bering hamda so‘z birikmasiga ajrating.

*Ustozingga tik qarasang, to‘zasan,
Hurmat qilsang, asta-asta o‘zasan.*

42-mashq. Berilgan birikmalarni 4 guruhga bo‘lib ko‘chiring, ya’ni ot-ot, ot-sifat, ot-fe‘l, sifat-ot shaklida yozing.

Navro‘z bayrami, ishga shoshilmoq, oydan ham go‘zal, bahor ayyomi, yosh ijodkorlar, uyidan chiqib, gulzor bo‘ylab, yangi she‘r, onadek aziz, ukamdek ishchan, serzavq qo‘shiq, bayram fayzi, o‘rik hidi, guldasta qo‘yib, insoniy muhabbat, davo izlab, yigit kabi navqiron, qattiq aziyat, anketa savollari, yurakdan o‘qimoq, sevimli qo‘shiq, toshdek izsiz, hayoti achinarli, duo qilib, yaxshi o‘qish, bexato yozish, insoniy go‘zallik, kamalak misli egik, hayvon kabi beo‘xshov, qo‘l qo‘yish, tarixiy shaxs, adabiy uyushma.

43-mashq. Hikoyani ko‘chiring. So‘z birikmalarini aniqlang.

G‘IYBATCHIGA MUKOFOT

Hasan Basriyning oldilariga bir kishi kelib dedi:

— Hazratim, Sizni bir kishi shunday g‘iybat qildiki, asti qo‘yaverasiz.

— Sen unikida bo‘ldingmi? — so‘radi Hasan Basriy undan.

— Ha, — dedi u. — Meni rosa mehmon qildi. Tansiq taomlardan qo‘ydi oldingga, lekin yo‘q yerdagi tuhmatlar bilan Sizning sha‘ningizni to‘kdi.

— Sen uning tansiq taomlarini qorningga sig‘diribsan-u, lekin g‘iybat gaplarini sig‘dirolmabsan-da. Shu gaplarni kelib menga aytishing shartmidi? Ha, mayli, mana buni o‘sha g‘iybatchiga eltib ber, — dedi Hasan Basriy qo‘ynidan bir hovuch hurmo olib... — bu unga xizmat haqi.

— Nega, hazrat? Sizni g‘iybat qilganga haq berasiz?! — deya hayratga tushib so‘radi u.

— Chunki, — dedi Hasan Basriy, — u menga g‘iybat qilib, shu paytgacha qilgan gunohlarimni o‘ziniki qilib olibdi. Mana shuning uchun haqiga beryapman-da xurmolarni, olib borib ber.

44-mashq. Gaplarni so‘z birikmalariga ajratib ko‘chiring. Birikmalarning turlarini aniqlang. Gap bo‘laklarining qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganini tushuntiring.

Saxiylik kishilar o‘rtasidagi ishonch va muhabbatdan paydo bo‘ladi. Saxiy kishi o‘z iltifoti bilan birovga qarz yoki yordam bermaydi, balki unga bo‘lgan ishonchining qanchalar quvvatga ega ekanligini oshkor etadi. Chingiz Ahmarov barchaga saxiylik ko‘rsatishni xohlaydi. Hammaning ko‘nglini olishni, qo‘lidan kelgancha yaxshilik qilishni istaydi. Demakki, u insonga ishonadi.

Chingiz Ahmarovning esdaliklarini o‘qib, savollarimga qisman javob topgandek bo‘laman: «Xalqning ishonchini oqlay oldimmi? Ruhimda

to'xtovsiz, iznsiz oqib yotgan cheksiz-chegarasiz hayajonlarimni, orzu-maqсадlarimni, ehtirolarimni san'atga aylantirib, rang-tasvirga ko'chirib, odamlar qalbiga singdira oldimmi? degan so'roq qarshisida shaxsiy yetishmovchiliklarim va turmush og'irliklarini esimdan chiqaraman, yanada ko'proq kuch bilan ishlash orqali xalqdan qarzarimni uzishim kerakligini o'ylab ustaxonaga shoshaman. Yangi, katta asarlar yaratish ishtiyoqi meni bir soniya ham tark etmaydi... Ishlashim, tanda jon bor ekan, rasmlar chizishim kerak...»

45-mashq. Rasm asosida «Ozod Vatanim mening» mavzusida matn tuzing. Matnda ishlatilgan so'z birikmalariga diqqat qiling.

46-mashq. Tubandagi so'zlar yordamida so'z birikmalari tuzing. So'z birikmasidagi so'zlarning qanday vosita orqali munosabatga kirishganini tushuntiring.

Go'zallik, qodir, din, she'riyat, rassom, hayot, mehribon, qahramon, insoniy, ijodkor, istak, ayol, xurofot, ruh, san'at, surat, musavvir, nafosat, ezgulik, mashhur, mukofot, davr, qalb, tuyg'u, mavhum, dala, da'vat, pok, o'lmas, ko'z, nogoh, ishonuvchan, shaxs.

**7-DARS. TOBE BO'LAKNING HOKIM BO'LAKKA
KELISHIK QO'SHIMCHALARI YOKI
KO'MAKCHILAR YORDAMIDA BOG'LANISHI
VA ULARNING SINONIMIYASI**

Darsning maqsadi: *O'quvchilar ongida tobe bo'lakni hokim bo'lakka bog'lab keluvchi kelishik qo'shimchalari va ko'makchilardan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Tobe bo'lakning hokim bo'lakka kelishik qo'shimchalari yordamida bog'lanishi.
2. Tobe bo'lakning hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida bog'lanishi.
3. Kelishiklar va ko'makchilar sinonimiyasi.

1-topshiriq. *Kitob... o'qimoq* birikmasidagi nuqtalar o'rniga mos keluvchi bir necha kelishik qo'shimchalarini qo'shing. Ularning bir-biridan ma'no farqini ayting.

2-topshiriq. *Onam... olmoq* birikmasidagi nuqtalar o‘rniga mos keluvchi bir necha kelishik qo‘shimchalarini qo‘shing. Ma’nodagi farqini ayting.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka bir yoki bir nechta kelishik qo‘shimchalari yordamida bog‘lanishi mumkin.

Agar hokim bo‘lak egalik qo‘shimchasidagi ot bilan ifodalangan bo‘lsa, tobe bo‘lak faqat qaratqich kelishigidagi ot bilan ifodalanadi:

Ot ning □ ot -im (-m)
-ing (ng)
-i (-si)

Ba’zan qaratqich kelishigi ifodalanmasa ham, uning izi bilinib turadi:

Ot □ ot -im (-m)
-ing (-ng)
-i (-si)

Agar hokim bo‘lak belgi bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanib, qiyoslashga asos vazifasini bajarsa, qiyoslanuvchi so‘z chiqish kelishigi orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

Ot dan □ belgi
bildiruvchi
so‘z

Masalan, *Oydan go‘zal; asaldan shirin; otdan baland* kabi.

Agar hokim bo‘lak fe‘l bilan ifodalansa, shu fe‘lning ma’no talabiga ko‘ra tobe bo‘lak bir necha kelishik qo‘shimchalari orqali bog‘lanadi. Uni quyidagi sxema orqali ko‘rsatish mumkin:

Ot □ fe‘l
-□
-ni
-dan

Masalan, *uzum ye; uzumni ye; uzumdan ye.*

Bularning birinchisida har qanday uzum, ikkinchisida so‘zlovchi bilan tinglovchi uchun ma’lum bo‘lgan aniq uzum va uning hammasi,

uchinchisida soʻzlovchi bilan tinglovchi uchun maʼlum boʻlgan aniq uzum va undan bir qism maʼnosi ifodalanadi.

Tobe boʻlakni hokim boʻlakka bogʻlovchi kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilar sinonimiyasi

1-topshiriq. Nuqtalar oʻrniga quyidagi kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilardan mosini qoʻying: -ga, -da, -dan, -ni, -ning; qarab, tomon, boʻylab, sari.

1. Netkay erdi oʻz otasi ... oʻzi tosh otgan padarbezorilar ... qoʻllari shol boʻlsa?!

2. Koshkiydi, ozod qush ... aylansamu qoshingiz ... uchib borsam, diydangiz yarasi ..., dilingiz jarohati ... malham boʻlolsam!

Tobe boʻlak hokim boʻlakka koʻmakchilar yordamida ham bogʻlanadi.

Masalan: *Istiqlol uchun kurashmoq.*

Toshkent tomon yoʻnalmoq.

Baʼzan kelishik va koʻmakchi birgalikda qoʻllaniladi. Bunday vaqtda kelishik tobe soʻz oxiriga yoki koʻmakchi oxiriga qoʻshilishi mumkin.

Masalan: *Dala tomon ketmoq;*

dala tomonga ketmoq.

Juda muhim. *Tobe boʻlak hokim boʻlakka koʻmakchilar yordamida bogʻlanganda, koʻp hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashinib qoʻllanilishi mumkin. Natijada kelishik qoʻshimchalari va koʻmakchilar sinonimiyasi vujudga keladi.*

Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

ot

feʼl

-ga

-tomon

-tomonga

-ga tomon

Eslab qoling. *Kelishik qo‘shimchalari bilan ko‘makchilar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lsa ham, ular o‘rtasida ma‘lum ma‘no farqlanishi mavjud. Kelishik qo‘shimchasi yordamida bog‘langanda hokim bo‘lak ifodalagan harakatning chiqish yoki yo‘nalish nuqtasi aniq, ko‘makchi yordamida bog‘langanda esa noaniq bo‘ladi.*

Solishtiring:

Maktabdan chiqdi

Maktab tomondan chiqdi

Maktabga ketdi

Maktab tomonga ketdi

Maktab tomon ketdi

Maktabga tomon ketdi

O‘ylang: Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka bitta kelishik yordamida bog‘lanadimi yoki bir nechta kelishik bilan ham bog‘lanishi mumkinmi?

Tayanch tushunchalar: kelishiklar yordamida bog‘lanish, ko‘makchilar yordamida bog‘lanish, ko‘makchilar va kelishik qo‘shimchalari sinonimiyasi.

Quyidagi maqolning mazmunini izohlang. Tobe bo‘lak bilan hokim bo‘lakning qanday bog‘lanayotganini tushuntiring.

*Xashakdan xasham bichma,
Yolg‘ondan qasam ichma.*

47-mashq. O‘zaro sinonim bo‘lib kelgan quyidagi gaplarda uslubiy bo‘yoqni yuzaga chiqaruvchi sintaktik birliklarni aniqlang. Ularda qanday qo‘shimcha ma‘no ifodalanayotganini bayon qiling.

1. Ba‘zi xo‘rozlar raqibi bilan bir cho‘qishib, so‘ng chekkada turib tomosha qiladi. Ba‘zi xo‘rozlar raqibni bir cho‘qib, so‘ng chekkaga borib tomosha qilib turadi. 2. Bundan ko‘ra o‘qiganing yaxshi emasmi? Bundan o‘qiganing yaxshi edi. 3. To‘kkali bir qoshiq qoning yo‘qmi? To‘kishga (to‘kish uchun) bir qoshiq qoning yo‘qmi? 4. Ulardan biri katta yoki kichikligidan qat’i nazar boshqalaridan ajralib turadi. Ularning biri katta yoki kichikligidan qat’i nazar boshqalaridan ko‘ra ajralib turadi. 5. Mahallada duv-duv gap tarqaldi. Mahalla orqali duv-duv gaplarni tarqatdi. 6. Botirning ahvoliga achindi. Botirning ahvoli uchun achindi. 7. Ashulalarida Vatanni madh etdi. Ashulalari orqali Vatan madhini barala kuyladi.

(Gazetadan)

48-mashq. O‘qing, birikmalarni aniqlab, otli birikmalarni daftaringizga ko‘chirib yozing.

G‘iyosiddin Jamshidning aytishicha, uning otasi «Qur’oni Karim»ning aksariyat qismini yoddan biladilar. Tafsirlar va mufasssirlarning har bir oyat haqidagi so‘zlarini aqlida saqlaydilar va yoddan aytadilar... Arab tilining nahv va sarfini yaxshi biladilar va arabchada g‘oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishim fiqhdan ancha xabardorlar: mantiq, ma’nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko‘rsatganlarki, kunlardan bir kun otda ketayotib, 818-yil rajab oyining o‘ninchisi va o‘n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415-yil 15—20-sentabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko‘ra, otda ketayotib, xayoliy hisob-kitob bilan quyosh taqvimini (o‘sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini toptilar. Keyin otdan tushgach (hisob to‘g‘riligini) bu bandayi bechoradan so‘rab, aniqlab oldilar.

49-mashq. Ko‘chiring. So‘z birikmalarini ajrating. Tobe bo‘lakdan hokim bo‘lakka chiziqcha tortib, chiziqning tepasiga ularning bog‘lanish usullarini yozib qo‘ying.

1. Tarixni anglash orqali insonda hayotni anglash qobiliyati shakllanadi. 2. Inson tarixning yaratuvchisi, ishtirokchisi va uni dunyoga keltiruvchi eng oliy xilqat ekanligini va bu rad etib bo‘lmas haqiqatligini tan olamiz. 3. Insoniyat tarixi bu har birimizga bog‘liq bo‘lgan, o‘zligimizni ko‘rsatadigan, bizning olis shajaramizni, nasl-u nasabimizni, insoniy qadr-u qimmatimizni belgilaydigan muqaddas va mo‘tabar voqelikdir. 4. Biz g‘olib chiqmoqchi ekanmiz, bunda bizga yangicha g‘oya kerak. Bu g‘oyaning zamirida xalqimizning o‘zligini anglashi yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o‘zlikni anglash mumkin emas. 5. Har bir yangi avlod yangi tarixni taqozo etadi, uni yaratadi, takomillashtiradi. O‘z dunyoqarashi va manfaatlari doirasida vujudga keltiradi.

(«Fidokor» gazetasidan)

8-DARS. QARATQICH KELISHIGI VA EGALIK QO‘SHIMCHALARINING QO‘LLANILISHI

Darsning maqsadi: *Talabalar ongida qaratqich va tushum kelishigidan nutqda to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish.*

R E J A:

1. Soʻzlarning ikki tomonlama bogʻlanishi.
2. Soʻroq talab qiluvchi soʻzning ifodalanish usullari.
3. Nutqda qaratqich va tushum kelishigidan oʻrinli foydalanish.

1-topshiriq. Nuqtalar oʻrniga kelishik va egalik qoʻshimchalarini qoʻyib koʻchiring.

Men...

Sen...

U...

kitob...

2-topshiriq. *Ozodlik nashʼasi* birikmasidagi bogʻlovchi vositalarni tushirib qoʻllang. Maʼnoda qanday oʻzgarish roʻy berganini aniqlang.

Juda muhim. *Tobe boʻlak hokim boʻlakka qaratqich kelishigi va egalik qoʻshimchasi yordamida bogʻlanganda ikki tomonlama bogʻlanish roʻy beradi. Tobe boʻlak qaratqich kelishigi qoʻshimchasini, hokim boʻlak esa egalik qoʻshimchasini oladi. Bunday bogʻlanishda tobe qism **qaratqich**, hokim qism **qaralmish** deb ham nomlanadi.*

Koʻpincha qaratqich kelishigi yoki egalik qoʻshimchasi, baʼzan esa har ikkisi ifodalanmaydi. Uni quyidagi sxema orqali ifodalash mumkin:

a) -ning (doʻstimning)	(ona)	-si
b) -□ (mustaqillik)	(shabada)	-si
d) -ning (bizning)	(Vatan)	-□

Qaratqich kelishigi doimo tushib qola bermaydi. U quyidagi hollarda, albatta, qoʻllaniladi:

a) qaratqich bilan qaralmish oʻrtasida boshqa soʻz kelsa. Masalan, *Derazaning qora oynasi*;

b) qaratqich atoqli otlar va olmoshlar bilan ifodalanganda. Masalan, *Ahmadning daftari, Mening daftarim kabi*.

Yuqorida taʼkidlanganidek, qaratqich va qaralmish munosabatida qaratqich va egalik qoʻshimchalarining ifodalanishi toʻrt xil koʻrinishga ega:

Bu koʻrinishlar oʻrtasida maʼlum mazmuniy va uslubiy farqlanish bor. Solishtiring:

- 1) daftarning varag'i;
- 2) daftar varag'i;
- 3) bizning daftar;
- 4) daftar varaq.

Birinchi bog'lanish bilan ikkinchi bog'lanish o'rtasida aniqlik-noaniqlik ma'nosi bor yoki yo'qligiga ko'ra farqlanish mavjud. Agar varaq so'zlovchi va tinglovchi uchun aniq bitta daftarga qarashli bo'lsa, birinchi bog'lanish qo'llaniladi, umuman daftarga qarashli bo'lsa, ikkinchi bog'lanish qo'llaniladi. Uchinchi bog'lanish ko'proq qaratqich 1-shaxs ko'plikdagi olmoshlar bilan ifodalanganda ishlatiladi. To'rtinchi bog'lanish esa birinchi va ikkinchisidan ko'proq so'zlashuv uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

Shunday qilib, qaratqichli birikmalarning qay holatda qaysi biridan foydalanishni bilish madaniy nutq uchun katta ahamiyatga ega.

Qaratqich va tushum kelishiklaridan o'rinli foydalanish

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qaratqich yoki tushum kelishigidan birini qo'ying. Nima uchun qaratqich yoki tushum kelishigi qo'shimchasini qo'yganingiz sababini ayting.

Kitob... o'qimoq

Kitob... muqovasi

Biz... maktab

O'rik... yemoq

Qaratqich va tushum kelishik qo'shimchalari bir-biriga shakl jihatdan juda yaqin. Shuning uchun og'zaki so'zlashuvda qaratqich kelishigi o'rnida ham ko'pincha tushum kelishigi qo'shimchasi qo'llaniladi. Masalan, *olmaning sharbati* o'rniga *olmani sharbati* deyiladi. Natijada, yozuvda ham ko'pchilik og'zaki so'zlashuv ta'sirida shunday yozib qo'yadi. Bunday xatodan qutilish uchun hokim so'zning ifodalanishiga e'tibor berish kerak.

Eslab qoling. *Agar hokim bo'lak so'z fe'l bilan ifodalansa va bu fe'l kimni? nimani? qayerni? so'roqlariga javob bo'luvchi so'zni talab qilsa, tobe bo'lak tushum kelishigida qo'llanadi, hokim bo'lak*

egalik qo‘shimchasini olgan ot, ba‘zan harakat nomi va sifatdash bilan ifodalansa, tobe bo‘lak qaratqich kelishigida qo‘llaniladi.

Uni quyidagi sxemadan ko‘ring:

ot -ning **ot** egalik

ot -ni **fe‘l**

O‘ylang: Qaratqich va tushum kelishiklaridagi xatolikning qanday qilib oldini olish mumkin?

Tayanch tushunchalar: qaratqich, qaralmish, kelishikli bog‘lanish, hokim bo‘lak, tobe bo‘lak.

Quyidagi maqolning mag‘zini chaqing hamda birikmalarga ajratib, tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka qanday bog‘langanini tushuntiring.

Chaqimchining tilidan ilon zahar oladi.

50-mashq. O‘qing, qaratqich va qaralmish munosabati uslubiyatini aniqlab, ularni gap ichidan ajratib, ko‘chirib yozing.

1. O‘zbekistonlik bolalar yelkasida millat yuki borligini sezishi kerak. 2. O‘zidan keyin kelayotgan avlod zakovati va shijoatiga ishonmagan jamiyatning ichi mo‘rt bo‘ladi. 3. Yosh davlatimizni urush olovida yoqishni istagan tashqi va ichki kuchlar yakson bo‘lmoqda. 4. Navoiy she‘riyat olamiga kirishi bilanoq asarlarini o‘z ona tilida yoza boshlagan. 5. Uning hayoti esa vatandoshlarini baxtli, mamlakatini obod qilish yo‘lida beminnat zahmat chekishdan iborat bo‘ldi. 6. Sulton Husayn so‘z sohibqironini o‘zining oq otiga mindirib, otning jilovidan ushlab, piyoda yura boshladi. 7. Taniqli san‘atkorlarimiz mahorati anjuman ahlida unutilmas taassurot qoldirdi. 8. Milliy universitetning muhtasham madaniyat saroyiga oliy ilm maskanining barcha fakultetlarida tahsil olayotgan yosh yigit-qizlar, adabiyot muxlislari jam bo‘lishdi.

(«O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» gazetasidan)

51-mashq. Ko‘chiring. So‘z birikmalarini ajrating. Tobe bo‘lakdan hokim bo‘lakka chiziqcha tortib, chiziqchanning tepasiga ularning bog‘lanish usullarini yozib qo‘ying.

1. Tarixni anglash orqali insonda o‘zining inson ekanligini anglash qobiliyati shakllanadi. 2. Inson tarixning yaratuvchisi, ishtirokchisi, uni

dunyoga keltiruvchi eng oliy xilqat ekanligini va bu rad etib bo‘lmas haqiqat, tengsiz qadriyatligini tan olamiz. 3. Insoniyat tarixi bu har birimizga bog‘liq bo‘lgan, o‘zligimizni ko‘rsatadigan, bizning olis shajaramizni, nasl-u nasabimizni, insoniy qadr-u qimmatimizni belgilaydigan muqaddas va mo‘tabar voqelikdir. 4. Biz g‘olib chiqmoqchi ekanmiz, bunda bizga yangicha g‘oya kerak. Bu g‘oyaning zamirida xalqimizning o‘zligini anglashi yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o‘zlikni anglash mumkin emas. 5. Har bir yangi avlod yangi tarixni taqozo etadi, uni yaratadi, takomillashtiradi, uni o‘z dunyoqarashi va manfaatlari doirasida vujudga keltiradi.

(«Fidokor» gazetasidan)

52-mashq. Quyidagi savollar va topshiriqlarga javob bering.

1. Teng bog‘lanishdagi teng bog‘lovchi vositalarni ayting.
2. So‘z birikmasining kesimlik shakliga ega emasligini tushuntiring.
3. Hokim qism bilan tobe qismni bir-biridan qanday farqlash mumkin?
4. Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka qanday vositalar yordamida bog‘lanadi?
5. Kelishik va ko‘makchilar o‘rtasidagi sinonimiyani tushuntiring.
6. So‘zlar o‘zaro birikishi uchun mantiqiy bog‘liqlik kerakmi? Misol bilan isbotlang.
7. Badiiy nutqda so‘z birikmalari qanday bo‘ladi? Misollar bilan tushuntiring.
8. So‘z birikmasida sabab ma‘nosi ifodalanib kelganda *deb*, *uchun*, *tufayli* bog‘lanishlari o‘zaro sinonimlik hosil qila olishini misollar bilan tushuntirib bering.
9. Chiqish kelishikli birikmalar qaratqich va jo‘nalish kelishikli birikmalar bilan, jo‘nalish kelishikli birikmalar esa qaratqichli birikmalar bilan sinonimik munosabatga kirishishini misollar bilan isbotlang.
10. Xalq maqollarida, gazeta sarlavhalarida ko‘makchilardan emas, asosan kelishiklardan foydalanish sababini misollar bilan tushuntiring.

53-mashq. Quyida berilgan hikmatlardan ergash va bosh so‘zni aniqlang. Ularning bog‘lanish yo‘llarini tushuntiring. Hikmatlar asosida munozara o‘tkazing.

Agar bir daraxt kessangiz, o‘rniga yangi novdalar ko‘karib chiqadi, ammo mehr-u muhabbat niholi jazo arrasi bilan arralansa, aslo ko‘karmaydi.

Ishning oqibatini, nima bo'lishini bilish — oqillikdan, ammo keladigan falokatga chora izlamay qayg'u chekib o'tirish — nodonlikdan dalolat beradi.

54-mashq. Birikmalarni uch guruhga ajratib yozing: moslashuvli, boshqaruvli va bitishuvli.

Vatan o'g'lonlari, yurtimiz jamoli, o'g'lini topib, gullar oralab, qiz bola, choy quti, kitoblardan foydalanish, yengil mashina, kasbini sharaflamoq, mamlakat Prezidenti, dil so'zlari, ishini bajarib, yoshlarga o'rgatish, undan ko'ra kuchli, farovonlik haqida kitob, yerni o'lchash, ogohlikka da'vat, sog'lomlashtirish maskani, qo'lni qo'yib, ishlashiga kafolat, e'tiborli ayol, kasbga muhabbat, saxovatli inson, xalqni boyitish, farovonlik uchun kurash, dolzarb masala, go'zal hissiyot, tug'ma qobiliyat, ta'til kunlari, yoshlar jamg'armasi, kasbga sadoqat, paxta hisobi, tinchlik haqida suhbat, insonparvarlik yordami, ko'z bilan ko'rish, uning nigohi, uch kishini, qahraton qish, nufuzli o'rin.

55-mashq. Hikmatlarni o'qing va yozib oling. Birikmalarga ajrating. Tobe so'z hokim so'zga qanday birikkanini izohlang.

HIKMAT — AQL CHIROG'I

Sabr suhbatini zeriktirarli o'rtoqdir, ammo maqsadga olib boradi. U sekin yuradigan ulovdir, biroq manzilga eltadi. Sabr achitib gapiradigan nasihatgo'y, kishi tabiati undan ozor chekadi, lekin unga amal qilgan oxirida so'zsiz murodiga yetadi. U bamisoli tabib, badxo'r dori, bemor undan azob tortadi, ammo so'ngida sog'likka erishadi.

Ishqqa muhtalo oshiqlar sabr so'zini eshitganda cho'chidilar, biroq uning sharofati bilan yor vasliga yetishadilar. Hajr azobidagi kishilar sabr so'zini eslashni ham istamaydilar, ammo oxirida sabr tufayli diydor ko'rishadilar.

(«Hikmatlar xazinasi»dan)

9-DARS. GAP BO'LAKLARI

Darsning maqsadi: *Talabalarga gapning sintaktik tuzilishi haqida ilmiy bilim berish, ularda gap bo'laklaridan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Gapni bo'laklarga ajratish.

2. Bosh bo‘lak, ikkinchi va uchinchi darajali bo‘laklar haqida.

1-topshiriq. Quyidagi gapda ishtirok etgan so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishini aniqlang:

Bog‘da gullar ochilgan.

2-topshiriq. Quyida berilgan gapda ishtirok etgan so‘z birikmalarini alohida-alohida yozing. Tobe bo‘lakning hokim bo‘lakka nisbatan qanday so‘roqqa javob bo‘layotganini va bog‘lovchi vositani aniqlang:

Vatanimizni jon-dilimizdan sevamiz.

Gap tarkibidagi o‘zaro tobe bog‘lanishda bo‘lgan so‘zlardan bittasi tobe bo‘lak, ikkinchisi hokim bo‘lak vazifasini bajaradi. Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka bog‘lanib, hokim bo‘lak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap bo‘lagi nomi bilan yuritiladi.

Eslab qoling. *Gap tarkibida tobe bog‘lanib ma‘lum so‘roqqa javob bo‘luvchi so‘z yoki so‘zlar birikmasiga gap bo‘lagi deyiladi. Masalan, O‘qituvchimga gul berdim. Bu gapda uchta gap bo‘lagi bo‘lib, birinchisi kimga? so‘rog‘iga javob bo‘lib, to‘ldiruvchi vazifasida, ikkinchisi nima (ni)? so‘rog‘iga javob bo‘lib, to‘ldiruvchi vazifasida, uchinchisi nima qildi? so‘rog‘iga javob bo‘lib, kesim vazifada kelyapti.*

Demak, gap bo‘lagi tobe bog‘lanish doirasida, tobe qism vazifasida kelgan bo‘laklar hisoblanadi. Uning qaysi bo‘lak vazifasida kelayotganligi hokim bo‘lakka nisbatan aniqlanadi.

Gapda kesimgina boshqa bo‘laklarga nisbatlanmagan holda aniqlanadi, chunki uning kesim ekanligini kesimlik shakllari ko‘rsatib turadi. Shuning uchun uni gap tarkibidan topish qiyinchilik tug‘dirmaydi. Qolgan bo‘laklar kesimga nisbatan aniqlanadi. Boshqa bo‘laklar javob bo‘lishi lozim bo‘lgan so‘roqlar kesimga qarab beriladi. Masalan, Sen Pushkinning sevgan malagi gapida kim? so‘rog‘iga kesim vazifasidagi *Pushkinning sevgan malagi* bo‘lagiga bog‘lanadi. Kim? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi bo‘lak ega vazifasida keladi. Demak, ega ham kesimga nisbatan belgilanadi.

Gap bo‘laklari gap tuzilishidagi vazifasiga ko‘ra ikki guruhga, ikki darajaga bo‘linadi.

Juda muhim. *Gapni gap qilib shakllanishida muhim bo‘lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo‘lak —*

kesim. Shuning uchun u gapning eng muhim bo‘lagi, bosh bo‘lak sanaladi.

Ega kesim ifodalagan belgi, harakat-holatlarning egasi sifatida kesimdan keyingi bo‘lak sanaladi.

To‘ldiruvchi va hol kesim bilan tobe munosabatga kirishib, uning ma‘nosini izohlab, to‘ldirib keladi. Shuning uchun ular ikkinchi darajali bo‘laklar sanaladi.

Aniqlovchi yuqoridagi barcha bo‘laklarga bog‘lanib, ularning ma‘nosini izohlab keladi. Gapda qaysi bo‘lak bilan munosabatda bo‘lsa, shu bo‘lak bilan birgalikda bitta gap bo‘lagi, birikmali gap bo‘lagi bo‘lib keladi.

Aniqlovchi shu birikmali gap bo‘laklarining bo‘lagi sifatida keyingi bosqichda ajralib chiqadi.

Shunday qilib, gap bo‘laklari bir necha darajalarga bo‘linadi:

1. Bosh bo‘lak: kesim, ega.
2. Ikkinchi darajali bo‘laklar: to‘ldiruvchi, hol, aniqlovchi.

56-mashq. O‘qing. Gapni bo‘laklarga ajrating.

O‘TOV

Turkiy xalqlarning dastlabki xo‘jalik turlaridan biri bo‘lgan chorvachilik turli sabablarga ko‘ra makon o‘zgartirish hamda urushlar tarixi bilan bevosita aloqador. Ana shunday tarixiy vaziyatda mazkur xalqlar xohlagan vaqtida tikib yashab, xohlagan paytda yig‘ib, ko‘chiga ortib ketishiga qulay bo‘lgan ko‘chma uylardan (o‘tovlardan) foydalanganlar.

«O‘tov» so‘zi o‘zbek tilida «kigiz uy» ma‘nosini bildirsa, qirg‘iz, qozoq, turkman tillarida katta uyga nisbatan kichik uyni ifodalaydi. O‘tovlar yengil, tabiiy materiallardan quriladi. O‘tovlarning yog‘och qismi erkak ustalar tomonidan, kigiz qismi esa ayollarning qo‘l mehnati natijasida amaliy san‘at asari darajasiga ko‘tarilgan.

(A.Hametova)

57-mashq. Rasm asosida «Samarqand sayqali ro‘yi zamin ast» mavzusida matn tuzing. Matn ichida ishlatilgan gaplarni gap bo‘laklari bo‘yicha tahlil qiling.

58-mashq. Berilgan gaplarga mos kesim qo‘yib gaplarni ko‘chiring.

1. Beshik tebratgan qo‘llar dunyoga... 2. Dunyoda kechayotgan tabiat tanazzulini o‘ylasam, dilim tubidan bir nido... 3. Tarix haqiqati oyga... 4. Hikmat toshi vositasida kumush oltinga... 5. Qurumsoq tabassumini ham o‘zgalardan... 6. Qafasda dunyoga kelgan qum ham erkin tush... 7. Begona yurt osmonidagi quyosh ham musofirga g‘arib... 8. Eng xosiyatli buloq — ilm chashmasi: undan suv ichgan sayin tashnalik... 9. Hikmatni o‘tda yoqsangiz, u qaqnus yanglig‘ kuldani yana... 10. U tavbaning kuchiga ishongani uchun ham dahriylik ko‘chasiga...

(M.Xidir)

59-mashq. Ko‘chiring. Gaplarning kesimi, shuningdek, kesimlikni hosil qiluvchi shakllarni toping.

1. Vadud Mahmud do‘stlari bilan birga Behbudiyning so‘nggi izlarini boshqa shaharlardan ham qidirgandi. 2. U Cho‘lpon ta’sirida ozmi-ko‘pmi barmoqda (barmoq vaznida) qalam tebratgan. 3. Iste’dodli shoir Botu suronli davr zayli bilan 34 yil umr ko‘rdi. 4. Botu haqida o‘ylaganimda, uni yaqindan bilgan kishilardan biri Laziz Azizzodaning satrlari yodimga tushadi. 5. Abdulla Alaviyning bizgacha yetib kelgan bor-yo‘g‘i yetti-sakkiztagina she’rini o‘qiydigan bo‘lsak, ularda Cho‘lpon singari, bir xillikdan qochib, she’riyatning yangi-yangi ufqlariga intilgan shoirni ko‘ramiz. 6. 1931-yilning 8-yanvarida xalqimizning yana bir ardoqli farzandi A.Alaviy avji qirchillama yoshida olamdan o‘tdi. 7. Mana shunday sharoitda har jihatdan bilimdon va til biladigan kishini ko‘rsangiz, og‘zingiz ochilib qolishi turgan gap edi. 8.

Usmonxon Eshonxo‘jayev 1937-yili «Xalq dushmani» sifatida hibsga olinib, otib tashlangan edi.

(N. Karimov)

10-DARS. KESIM VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: Talabalar ongida kesim va uning shakllari haqida ko‘nikma hosil qilish.

R E J A:

1. Kesimlikning belgilari.
2. Ot kesim va fe‘l kesimlar haqida.
3. Kesimlarning tuzilishiga ko‘ra turlari.

1-topshiriq. *Ko‘pdan quyon qochib qutulmas* maqolidagi so‘zlarning bir-biri bilan qanday bog‘langanini aniqlang. Har bir bog‘lanishda qaysi so‘z takrorlanayotganini aniqlang.

2-topshiriq. *Litseyning III bosqich o‘quvchisiman* gapidan gapga xos bo‘lgan shaxs-son, zamon, bo‘lishli- bo‘lishsizlik, tasdiq-inkorlik ma‘nolari qaysi bo‘lakda o‘z ifodasini topgan?

Esda saqlang. *Kesimlik (shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modal) ma‘nosini ifoda etgan gapning markaziy bo‘lagi kesim deyiladi.*

Kesimlik ma‘nolari kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Har bir kesimlik ma‘nosi alohida-alohida ifodalanishi mumkin. Masalan, yoz-ma (tasdiq-inkor) -say (mayl) -di (zamon) -m (shaxs-son). Bitta kesimlik shakli bir necha kesimlik ma‘nolarini ifodalaydi. Masalan, kel-di (o‘tgan zamon, III shaxs, tasdiq, aniqlik mayli) yoki *o‘quvchi-man* (I shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik mayli). Ba‘zan kesimlik ma‘nolari hol shakli orqali ifodalanadi. Masalan, *Kel* (kelasi zamon, II shaxs, tasdiq-buyruq mayli) yoki *Men o‘quvchi* (I shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik).

Kesim *nima qildi? nima bo‘ldi? nima qilmoqda (qilyapti)? kim (dir)? nima (dir)?* kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi. Masalan, *Ishlasang, tishlaysan* maqoli ikkita kesimdan tashkil topgan. Birinchisi *nima qilsang?* Ikkinchisi *nima qilasan?* so‘roqlariga javob bo‘ladi. *Otam* — *o‘qituvchi* gapida *o‘qituvchi* bo‘lagi kesim sanalib, **kim** (dir)? **Kim hisoblanadi?** so‘roqlariga javob bo‘ladi.

Fe‘l kesim va ot kesim

Kesimlar ifodalanishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: 1) fe‘l kesimlar; 2) ot kesimlar.

Esda saqlang. *Fe‘ldan ifodalanib, nima qilmoq? nima bo‘lmoq? so‘roqlariga javob bo‘lgan kesimlarga fe‘l kesim deyiladi.*

Masalan, *kitob o‘qiyapman* gapida *o‘qiyapman* nima qilyapman? so‘rog‘iga javob bo‘lib, fe‘l kesim sanaladi.

Opam — shifokor gapida *shifokor kim* (dir)? so‘rog‘iga javob bo‘lib, ot kesim hisoblanadi.

Esda saqlang. *Ot, sifat, ravish, son, olmoshdan foydalangan kesimlarga ot kesim deyiladi.*

Fe‘l kesimlar shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl (modal) ma’nolarni kesimlik (fe‘l) shakllari orqali ifodalaydi. Ot kesimlarda esa otni kesim qilib shakllantirish uchun maxsus vositalar (**-man,-san,-dir**; *bo‘la (-man,-san,-di)*, *hisoblana (-man,-san,-di)*, *sanala (-man, -san,-di)*) qo‘shiladi.

Masalan: U o‘quvchi(dir)

U o‘quvchi hisoblanadi

U o‘quvchi sanaladi.

Juda muhim. *Bunday ot kesimni shakllantiruvchi vositalar bog‘lama deyiladi.*

Bog‘lama ba‘zan qo‘llanilmasligi mumkin. Bunday vaqtda kesim ohang yordamida shakllanadi. Masalan: U o‘quvchi.

Sodda va qo‘shma kesimlar

Kesimlar tuzilishiga ko‘ra sodda va qo‘shma kesimlarga bo‘linadi.

Esda saqlang. Faqat bir so‘z bilan ifodalangan kesimga sodda kesim, ikki va undan ortiq so‘z bilan ifodalangan kesimga esa qo‘shma kesim deyiladi. Masalan, *qirlarda lolalar ochildi* gapida *ochildi* sodda kesim, «*Lolazor*» *romanini o‘qib chiqdim* gapida *o‘qib chiqdim* bo‘lagi qo‘shma kesim sanaladi.

Sodda va qo‘shma kesimlar ifodalanishiga ko‘ra sodda fe‘l kesim va sodda ot kesim hamda qo‘shma fe‘l kesim va qo‘shma ot kesimlarga bo‘linadi. Masalan, 1. Dugonam tashqariga ko‘z qirini tashladi. 2.

Dadam kasalxonaning bosh shifokori hisoblanadi. Birinchi gapda **ko‘z qirini tashladi** bo‘lagi *nima qildi?* so‘rog‘iga javob bo‘lib, qo‘shma fe‘l kesim, ikkinchi gapda esa **kasalxonaning bosh shifokori hisoblanadi** bo‘lagi *kim hisoblanadi?* so‘rog‘iga javob bo‘lib qo‘shma ot kesim vazifasini bajaradi.

O‘ylang: Otni kesim qilib shakllantiruvchi vositalar qaysilar?

Tayanch tushunchalar: fe‘l kesim, ot kesim, bog‘lama, kesimlik ma‘nolari, kesimlik shakllari.

Berilgan maqolni izohlang, kesimlarni topib, qanday so‘z turkumi bilan ifodalanganini ayting.

*Kattaga hurmatda, kichikka izzatda bo‘l.
Bilim — aql chirog‘i.*

60-mashq. She‘rni ifodali o‘qing. Kesimlarini topib, daftaringizga ko‘chirib yozing, qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligiga izoh bering.

SO‘Z QADRI

Bo‘lsa takror qadri ketgay ne ulug‘ so‘zlarni ham,
So‘z bilish kam, bil yana o‘rnin topib so‘zlashni ham.

Nogahoniy bitta so‘zdan darz ketur dil qasriga,
So‘z — ulug‘ qudrat, eritgay toshni ham, muzlarni ham.

Oftob-u oyni alqab necha yozsang, balki oz,
Qadri bo‘lgay qop-qaro tun ichra yulduzlarni ham.

Senga bir so‘z aytadurman dilginamda asragan,
Jam etibman bag‘riga ming kecha-kunduzlarni ham.

So‘z aro inson kamoli, yor jamoli jilvagar,
Sarbaland etgay g‘azalda ne qaro ko‘zlarni ham.

«Xamsa» vodiysi aro so‘z mulkini kezdin necha,
Tingladim yayrab go‘zal gulchehra gulyuzlarni ham.

So‘zda hikmat, so‘zda ibrat, so‘zda millat barqaror,
Yaxshi so‘z birlan topursan eng aziz do‘stlarni ham.

(J. Jabborov)

61-mashq. Gaplarni o‘qing. Kesimlarini topib, ikki ustunga yozing.

Ot kesim

Fe‘l kesim

I. Tilimiz juda boy, chiroyli. Bu tilda ifoda etib bo‘lmaydigan fikr, tuyg‘u yo‘q. Afsuski, radiomizda ko‘pincha xalq bilan mana shu boy, chiroyli, purqudrat tilda gaplashishmaydi. Nima uchun ko‘cha harakati qoidasini buzgan kishiga militsiya hushtak chaladi-yu, butun bir tilni buzayotganlarga hech kim hushtak chalmaydi? Yozuvchining xalqqa aytadigan gapi naqadar muhim, naqadar salmoqli, naqadar zarur bo‘lsa, kitobxonning qalbiga olib kiradigan obraz shu qadar kuchli bo‘lishi kerak. Badiiy asarga baho berishda yuz-xotir, g‘araz, hasad, laganbardorlik singari illatlar adabiyotga yo‘l topolmaydi.

(A. Qahhor)

II. 1. Mirzacho‘lda ham cho‘lni bo‘stonga aylantirayotgan odamlar juda ko‘p. 2. U paytlarda xo‘jalikda ko‘zga ko‘rinadigan muhtasham imoratning o‘zi yo‘q edi. 3. Toshkentga tushib, bir mashinada o‘tin-ko‘mir olib chiqdik, eski shahar bozoridan bitta o‘ttizinchi lampa oldik. 4. Bog‘imizning gavjum bo‘lishi bejiz emas edi. 5. A. Qahhor oddiy dehqondan tortib, to akademikkacha — hammaning ko‘nglini topa olardilar, odamning ko‘ngliga tushadigan birgina kaliti bor, bu kalit — kamtarlik, oddiylikdir. 6. Uyimizdan yaxshilar qadami sira uzilmas edi.

(K. Qahhorova)

62-mashq. Matnni ko‘chirib yozing. Kesimini topib, uning tuzilishiga va ifodalanishiga ko‘ra turlarini yozing.

MUSIQANING QUDRATI

Rivoyat qilishlaricha, Olloh yaratgan o‘n sakkiz ming olam ichida eng g‘aroyibi bo‘lgan inson dunyoga kelar ekan, unga jon musiqa orqali singdirilibdi. Shundan buyon inson o‘z hayotini musiqasiz tasavvur eta olmaydi. Zero, kuy-qo‘shiq kishiga cheksiz estetik zavq berishi barobarida uning qalbida ajib his-tuyg‘u uyg‘otadiki, u insonni doimo ezgulikka chorlaydi. Shu bois bo‘lsa kerak, asrlar mobaynida otabobolarimiz farzand tarbiyasida musiqa ilmiga alohida e‘tibor bilan yondashganlar. Zotan, musiqaga, kuy-qo‘shiqqa yoshligidanoq oshno

bo'lgan insonning hech qachon ko'ngliga adovat, qo'lidan yovuzlik kelmaydi.

Bugun bobolar tomonidan aytilgan ushbu fikrlarning naqadar haqiqat ekanligini respublikamizning turli musiqa dargohlarida tahsil olayotgan talaba-yoshlarning fikr-o'ylari misolida ham bilib olishimiz mumkin.

(Gazetadan)

63-mashq. Uchta guruhga bo'lining. Har bir guruh quyida berilgan hikmatlarni davom ettirishi kerak.

1. Ilm o'rganmoq — e'tiqodni mustahkamlash uchundir, ammo boyluk orttirmoq uchun emas.

2. Saxovatsiz boy yog'insiz bulutga, ilmiga amal qilmagan olim ustiga kitob ortilgan eshakka o'xshaydi.

3. Baxil o'z molini asrash uchun qattiq azob chekadi. Hasadchi esa yaramas fe'li tufayli tinch yashay olmaydi. Unisi o'ziga bergan azobdan qiynaladi, bunisi esa o'z qilig'idan dard chekadi.

Yozgan gaplaringizdan kesimni topib, ifodalanishiga va tuzilishiga ko'ra turini ayting.

64-mashq. «O'zbekiston tulporlari», ya'ni o'zbek avtomobilsozligi haqida matn tuzib, gaplar ichida kelayotgan kesimlarga ta'rif bering.

65-mashq. Quyidagi berilgan so'zlar, qo'shimchalar yordamida kesimni shakllantirib gaplar hosil qilib, yozing.

1. -man, -san, -dir, -miz, -siz, -dir (lar).
2. To'liqsiz fe'llar orqali.
3. Bo'ldi, qildi, etdi kabi yordamchi fe'llar bilan.
4. Ot va sifat bilan ifodalanadigan kesimlar.

66-mashq. Iboralar kesim bo'lib keladigan gaplarga misollar yozing. Gapning ma'no bo'yog'idagi farqini tushuntiring.

Namuna: *Mustaqillik tufayli bag'rimizga shamol tegdi.*

67-mashq. Matnni o'qing. Ot kesimni shakllantiruvchi vositalarni alohida ko'chirib yozing. Bog'lamlarining ostiga chizing.

«QADAMINGDAN O'RGILAY, ISTIQLOL!»

Ozodlik! Naqadar totli So‘zsan! Bugun mendek bir g‘arib dilni, qishloqdagi oddiy bir oila farzandini butun dunyoga tanitding. Qadamingdan o‘rgilay, Istiqlol!»

«XAYR XX ASR, SALOM XXI ASR!»

Yaponiyada o‘tkazilgan xalqaro rasmlar ko‘rgazmasi ana shunday nomlandi. Dilfuza esa yer yuzi bo‘yicha shu tanlovda ishtirok etgan 5000 ishtirokchi ichida g‘olib bo‘ldi.

Izboskanning To‘rtko‘l qishlog‘ida yashovchi Dilfuza Matboboyeva yuzlab, minglab iqtidorli yoshlarimizning biri, xolos. O‘zbekiston bag‘rida hur shamollar o‘stirayotgan bunday navnihollar hali behisob. Kelayotgan asr Sharq asri va, albatta, O‘zbekiston asri bo‘lishi shubhasizdir. Zero, bugungi Dilfuzalar tashlagan odimlar XXI asr shohsupalariga qo‘yilgan ilk qadamlarimizdir.

(M. Otamirzayeva)

68-mashq. Matnni o‘qing. Sodda va murakkab kesimlarni aniqlab, ularni daftaringizga ko‘chirib yozing.

SENI SOG‘INDIM

Yo‘q! Sog‘indim desam nojoiz bo‘lar, chunki sen doimo men bilan birgasan. Men chin dildan, hamisha birga bo‘lishimizni, hech qachon bir-birimizdan yiroqlashmasligimizni istayman.

Sen bilan qanchalik baxtiyor ekanligimni, bor ovozim bilan dunyolarni larzaga solgim kelayotganini so‘z bilan ta’riflashga ojizman.

Ne-ne insonlar senga yetisholmay ketdilar. Sening jamolingni ko‘rmoq niyatida butun umrlarini baxshida etdilar.

Men esa, ana shunday ulkan baxt egasiman!

Zero, sen insoniyatning eng buyuk orzusisan!

Ko‘zlarida yosh bo‘lsa-da, yuragida bardosh bilan sen uchun yashayotganlarning orzusisan!

Barcha jabr-u sitamlardan o‘tib, endigina seni qo‘lingdan tutgan, seni yo‘qotib qo‘ymaslik maqsadida butun vujudi bilan sen uchun yashayotganlarning orzusisan.

Sen buyuklar ichra buyuk bo‘lishing uchun jon fido aylamoqqa tayyor turganlarning orzusisan.

Har tong uyg‘onib men bilan birga ekaningni his qilganimda ko‘zlarim quvnab ketadi.

Tongdagi go‘zalligingni menga ko‘z-ko‘z qilganingda, baxtdan, quvonchdan kundan kun munavvar oy kabi to‘lib borayotgan yorug‘ jamolingni ko‘rganimda yuragim yayrab ketadi.

Sen baxtsan! Sen shodlikсан! Sen yorug‘ kelajaksan!

Men seni sevaman, Mustaqillik!

(Shavkat To‘rayev)

11-DARS. EGA VA KESIMNING MOSLASHUVI

Darsning maqsadi: *Gapda ega bilan kesimning moslashuvi hamda moslashmaslik hollari haqida o‘quvchilarda ko‘nikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Kesimlik shakllarining egaga mos kelishi.
2. Kesimlik shakllarining ifodalanmay qolish holatlari.

1-topshiriq. Kesimlik shakliga qarab bo‘sh katakni mos so‘z bilan to‘ldiring. Nima uchun shu so‘z bilan to‘ldirganingizni ayting.

- a) — talabaman.
- b) — sayraydi.
- d) — ishlaysiz.

Esda saqlang. *Ega kesim bilan grammatik va mazmun tomondan bog‘langanligi uchun doimo kesimning shakliga mos shaklda turadi. Eganing kesim shakliga mos (shaxs-son) shaklda kelishiga moslashuv deyiladi.*

Masalan, yuqorida keltirilgan *talabaman* kesimi birinchi shaxs birlikda turganligi uchun uning egasi ham birinchi shaxs birlikdagi olmosh bo‘ladi. Yoki *ishlaysiz* kesimi II shaxs ko‘plik (hurmat) shaklida turganligi uchun u faqat *siz* so‘zini tanlaydi va bu so‘z ega vazifasida keladi.

Kesim bilan ega ba‘zan son shakli bo‘yicha moslashmasligi mumkin. Xususan, ega narsa, hayvonlarni bildiruvchi so‘zlar bilan ifodalanganda. Masalan, *qushlar sayraydilar* emas, *qushlar sayraydi*, lekin shaxsda doimo moslik bo‘lishi shart.

Juda muhim. *Kesim ot kesim bo'lib, uning kesimlik shaklini ko'rsatuvchi bog'lamalar qo'llanilmasa, u vaqtida kesim ohang yordamida shakllanadi.*

Ot kesimning kesimlik shakllari maxsus ifodalanmay, ohang yordamida shakllanganda, shu tugallangan ohangni ifodalash uchun ega bilan kesim o'rtasiga yozuvda tire qo'yiladi. Masalan, *Ro'paradagi bino — maktab. O'zbekistonning poytaxti — Toshkent. Samarqand — azim shahar.*

O'ylang: Ega bilan kesim orasiga nima uchun tire qo'yilishini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar: moslashuv, kesimlik shakllari, ot kesim, fe'l kesim, sodda ot kesim, murakkab ot kesim, sodda fe'l kesim, murakkab fe'l kesim.

Quyidagi maqolni yod oling, uning ma'nosini izohlang, nima uchun tire qo'yilganligini tushuntiring.

Til — aql xazinasining qilichi, farosat — uning g'lofi.

69-mashq. Berilgan matndagi ega va kesimlarni aniqlang.

O'G'LIM, SENG AYTAMAN

O'g'lonim, baxt va baxtiyorlikning soni ming bitta. Uning tusi ham turfa va sonsizdir. Darvoqe, baxtiyorlikning o'zi nima? Uning eng sodda ta'rifi – qoniqish. Senga taalluqli bo'lgan insonlar, muhit va ishlarindan ko'ngling to'lishidir, ammo bu dunyoning hisob-kitobi juda qattiq: bermaguningcha, ololmaysan! Har bir inson — iqlim yaratuvchi manba, nur uzatsang, atrofing chaman bo'ladi, muzlab tursang, bahorni ham qishga aylantirasan. Demakki, baxtiyor bo'lish uchun, avvalo, o'zingni unga munosib ayla. Boshqacha qilib aytganda, baxt senga tuhfa qilib berilmaydi, sen yo'l topib uning qoshiga o'zing borasan. O'g'lon bolam, biz senga shu yo'lingda ko'makchi bo'laylik.

(T. Sodiqova)

70-mashq. Ko'chiring. Ega va kesimning moslashgan (to'liq moslashuv), moslashmaganligini va uning sababini izohlang.

1. «Men yurtimning pok istakli kuychisi...» (*A. Cho'lpon*) 2. «Cho'lpon go'zal Turkistonni xonavayron qilgan kishilarni bo'rilar, alvastilar, parilar deb atagan. Cho'lpon ana shu qutlug' ma'nodagi «parilar»ni «malaklar» deb nomlaydi. Uning she'rlaridagi parilar esa alvastilarning bir turidir. Ana shunday yovuz kuchlar to'plangan joyda qonlar oqadi, boshlar kesiladi. 3. Cho'lpon muhabbat his-tuyg'ulari bilan

to'la inson bo'lgan. 4. O'zbek tuprog'iga kuzning hazin nafasi kelib kirishi bilan daraxtlar za'faron libosga burkanadi, bog'chalardagi gullar labidan tiriklik suvi qochadi; sarg'ish rang — o'lim va musibat rangi tevarak bo'ylab yoyiladi. 5. So'ng uning nigohi qizarib qolgan yaproqlarga o'tadi. 6. Cho'lponning zamondoshlari uni shoir sifatida e'zozlagan. 7. Biz Cho'lponning o'ta kamtar, mehribon, ezgu niyatli inson bo'lganligini bilamiz. (N. Karimov)

71-mashq. Uyga topshiriq. Biror badiiy asardan eganing birlik shaklda, kesimning ko'plikda qo'llanilishiga misollar yozing.

72-mashq. Topshiriqlarni quyidagicha bajaring.

1. Gapning kesimi sifat, son kabilar bilan ifodalanganda, u ega bilan moslashmasligiga misollar yozing.

2. Ega tarkibida **ko'p, kam, oz** so'zlari bo'lsa, kesim birlikda qo'llanishiga gaplar tuzib yozing.

3. Yodda tuting: gap bo'laklari orasidagi, ayniqsa, ega va kesim orasidagi moslashuvning buzilishi uslubiy xatolarga olib keladi.

73-mashq. O'qing. Quyidagi hikmatni munozaraga aylantiring. Bahs mavzusini «Akajonim — ulug'im» deb atang.

UCH JONNI BIRDAN QUTQARDI

Zolimligi bilan nom chiqargan Hajjoj zolim aqlli bir xotinning erini, o'g'lini va akasini bandi qildi. Ayol yig'lab faryod qilib Hajjojning oldiga keldi.

Hajjoj:

— Bu uch kishidan birini avf etaman. Yaxshilab o'ylab ko'r, qaysi birining ozod bo'lishini xohlaysan? Eringnimi, o'g'lingnimi, akangnimi? — dedi.

Xotin bir oz o'ylagach:

— Er topiladi, yurtda erkak ko'p. O'g'il tug'iladi, istasam bir necha o'g'il tug'aman, ammo aka topilmaydi, chunki onam yana bir aka tug'ib berolmaydi, — dedi.

Ayolning bu oqilona javobi Hajjojga qattiq ta'sir qildi va:

— Sening aqlli va to'g'riso'zliging menga yoqdi, — dedi va ularning hammasini birdan ozod etdi.

(«Hikmatlar xazinasi»dan)

74-mashq. Kerakli o'rinlarga tire qo'yib gaplarni ko'chiring. So'ngra uni izohlang.

1. Kishidan kishiga qoladigan meros soʻz. 2. Bilimsiz kishilar donolarning dushmani. 3. Dunyo shodligini olmoqchi boʻlgan odamga chora ezgulik. 4. Bilimsiz kishi yilqi-hayvon bilan teng. 5. Qoʻlimda keskir xanjar. Bu mening kimligimga ishora. 6. Ezgulik oʻng, yomonlik chapdir. 7. Koʻp soʻzlash donolik belgisi emas. U ezmalik alomati. 8. Otalar soʻzi aqlning koʻzi. 9. Doʻstlikka yaramaydigan shaxsning eng yaramasi chaqimchi. 10. Qunt donoga yarashiq. Bilim mardlarga ziynat. 11. Soʻramoq oson ish. Javob bermoq mushkul.
(«Qutadgʻu bilig»dan)

75-mashq. Tire ishlatilgan gaplarni tiresiz holga keltirib koʻchiring (ularning oʻrniga kesimlik shakllari va bogʻlamalarni qoʻying).

1. Ochiq yuzlilik — bekning yaxshi fazilatlaridan biri. 2. Shoshilish, yengil-yelpi ishlarga havas, jahldorlik — nodonlar ishi. 3. Fisq- fasod qut-saodat dushmani. 4. Vazirlik — ulugʻ ish. 5. Tamagirlik — kishining boshiga bitgan balo. 6. Soʻzga chechanlik — kirishimlik alomati. Soʻzi goʻzalning ishi ham yurishadi. Xotira baquvvatligi — elchiga ziynat. 7. Sirni eshitishga qobil boʻlgan ikki kishi bor: ularning birinchisi — vazir, boshqasi — kotib. 8. Bu dunyodagi eng yirik yov — nafsing. 9. Qorin toʻysa arpa ham, holva ham bir xil — ikkalasi ham ortib qolaveradi. 11. Koʻngil chopmagan ishni qilish — xatar.

(«Qutadgʻu bilig»dan)

12-DARS. TOʻLDIRUVCHI VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: Oʻquvchilarning toʻldiruvchi haqidagi oʻrta umumiy taʼlimda olgan bilimlarini kengaytirish va mustahkamlash.

R E J A:

1. Toʻldiruvchilarning ifodalanishi.
2. Mustaqil va nomustaqil toʻldiruvchilar.
3. Kelishikli va koʻmakchili toʻldiruvchilar.

1-topshiriq. Nuqtalar oʻrniga kesim talab etgan soʻzlarni qoʻying. Bu soʻzlarning qaysi kelishik shaklida ekanligini ayting.

Nimani? Kimga?

a) aytdim.

Nimani? Kimdan?

b) oldim.

Eslab qoling. *Gapning kesimi bilan bog‘lanib predmetlik ma‘nosini ifodalovchi va kimni? nimani? kim (bilan, orqali, uchun), nima (bilan, orqali, uchun) so‘roqlariga javob bo‘lgan ikkinchi darajali bo‘lakka to‘ldiruvchi deyiladi.*

E’tibor bering: Men **undan** (kimdan?) so‘radim: Mehringni qo‘yib, bunchalar saralab **gul** (nimani) terding **kinga?** Gulidan (nimadan) ko‘zini (nimani) uzmayin singlim. Asta javob berdi: — **O‘qituvchimga** (kinga).

To‘ldiruvchi kesimdan anglashilgan harakat-holat, belgi-xususiyat bilan bog‘langan predmetni bildirganligi tufayli ot, olmosh va otlashgan so‘zlar bilan ifodalanadi.

To‘ldiruvchi doimo gapning kesimi bilan bog‘lanadi. Agar u bog‘langan so‘z kesim bo‘lib shakllana olmagan bo‘lsa, ana shu so‘z bilan birgalikda kesimga nisbatan bitta gap bo‘lagi vazifasida keladi. Bunday vaqtda u gapning emas, bo‘lakning bo‘lagi bo‘ladi. Masalan, *Onamdan eshitgan gaplarni aytdim.* Bu yerda *onamdan eshitgan gaplarni* birikmasi nimalarni? so‘rog‘iga javob bo‘lib, kesimga bir butun holda bog‘lanadi. Bu birikmali to‘ldiruvchi o‘z ichida qismlarga bo‘linadi: **onamdan eshitgan** (qanday) *gap.* Qanday? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi *onamdan eshitgan* birikmali aniqlovchi o‘z ichida yana tarkibiy qismlarga bo‘linadi: *onamdan* (kimdan?) *eshitgan.*

Shunday qilib, to‘ldiruvchilar kesimga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanish-bog‘lanmasligiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: a) mustaqil to‘ldiruvchilar; b) nomustaqil to‘ldiruvchilar.

Juda muhim. *To‘g‘ridan to‘g‘ri kesimga tobe bog‘lanib kelgan to‘ldiruvchilar mustaqil to‘ldiruvchilar sanaladi. Masalan, seni sog‘indim gapida kimni? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi **seni** so‘zi kesim vazifasida keluvchi **sog‘indim** bo‘lagiga bog‘lanib, mustaqil to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Kesim vazifasida kelmagan, bunday to‘ldiruvchilar o‘zi bog‘langan fe‘l bilan bog‘langan to‘ldiruvchilar nomustaqil to‘ldiruvchi hisoblanadi. Shuning uchun u biron bir ikkinchi darajali bo‘lakning tarkibiy qismi — bo‘lakning bo‘lagi vazifasini bajaradi. Masalan, **Dangasaning non yeyishini ko‘r** gapida **dangasaning non yeyishini** birikmasi nimani? so‘rog‘iga javob bo‘lib, birikmali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Birikmali gap bo‘lagi esa kimning? va nimani? so‘roqlariga javob bo‘luvchi aniqlovchi (*dangasaning*) va to‘ldiruvchi (*non*)larni o‘z ichiga*

oladi. Bu bo‘lak tarkibidagi non bo‘lagi nomustaqil to‘ldiruvchi, bo‘lakning bo‘lagidir.

To‘ldiruvchilar kesim bilan qanday bog‘lovchi vosita yordamida bog‘lanishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) kelishikli to‘ldiruvchilar; b) ko‘makchili to‘ldiruvchilar. Masalan, **sen bilan** (kim bilan?) **olam munavvar** gapida **sen bilan** bo‘lagi ko‘makchili to‘ldiruvchi. Senga (kinga?) **aytar gapim bor** gapidagi **senga** bo‘lagi kelishikli to‘ldiruvchi sanaladi.

Tushum kelishigi bilan shakllangan to‘ldiruvchilarda to‘ldiruvchi bilan u bog‘langan hokim bo‘lak yonma-yon turganda tushum kelishigi ifodalanmasligi mumkin, lekin uning borligi so‘rog‘idan va kesimning o‘timli fe‘l ekanligidan bilinib turadi. Masalan, *shoirlari g‘azal bitadi*, gapida *g‘azal* so‘zi u bog‘langan kesim o‘timli fe‘l bilan ifodalangan bo‘lib, nimani? so‘rog‘iga javob bo‘luvchi so‘zning bo‘lishini talab qiladi. Agar to‘ldiruvchini kesimdan uzoqlashtirsak, to‘ldiruvchi bilan kesim o‘rtasiga boshqa bir so‘zni kiritsak, tushum kelishigi tiklanadi. Masalan, *g‘azalni shoirlari yozadi*. Ko‘rinadiki, tushum kelishigi doimo tushib qola bermoqda.

Juda muhim. *To‘ldiruvchi hokim bo‘lakdan anglashilgan harakatiga, munosabatiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: 1) vositasiz to‘ldiruvchi; 2) vositali to‘ldiruvchi.*

Tushum kelishigi orqali ifodalangan to‘ldiruvchi vositasiz, qolgan shakllardagi to‘ldiruvchilar vositali sanaladi.

O‘ylang: To‘ldiruvchilar faqat kesimga bog‘lanadimi?

Tayanch tushunchalar: mustaqil to‘ldiruvchi, nomustaqil to‘ldiruvchi, kelishikli to‘ldiruvchi, ko‘makchili to‘ldiruvchi, vositali to‘ldiruvchi, vositasiz to‘ldiruvchi.

Quyidagi berilgan maqolning mag‘zini chaqing, to‘ldiruvchilarni aniqlang.

*Soyning suvini bahor toshiradi,
Odam aqlini bilim oshiradi.*

76-mashq. Mashqni ko‘chiring. To‘ldiruvchilarni topib, ularning ifodalanishiga diqqat qiling. So‘ngra uning turini ayting.

MA’NAVIY BOYLIK

Qadriyat atamasi keng bo‘lib, voqelikdagi hodisalarning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladi. U inson faoliyatidagi rang-barang narsalar, tabiat hodisalari, qadriy munosabatlar uchun manba sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, u insonning kundalik hayotida, ongining shakllanishida muhim ahamiyatga egadir.

Qadriyatlar mazmuni xilma-xil turga bo‘linib, turmushning barcha tomonlarini qamrab olgan. Faylasuf olimlar qadriyatlarni xarakteriga ko‘ra turlicha tasnif etadilar. Bir guruh olimlarning fikriga ko‘ra, ular «hayot qadriyatlari» va «madaniyat qadriyatlari»dan iborat. Ikkinchi guruhdagilar esa madaniyatning an‘naviy bo‘linishiga asoslanib, qadriyatlarni ham «moddiy» va «ma’naviy» tarzda tasnif etadilar. Uchinchi guruh olimlar qadriyatlarni «moddiy» va «ma’naviy» va «ijtimoiy-siyosiy» turlarga ajratishadi.

Yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishda ikkinchi guruh tasnifiga asoslanish maqsadga muvofiq, chunki hozirgi jamiyat talabiga javob beruvchi yoshlarda har ikkala guruhga xos qadriy sifatlar mujassam bo‘lmog‘i lozim.

(I. Rahimov)

77-mashq. O‘qing. Nomustaqil to‘ldiruvchilarni aniqlab, ular ishtirok etgan gaplarni daftaringizga ko‘chirib yozing.

1. Biz jurnalist deganda, faoliyati hamma vaqt ham ko‘zga tashlanavermaydigan zahmatkash va kamtarin muharrirlar, noshirlar, zamonaviy axborot vositalarining ishchi-xizmatchilarini ko‘z oldimizga keltiramiz. 2. Vatanimiz erishgan yutuqlarda, hayotimizda amalga oshirilayotgan, faxr-u g‘urur qilishga arziydigan o‘zgarishlarda jurnalistlarning hissasi bor. 3. Bugun biz yangi hayot qurayotgan ekanmiz, hayotning o‘zi jamiyatimizda hanuz saqlanib kelayotgan ba’zi munosabatlarni tubdan o‘zgartirishga da’vat etayotganini anglab olishimiz kerak. 4. Hayotimizda demokratik tushunchalarni qaror toptirish uchun bel bog‘lagan insonlardan o‘z burchini sidqidildan ado etishlari talab qilinadi. 5. Mehnat taqsimoti yuksak maqsadlarga erishishimiz yo‘lida biz uchun har tomonlama ma’qul bo‘ladi.

(Gazetadan.)

78-mashq. Berilgan matnni davom ettiring. Mustaqil to‘ldiruvchilarni aniqlang.

Non — bu mo‘jiza. Non — bu ilohiy ne‘mat. Non — bu ona kabi muqaddasdir.

Ha, nonni ta'riflashga har qanday so'z ojizlik qiladi. Non to'g'risida rejissorlar yuzlab filmlar yaratdilar. Uning shifobaxsh xususiyati haqida shifokorlar ilmiy asarlar yozdilar. Non haqida ertakchilar ajoyib rivoyatlar-u ertaklar to'qidilar...

79-mashq. Muhammad alayhissalomning quyida berilgan vasiyatlarini o'qing, uning mag'zini chaqing. To'ldiruvchilarni topib, qanday vositalar orqali shakllanayotganini, uning turlarini ayting.

Namuna: *Yo Ali, bir xurmoni (-ni) tirikligingda sadaqa qilishing, o'lganingdan so'ng sen uchun (-uchun) yuz tillani (-ni) sadaqa qilganlaridan (-dan ko'ra) yaxshiroqdir.*

— Yo Ali, ahmoqning uch alomati bordir. Oллоh taoloning farmonlarini bajo keltirmas; behuda so'zlarni ko'p so'zlar; bandalarning orqasidan g'iybat qilar.

— Yo Ali, solih kishining alomati uchdir: ixlos birla toat qilar; gunoh ishlardan o'zini tiyar; yomonlik qilganga yaxshilik qilar.

— Yo Ali, badkorning alomati uchdir: Oллоh taoloning toatini esdan chiqarar; Oллоhning bandalariga qo'pollik, dag'allik qilar; yaxshilik qilganga yomonlik qilar.

— Yo Ali, oliyhimmatlik, saxiylikning alomati uchdir: qasos olishga qodir bo'la turib, avf etar; molining zakotini to'la berar; mehmonni e'zoz-ikrom etar.

— Yo Ali, do'stning alomati uchdir: o'z nafsini do'stiga fido qilar; molini unga bag'ishlar; uning sirini asrab fosh etmas.

80-mashq. Rasm asosida akademik litseylar haqida matn tuzing. Matnda ishlatilgan gaplar ichidan to'ldiruvchilarni aniqlab, ularni o'zi bog'langan so'z bilan birga ko'chirib yozing, ularga tavsif bering.

81-mashq. Nuqtalar o'rniga quyidagi kelishik qo'shimchalari va ko'makchilardan mosini qo'ying. -ga, -da, -ning, -ni; qarab, tomon, yanglig', sari...

1. Netkay erdi o'z otasi... o'zi tosh otgan padarbezorilar... qo'llari shol bo'lsa?! 2. Koshkiydi, ozod qush... aylansam-u qoshingiz... uchib borsam, diydangiz yarasi..., dilingiz jarohati... malham bo'lolsam! 3. Koshkiydi, hayotbaxsh shamol... boshingiz ustidagi qora bulutlar... quvolsam! 4. Qismat bu isnod-u uyat... ayni biz... boshimiz... solgan erkankim, shul zamon... tug'ilganim... pushaymonda..., musibatli damlar... qulayotgan saltanat tojdori... — Sizga, Qiblagoh, qanot

bo‘loilmaganim... ozurda va armondaman! 5. Dushmanlar Xorazm... bormoqdalar, chunki tuprog‘i ofatlar... bardoshli, el-ulusi sabr-qanoatli, jo‘mard, tili... Oллоh kalomi, dili... iymon-e‘tiqod quvvati bisyordir.

(E. Samandar)

82-mashq. She‘rni o‘qing, to‘ldiruvchilarni topib, ularni izohlang.

OLLOH BERGAN FARZANDLARIM

Sizni ko‘rsam, yayrar tilim,
Mehrim iyib, sayrar tilim,
Qalbga shodlik to‘lar lim-lim,
Oллоh bergan farzandlarim...
Kimga Oллоh davlat berdi,
Kimga obro‘, savlat berdi,
Menga Sizdek bir baxt berdi,
Oллоh bergan farzandlarim...

Kimda boylik qator-qator,
Lekin sho‘rlik tirnoqqa zor,
Mening Sizdek boyligim bor,
Oллоh bergan farzandlarim...

Yarab xalqning bir koriga,
Shukr qilib yo‘q-boriga,
Kirdi elning qatoriga,
Oллоh bergan farzandlarim...

O‘tar bo‘lsin, yod qilguvchi,
Qabrim uzra dod solguvchi,
Chirog‘im yoqib qolguvchi,
Oллоh bergan farzandlarim...

Halol bo‘lsin oshingiz-ey,
Baxtga to‘lib-toshingiz-ey,
Toshdan bo‘lsin boshingiz-ey,
Oллоh bergan farzandlarim...

(A. Sobirov)

83-mashq. O‘qing. To‘ldiruvchilarni toping. Qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligini aniqlang.

MEHNATSEVARLIK

Mehnat bilan suyagi qotgan, mehnat tufayli izzat-u hurmat koʻrgan har bir ota-ona bolasining ham mehnat bilan yashashini, mehnat bilan el-yurt oldida sharaf topishini xohlaydi. Shu tufayli bolalarining kelajagini oʻylab, ularni mushtumdek paytlaridan mehnatga oʻrgatadilar. Toʻgʻri tarbiyaning eng taʼsirli, eng samarali usuli ham shu, ammo baʼzi bolalar roʻzgʻor ishlaridan ham bosh tortadilar. Otalari yo onalariga shafqatsiz, berahm kishilarga, hatto quldorlarga qaraganday oʻqrayib, yeb yuborgilari kelguday boʻlib qaraydilar. Malol kelib, qoʻl uchida qilgan ishlaridan ota-onalari norozi boʻlishsa, uzr soʻrash oʻrniga toʻngʻillab beradilar. Ota-ona bolalarining mehnatiga hamma vaqt ham muhtoj boʻlavermas, lekin bolani yoshligidan ishga oʻrgatish, mehnatga koʻniktirish zimmalaridagi burch ekanligi shunday yoʻl tutishga majbur qiladi.

Bilmaganini bilishni, oʻrgatilganini oʻrganishni xohlamagan kaltabin yoshlarga qarab shoir degan ekan:

*Kimki oʻrganishni or bildi,
Har qadamda oʻzni xor bildi.*

(M. Ismoilij)

84-mashq. Uyga topshiriq. Toʻldiruvchi ishtirok etgan gaplar tuzib yozing yoki uni oʻqigan badiiy asaringizdan toping. Unda toʻldiruvchilar: ot, olmosh, sifat, son, harakat nomi, sifat-dosh, iboralar bilan ifodalansin.

13-DARS.HOL VA UNING IFODALANISHI

Darsning maqsadi: Talabalarning hol va uning maʼno turlari yuzasidan oʻrta umumiy taʼlimda olgan bilimlarini mustahkamlash.

REJA:

1. Hol haqida umumiy maʼlumot.
2. Holning maʼno turlari.

1-topshiriq. Nuqtalar oʻrniga mos keluvchi soʻzlarni qoʻyib, kesimga bogʻlang.

qachon? qayerdan? qayerga? qanday?

... .. keldim.

2-topshiriq. «O‘qidi» so‘zi talab etgan harakat o‘rnini, paytini, tarzini (qandayligini) bildiruvchi so‘zlarni qo‘yib ko‘chiring.

Esda saqlang. *Gapning kesimidan anglashilgan harakatning belgisini bildiruvchi gap bo‘lagiga hol deyiladi. Hollar qanday? qanday qilib? qay holda (tarzda?), qachon (-gacha,-dan, -dan buyon)? qayer (-da, -ga,-dan?), nima sababdan? nima maqsadda? kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi.*

Juda muhim. *Hol doimo fe‘l kesimga bog‘lanadi. Masalan, Quyosh ko‘kdan mo‘ralab qarar gapida qarar so‘ziga mo‘ralab so‘zi bog‘lanib, undan anglashilgan harakatning tarzini, ko‘kdan so‘zi qarar so‘ziga bog‘lanib, uning o‘rnini bildiradi. Ba‘zan hol ot kesimlarga ham bog‘lanishi mumkin. Bunday vaqtda hol ot kesimdan anglashilgan predmetning o‘rnini bildiradi. Masalan: Andijonda o‘t yoqsam, O‘shda tutuni.*

Ayrim paytlarda hol kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga ham bog‘lanishi mumkin. Hol bog‘lanib kelgan fe‘lning kesim vazifasida kelishi yoki kelmasligiga ko‘ra hollar xuddi to‘ldiruvchilar kabi mustaqil va nomustaqil hollarga bo‘linadi.

Esda saqlang. *To‘g‘ridan-to‘g‘ri kesim vazifasidagi fe‘lga tobe bog‘lanib kelgan hollarga mustaqil hollar deyiladi.*

Masalan, *Dalalarda boshlanadi ish. (H.Olimjon)* Bu gapda qayerda so‘rog‘iga javob bo‘luvchi *dalalarda* o‘rin holi nima qiladi? nima bo‘ladi? so‘roqlariga javob bo‘luvchi fe‘l kesimiga tobe bog‘lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol mustaqil holdir.

Esda saqlang. *Kesim vazifasida kelmagan fe‘llarga tobe bog‘langan hollar nomustaqil hol hisoblanadi.*

Masalan, *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi.* Bu gapda qayerdan? so‘rog‘iga javob bo‘lib hol vazifasida kelayotgan *daladan* bo‘lagi kesimga emas, balki aniqlovchi vazifasidagi *charchab kelgan* bo‘lagiga tobe bog‘lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol **nomustaqil hol** hisoblanadi.

Hollar o‘zi bog‘lanib kelgan hokim bo‘lakning qanday belgisini bildirishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) ravish holi; 2) o‘rin holi; 3) payt holi; 4) sabab holi; 5) maqsad holi.

Holning ma'no turlari, ularning shakllari va ichki ma'nolarini 1-jadvalda ko'ring.

O'ylang: Hollar fe'l kesimning qanday belgilarini bildiradi?

Tayanch tushunchalar: fe'l kesim, o'rin holi, payt holi, ravish holi, ravishdosh, sabab holi, maqsad holi.

Quyidagi maqolning mazmunini aytib bering hamda hollarni topib, uning ma'no turlarini tushuntiring.

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-u tarozu.

85-mashq. O'qing. Hollarni topib, ularni o'zi bog'langan so'z bilan birga birikma tarzida ko'chiring, qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanganini va turini ayting.

1. Xiyobonning chap tomonida kutubxona joylashgan. 2. Xiyobon oxirida ayvoni baland bahavo binoni butun hovlining ko'rki desa bo'ladi. 3. Ular qushdan ham yengil uchardilar. 4. Oraga jimlik cho'kdi, hammaning qulog'i ding bo'ldi. Hech qayerdan hech qanday sado eshitilmas, faqat Chorsu maydoni tomonda sadaqa so'rab yurgan bir gadoning o'tkir ovozi elas-elas quloqqa chalinardi. 5. U sal noxushlik seza boshladi. 6. Lakshman esa darrov tanidi, ularni Chorsu maydonida, bozorda, to'y-tomoshalarda ko'p ko'rgan. 7. Shunday dedim-u apil-tapil ko'zimni ochdim! 8. Men atay indamasdan chiqib ketayotgandim. 9. Axsidan chiqib ketganimning beshinchi yili Xo'jandda turganimda yashirincha bolalarimni ko'rib kelishga qaror qildim. 10. Samarqand hokimi maktubni avaylab naycha holiga keltirdi-da, bir lahza Chorsu tomonga, uzoqlarga tikildi. 11. Abu Bakr Kalaviy pokdomon odam edi.

(Muhammad Ali)

86-mashq. O'qing. Hollarni topib quyidagicha tahlil qiling: a) ma'nosiga ko'ra turi; b) qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligi; d) tuzilishiga ko'ra turi (sodda yoki birikmali).

1. U hayron bo'lib ohista boshini ko'tardi, oyoqlarini ko'rpaning ichiga uzatib o'tirgan holda quloq soldi. 2. Hamma yerda bulbulning shirin kuylari hamisha qulog'i ostida jaranglab turardi. 3. Qish oxirlab, vodiydagi qorlar allaqachon erib ketgan. 4. Oyoqning yuzlari qizarib ketdi, uyalganidan boshini quyi solib, indamay qoldi. 5. Oyoq o'z-o'zicha o'ylanar edi. 6. Ko'zlari tolib, endigina uyquga ketgan Oyoq yarim kechada qichqirgan xo'rozning bo'g'iq ovozidan uyg'onib ketdi. 7. U kamzulchasini yelkasiga tashlagan holda ohista yurib chiqdi, musaffo havodan to'yib-to'yib nafas oldi. 8. U o'zini zo'rg'a bosib olib, Umurzoq

otaning ko'kragiga boshini shilq etib tashlar, shivirlab iltijo qilardi.
(*Sh. Rashidov*)

87-mashq. Quyidagi shakllar yordamida hol ishtirok etgan gaplar tuzib yozing: o'rin oti+da, o'rin ravishi+dan, +ga, sari, tomon, +ga qarab.

88-mashq. Birikmalarni kengaytiring, hollarni aniqlang.

Tez payqadim, aytib qo'yay deb keldim, so'rashgani bordi, bilganimiz uchun bordik, silkina-silkina keldi, tez bordi, birpas og'ridi, ancha ko'tarildi, ko'p yema, ikki hissa oshdi, uy ichi, kundan kun isidi, o'qday uchdi, asta-sekin kirdi, muttasil gumburlaydi, astoydil bo'ldi.

89-mashq. Biror badiiy asardan sabab holi ishtirok etgan gaplarni topib yozing (quyidagi shakllarga e'tibor bering: -ligi, -ligidan, -ib, sababli, tufayli).

90-mashq. O'qing. Ravish holi bilan sifatlovchi aniqlovchilarni aniqlab, farqini tushuntiring.

1. Uning yoqimli qo'shiqlarini eshitsam, o'y-xayollarim uzoq-uzoqlarga uchib ketardi. 2. U xatni darrov yozdi. 3. Nega Oyqiz qichqirib yig'laydi? 4. Hamon cholga termilib yotgan Xolbibining ko'zlari jiqqa yoshga to'ldi. 5. Xolbib cholning so'zlarini qunt bilan tinglab, yana o'rnidan turishga intildi. Karavotdan zo'rg'a yerga tushib, bir zum tik turgan edi, ko'zlari tinib, gandarab ketdi. Umurzoq ota uni darhol suyab qoldi. 6. Oyqiz oyisini chiroyli xontaxta oldidagi ko'rpachaga avaylabgina o'tkazdi. 7. Ertasiga Umurzoq ota yana yangi xabar keltirdi. 8. Qizining yelib-yugurib ish qilishini, uddaburonligini va, ayniqsa, o'ziga muttasil mehribonlik qilayotganini ko'rgan ona ich-ichidan quvonardi. 9. O'zini sovuqdan qaltirayotgandek his qilgan kampir qizi bergan choydan qaynoq-qaynoq ichgach, tanasiga yoqimli issiqlik yugurdi. 10. U nimjon qo'llari bilan dasturxon ustidagi chiroyli piyolani oldi, odatdagidek tizzasining ustiga qo'yib, piyolani ikki qo'llab ushlaganicha, unga tikilgan holda xayolga cho'mdi. (*Sh. Rashidov*)

91-mashq. Uyga topshiriq. Rasm asosida «O'zbekiston qizlari» mavzusida matn tuzing. Matnda ishtirok etgan hollarni aniqlang.

92-mashq. Ikki guruhga bo'lining. Nuqtalar o'rniga bir necha hollarni qo'yib ko'chiring. (Ikki talaba yozuv taxtasida musobaqa tarzida o'tkazsa ham bo'ladi.)

U gapirdi.

Bahor keldi.

Kim ko‘p, to‘g‘ri, tez yozadi.

93-mashq. Hol ishtirok etgan gaplar yozing. Unda hol ot, sifat, son, olmosh, ravish, ravishdosh, sifatdosh, taqlid so‘zlar bilan ifodalansin.

94-mashq. Bobur g‘azalini ifodali o‘qing. Undagi gap bo‘laklarini aniqlab, ostiga chizing.

MENING KO‘NGLUMKI...

Mening ko‘nglumki, gulning g‘unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o‘lsa, ochilmog‘i ne imkondur.

Agar ul qoshi yosiz bog‘ gashtin orzu qilsam,
Ko‘zumga o‘qdurur sarv-u ko‘ngulga g‘uncha paykondur.

Bahor-u bog‘ sayrin ne qilaykim, dilsitonimning,
Yuzi gul, zulfi sunbul, qomati sarvi xiromondur.

Visoli lazzatidin zavq topmog‘liq erur dushvor,
Firoqi shiddatinda yo‘qsa jon bermaklik sondur.

Boshidin evrulur armoni birla o‘ldum, ey Bobur,
Mening na‘limni bori ul pari ko‘yidin aylandur.

Lug‘at: paykon — kamon uchidagi metall, bashoq; xiromon — chiroyli yurish; dushvor — qiyin; boshidin evrulur — aylanmoq; na‘l — tobut; aylandur — aylantir.

95-mashq. Quyida berilgan matnni o‘qing. Xulosa chiqaring. Siz ham «Men kesimman», «Men to‘ldiruvchiman», «Men holman» mavzusida matn tuzing. Matningizda, albatta, badiiylik aks etsin.

Men o‘zbek tiliman! Ming jafolardan, qirg‘inlardan, talafotlardan omon chiqqan, o‘zbek xalqiga vafodor o‘zbek tiliman. Buyuk Alisher bobom meni o‘z g‘azallari, doston-u asarlari bilan hurmatga, e‘zozga sazovor etdi. Men bobom orqali e‘tiborga ega bo‘ldim, so‘zlarim beqiyos darajada ko‘payib ketdi. Ularning serjiloligi, mazmundorligi yanada ortdi. Hozir ham ba‘zilar menga zug‘um qilishmoqda, so‘zlarimni boshqa tildagi so‘zlar bilan almashtirib ishlatishmoqda. Mening ishlatilish joylarimni chegaralab qo‘yishmoqda, keraksiz so‘zlarni bizning oramizga

olib kirmoqdalar. Kelinglar, o‘zbek tilini hurmat qilaylik, uning boyligiga hissa qo‘shaylik. Ana o‘shanda men rivojlanaman, obro‘ga ega bo‘laman, muomalada faol ishtirok etaman.

(Sh.Yusupova)

14-DARS. ANIQLOVCHI VA UNING IFODALANISHI. SIFATLOVCHI ANIQLOVCHI

Darsning maqsadi: *Aniqlovchi va uning gap tuzilishidagi o‘rni haqida talabada ko‘nikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Aniqlovchi haqida.
2. Aniqlovchilarning ma‘no turlari.

Quyidagi savolga javob bering. Qaysi gulni sevasiz?

1-topshiriq. *Oq gul, chiroyli gul, yovvoyi gul* birikmalaridagi so‘zlarning bir-biriga bog‘lanish holatlarini aniqlang.

2-topshiriq. Yuqorida javobingizda *gul* so‘ziga bog‘lanib kelgan so‘zni aniqlang va uning qanday gap bo‘lagi ekanligini ayting.

Esda saqlang. *Ma‘lum bir gap bo‘lagi vazifasida kelgan predmetni bildiruvchi so‘zlarga bog‘lanib, uning belgisini bildirgan bo‘lak aniqlovchi hisoblanadi.*

Masalan, *Shakar qovunlarning mayin hidlari sabo bilan tarqalar sekin* gapida nima tarqaladi? so‘rog‘iga *shakar qovunlarning mayin hidlari* birikmasi javob bo‘ladi. Demak, bu birikmaning hammasi yaxlit holda birikmali ega vazifasida keladi. Birikmali ega, o‘z navbatida, aniqlovchi va aniqlanmish qismlariga bo‘linadi: *shakar qovunlarning* (qaratqich aniqlovchi) *mayin hidlari* (aniqlanmish). Qaratqich aniqlovchi ham, aniqlanmish ham birikmali bo‘lib, ular sifatlovchi va sifatlanmishlardan tashkil topgan. *Shakar* (sifatlovchi) *qovunlarning* (sifatlanmish), *mayin* (sifatlovchi) *hidlari* (sifatlanmish).

Aniqlovchilar sifat, olmosh va sifatdoshlar bilan ifodalanadi.

Aniqlovchilar predmetning qanday belgisini ifodalashiga ko‘ra uch turli bo‘ladi:

- a) sifatlovchi aniqlovchilar;
- b) qaratqich aniqlovchilar;
- d) izohlovchi aniqlovchilar.

Sifatlovchi aniqlovchi

1-topshiriq. «Olma» soʻzi bilan bogʻlangan soʻroqlar oʻrniga mos kelgan soʻzlarni qoʻying. Bu soʻzlarning qanday belgi bildirayotganini ayting.

qanday

...

nechta

...

olma

qaysi

...

qayerdagi

...

qachongi

...

Esda saqlang. *Predmetning belgisini (taʼm-maza, xil-xususiyat, miqdor, tartib, oʻrin-paytga munosabat) bildirgan aniqlovchilarga sifatlovchi aniqlovchi deyiladi.*

Sifatlovchi aniqlovchilar qanday? qanaqa? qancha? nechta? qaysi? qanaqa? qayerdagi? nechanchi? soʻroqlariga javob boʻladi. Masalan, *qizil* (qanday?) *olma*, *uchta* (nechta?) *olma*, *ana bu* (qaysi?) *olma*, *adirdagi* (qayerdagi?) *olma*, *kechagi* (qachongi?) *olma*, *uchinchi* (nechanchi) *sinf* kabi.

Juda muhim. *Sifatlovchi aniqlovchi sifatlovchi, aniqlanayotgan predmet esa sifatlanmish deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish munosabati sifatlovchili birikma sanaladi.*

Oʻylang: Aniqlovchilar faqat belgi bildiradimi?

Tayanch tushunchalar: aniqlovchi, sifatlovchi, sifatlanmish, sifatlovchili birikma.

Quyida berilgan maqolning maʼnosini izohlang; oʻzaro fikrlashing, aniqlovchilarini toping.

*Yaxshi soʻzga uchar qushlar el boʻlar,
Yomon soʻzga pashsha kuchi fil boʻlar.*

96-mashq. O‘qing. Sifatlovchi aniqlovchi qanday ifodalanganligini ayting.

1. Usta Binoqul shishib ketgan oyoqlarini sudrab bosgancha zorlanib inqillaydi. 2. Hofiz Ko‘ykiy esa lablarini mahkam qimtigancha ko‘proq o‘z yuragidagi vahmni yengish uchun unga tinimsiz taskin-tasalli beradi. 3. Karvondagi dunyo kezgan savdogarlarning vazmin, maroqli gurunglari yo‘l tanobini tortar, huvullagan, fayzsiz cho‘lning o‘lik manzarasiga bir qadar jonlanish bag‘ishlagandek bo‘lar edi. 4. O‘n sakkizinchi kuni sahar chog‘i kimsasiz biyobonda hali mast uyquda yotgan karvonni qaroqchi bosdi. 5. Eski imlodagi bir risola diqqatini tortdi. 6. Garchi bundoq xom xayollar bilan shu ravonda o‘zimni aldab necha kuz-u, necha bahorni besamar o‘tkazib yuborgan bo‘lsam-da, baribir bu safar ishonchim komildek tuyulardi. (X. Sultonov)

97-mashq. Yod olgan she‘rlaringizni esga oling. Undan sifatlovchi aniqlovchilarni toping.

98-mashq. Muhammad Kamolning «O‘g‘lim Ahmadga o‘gitlar»ini o‘qing. Ushbu matnning ichidan sifatlovchi va sifatlanmishlarni so‘z birikmasi tarzida alohida ko‘chirib yozing.

Ahmad, senga erta uyg‘onib toza havoda aylanishni nasihat qilaman. Bu ruhan va jismonan sog‘lom bo‘lishing uchun zarurdir.

Keng moviy dengizlar va yuksak tog‘lar bag‘rida sayr etish inson tafakkurini charxlaydi, hayotining mohiyatini anglatadi.

O‘g‘lim! Ma‘naviy va moddiy tarafdin senga ta‘sir qilgan ulug‘ insonlarning yaxshiliklarini unutma. Bugun do‘st bo‘lib turib, ertaga dushmanga aylanadigan odamlardan o‘zingni uzoq tut. Siringni yaxshi tanimagan odamingga aytma, uni qalbingda saqlashing foydaliroqdir. Biroq barcha do‘stlaringga birday yaxshilik qil, munofiq insonlardan uzoq yur. Bir kishi so‘rabdiki: «Ey ustoz! Insonlar bilan muomalada qanday yo‘l tutganim ma‘qul?» Ul ustoz: «O‘g‘lim, sen hech tikanli dalada yalangoyoq yurib ko‘rganmisan?» debdi.

«Ha, yurganman».

«Qanday yurgansan?»

«Ehtiyotlik bilan sekin yurganman».

«O‘g‘lim, sen ham odamlar bilan xuddi shunday ehtiyotlik bilan muomalada bo‘l»,— debdi ul nasihatgo‘y.

15-DARS. QARATQICH ANIQLOVCHI.

IZOHLOVCHI ANIQLOVCHI

Darsning maqsadi: Talabalarning qaratqich aniqlovchilar, shuningdek, izohlovchi aniqlovchilarning qoʻllanishi haqida bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish.

R E J A:

1. Qaratqich aniqlovchilar.
2. Qaratqich bilan qaralmish oʻrtasidagi moslashuv munosabati.
3. Izohlovchi aniqlovchi.

1-topshiriq. Berilgan katakni quyidagi soʻzlardan muvofiqʻi bilan toʻldiring.

kimning? nimasi?
nimaning?

Daryo, shovulla;
Mirzachoʻl, shamol;
Shaftoli, hid;
Maktab, hovli.

Esda saqlang. Bir predmetning boshqa predmetga qarashlilik belgisini bildirgan aniqlovchiga qaratqich aniqlovchi deyiladi.

Masalan, *Mirzachoʻlning shamoli. Oʻrik guli* kabi.

Juda muhim. Qaratqich aniqlovchi qaratqich, qaratqich aniqlovchi bogʻlangan boʻlak esa qaralmish deyiladi. Qaratqich va qaralmish munosabati qaratqichli birikma hisoblanadi.

Qaratqich aniqlovchi qaratqich kelishigi shaklini, qaralmish egalik qoʻshimchasi shaklini olgan boʻladi. Baʼzan bu shakllar ifodalanmasligi mumkin. Qaratqich va egalik shakllarining ifodalanishi quyidagicha boʻladi:

a) ot+qaratqich-ot+egalik	Litseyning koʻrinishi
b) ot+qaratqich-ot+□	Quyoshning nuri
d) ot+□ - ot+egalik	Shahar koʻchalari
e) ot+□ - ot+□	Bozor koʻcha

Juda muhim. Qaratqichda qaratqich kelishigi doimo tushib qola bermaydi. Agar qaratqich atoqli otlar, olmoshlar, otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan boʻlsa, albatta, qaratqich kelishigi bilan qoʻllanadi.

Shuningdek, qaratqich va qaralmish oʻrtasida boshqa bir soʻz boʻlsa, qaratqich kelishigi tushib qolmaydi. Masalan, *Mirzachoʻl shamoli, Mirzachoʻlning sovuq shamoli.*

Qaratqich bilan qaralmish oʻzaro shaxs-sonda moslashadi. Masalan: *Mening daftarim, sening daftaring, uning daftari.*

99-mashq. Berilgan gaplarni oʻqib, qaratqichli birikmalarni ajrating va maxsus chizgilar bilan koʻrsating. Ifodalanmay qolgan shakllarni — qaratqich yo qaralmishni aniqlang.

1. Bir inson taqdirida oʻn yil davomida ne-ne oʻzgarishlar boʻlmaydi.
2. Keyingi yillarda qishloq xoʻjaligi sohasida yaxshi natijalarga erishayotgan siz — fargʻonalik dehqonlarning bu yutugʻingiz viloyatda islohotlarning izchil amalga oshirilayotgani, odamlarda oʻz yeri, oʻz mulkiga nisbatan egalik tuygʻusi shakllanayotgani, mehnatga munosabatning oʻzgarayotganidan yaqqol dalolatdir.
3. Fargʻona viloyati mehnatkashlari qishloq xoʻjaligining boshqa sohalarida ham yuksak natijalarga erishib, mamlakatimizning yanada gullab-yashnashi, el-yurt farovonligiga oʻzining salmoqli hissasini qoʻshadi.
4. Sizlarning ana shu yoʻldagi xayrli ishlaringizda omad, xonadonlaringizga qut-baraka tilayman.
5. Yurtimiz oʻgʻil-qizlarining dunyo yoshlari oʻrtasida oʻtkaziladigan tadbirlarda ishtirok etishi odatiy holga aylanmoqda.
6. Islohotlarning taqdiri va samarasi, birinchi navbatda, kadrlarning saviyasiga, ularning zamon va taraqqiyot talablariga nechogʻliq javob berishiga taqalib qolar edi.

(Gazetadan)

100-mashq. Gaplarni toʻgʻri holatga keltirib koʻchiring. Qaratqich aniqlovchi va tushum kelishigidagi toʻldiruvchi oʻrtasidagi uslubiy xatolarni aniqlang.

1. Daxlsizlikning taʼminlaydigan bu belgi, mamlakat hukmdorini oʻng qoʻli.
2. Barchasini oldini olmogʻimiz lozimdir.
3. Urushni urushdan farqi bor.
4. Samarqandda kecha ming kishilar jamoa fuqaroligini orzu etib, bizni hujra eshigin qoqadurlar.
5. Ammo siyosiy ishlarni toʻqqiz ulushini kengashga qoʻyib, bir ulushining qilichga qoldirishga oʻrgangan Temurbek boshqacha oʻylardi.
6. Amir bizni kor-holimizdan shunchalar boxabar ekanlarki, koʻrib hayrat barmogʻini tishladim.
7. Bogʻbonni

gaplari barchasin o‘ylatib qo‘ydi.
(Muhammad Ali)

101-mashq. Gazeta yoki jurnaldan qaratqich ishlatilmay, faqat qaralmishning o‘zi ishlatilishga misollar yozing.

Namuna: *O‘zimning ishim boshimdan oshib yotibdi — ishim boshimdan oshib yotibdi.*

102-mashq. Qaratqich aniqlovchi qaralmish bilan so‘z birikmasi tarzida berilgan. Siz uni gapga aylantirib yozing.

Vatanimning yoshlari, gul hidi, bahorning go‘zalligi, Ilyosning yoshligi, A. Oripov she‘rlari, nayning navosi, asarning tili, dunyoning ishlari, sohibkorlarning mehnati, onayizorimning iltijolari, qoshining qorasi, hayot bo‘stoni, bolaning orzusi, ko‘chaning ko‘rki, Amir Temurning vasiyatlar...

103-mashq. O‘qing, qaratqichni toping, qanday ifodalanganini uning ustiga yozing.

1. Ovsarlikni qarangki, g‘aflat bosib birovning uyiga kirib qolibman!
2. Shoshib bekaning ishxonasiga sim qoqdim. 3. Har birining o‘ltirgan joyini hozir ham aniq ko‘rsatib bermog‘im mumkin!
4. Ular qanday qilib til topishganining sababi menga ayon edi. 5. Notovon qulingizning boshidan mundoq savdolar ham o‘tgan. 6. Bir o‘lib-tirilgan kimsaning umri uzoq bo‘ladi, deydilar. 7. Bu gaplar qiz qalbining istig‘nolari emasligini angladim. 8. Qunduzning diydori-yu, bir og‘iz shirin so‘zidan mast bo‘lib: «Xo‘p, Qunduz, aytganing bo‘lsin»,— dedim. 9. O‘n ikki yashar bolaning qo‘lidan nimayam kelardi. 10. Bundog‘ xomxayolga berilganimning boisi shundaki, maoshgacha yetti kun-u kissamda uch so‘m qolgan edi. 11. Har nechuk, shu narsaga iqromanki, muhabbat savdosining katta-kichigi bo‘lmas. 12. Shunga ulov bir-birining ketiga tiqilib yotmasa-yu, avtobusga o‘xshab ba‘zi birlarini tez yurar qilib qo‘ysa bo‘lmaydimi?! (X. Sultonov)

104-mashq. She‘rni ifodali o‘qing. Uni og‘zaki nasriy bayon qiling. Sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarni topib, qaratqichni qaralmish bilan, sifatlovchini sifatlanmish bilan birga ko‘chirib yozing.

KO‘KLAM KELADIR!

Ko'klamoyim yo'lga chiqqan. Ko'klamoyim qo'zg'algan,
Ko'k ko'ylakning bitishiga, uncha ko'p ham qolmagan!

Tiniq havo... ko'k yuzinda oppoq, harir pardadek
Oq bulutlar, unda-munda yopilganlar parishon.

Shu'lalarning aksi bilan, yiltillagan, yongandek,
Kun tig'lari, qarashlarga o'tkir-o'tkir sanchilgan...

Qip-yalong'och daraxtlar ham quchoq ochib, ko'z tutib,
Ko'k ko'ylakning bitishini chidamasdan kutalar.

Qarg'alar ham qishda qilgan gunohlarni unutib,
Uzr aytmasdan, indamasdan uchib-uchib ketalar.

Sezgilarni uyg'otuvchi hidli gullar to'planib:
«Biz ham yo'lga chiqdik!» deya yuborganlar bir chopar.

Gul hididan rizq emguvchi jonivorlar uyg'onib,
Erta-indin bog'chalarga, chamanlarga oralar.
Ko'klamoyning ipak ko'ylak etaklari sudralib,
Qora yerning boshlarini silab-siypab keladir.

U silashdan, u siypashdan quvvat olib, kuch olib,
Qora yer ham ko'ksidagi oltinlarni beradir.

Ko'klam bilan yurtimga ham bir ko'karish keladir,
Ko'ngillar ham havolardek ko'klam hidi beradir,

Dillarga ham havolardek ko'klam ruhi kiradir!..

(Abdulhamid Cho'lpon)

Izohlovchi aniqlovchi

1-topshiriq. Quyidagi atoqli otlarga kasb, unvon, amal bildiruvchi so'zlarni qo'shib gap ichida keltiring. Erkin Vohidov, Pirimqul Qodirov, Jo'ra.

Ayrim otlar, hatto atoqli otlar ham ba'zan bir necha shaxslarni ifodalashi mumkin. Bunday vaqtda ko'pincha qaysi Ahmad, qaysi Karim

singari soʻroqlar yordamida gap kim haqida ketayotganligini aniqlashtirib olamiz. Ana shu vaqtlarda izohlovchilarga ehtiyoj tugʻiladi.

Esda saqlang. *Predmetni boshqa bir nom berish bilan aniqlaydigan boʻlakka izohlovchi aniqlovchi deyiladi.*

Masalan, *akademik Habib Abdullayev, Joʻra soatsoz, dutorchi qizlar kabi.*

Esda saqlang. *Izohlovchi bogʻlangan hokim boʻlak izohlanmish deyiladi. Izohlovchi va izohlanmish munosabati izohlovchili birikma sanaladi.*

Izohlovchi-izohlanmish munosabati sifatlovchi-sifatlanmish munosabatiga oʻxshaydi, lekin ular qanday soʻzlar bilan ifodalanishi bilan farq qiladi. Sifatlovchi-sifatlanmish munosabatida sifatlovchi, asosan, **sifat** va sifatlashgan soʻzlardan ifodalanadi. **Sifat+ot** koʻrinishida boʻladi. Solishtiring: *qizil gul* (sifatlovchi-sifatlanmish); *professor Gʻozi Olim Yunusov* (izohlovchi-izohlanmish).

Izohlovchi taxallus va oʻxshatish maʼnolarini bildirganda, izohlovchi bilan izohlanmish oʻrtasiga tire qoʻyiladi. Masalan, *Erk kuychisi — Abdulhamid Choʻlpon sheʼrlarini sevib oʻqiyman.*

*Hayotning poyonsiz ummoni ichra
Bor shunday gʻariblar — temirlar hissiz. (A. Oripov)*

Oʻylang: Qaratqich bilan qaralmishning, sifatlovchi bilan sifatlanmishning, izohlovchi bilan izohlanmishning oʻxshash va farqli tomonlari bormi?

Tayanch tushunchalar: Sifatlovchi, sifatlanmish, izohlovchi, izohlanmish, qaratqichli birikma, sifatlovchili birikma, izohlovchili birikma, qaratqich, qaralmish.

Quyidagi maqol asosida bahs yuriting. Qaratqich aniqlovchini toping.

*Oʻt bilan oʻynashmoq tentakning ishi,
Yurt bilan oʻynashmoq ahmoqning ishi.*

105-mashq. Oʻqing. Izohlovchilarni topib, ularning maʼno turlarini va qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanganini ayting. Izohlovchi aniqlovchilarning boshqa turlaridan farqini tushuntiring.

1. Karatechi qizlar dastlabki musobaqada g'oliblikni qo'lga kiritdilar.
2. Bobo shilpiq ko'zlari yoshlanib deraza oldida ko'k yaktaklarini yamab o'tirardilar. 3. Kechqurun Naim melisanikaga kelin tushdi. 4. Go'shtni belbog'ga tugib, eski oshnasi — usta Shonazarning do'koniga bosh suqdi, o'tgan hafta buyurib ketgan cholg'i-o'rog'ini surishtirdi. 5. O'zbek tili o'qituvchisi kasal ekan, o'rniga rus tili muallimasi Yelena Nikitichna kirdi. 6. Beg Piskent viloyat begi Mulla Abdulmannonning inisi. 7. Bilaman, xabarim bor, mulla Haydarning mo'min otlig' bir parishon o'g'li Samarqandda ekanimda qoshimga kelib edi. 8. Axir, sulton Mirzo Ulug'bekdek fozili zamonning noraso farzandi Abdullatif shu besh kunlik o'tar dunyo uchun shundoq qari va donishmand otasini qatl etdi. (X. Sulonov) 9. Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi. (Oybek) 10. Kechqurun qurilish boshlig'ining muovini Oyqiz Umurzoqova, ertaga to'g'on qurilishi boshlansin, degan buyruqqa imzo chekdi. (Sh. Rashidov)

106-mashq. Rasm asosida «Ona — ulug' zot» mavzusida matn tuzib, unda ishlatilgan aniqlovchilarga va izohlovchilarga izoh bering.

107-mashq. Ko'chiring. Quyida berilgan so'zlarga diqqat qiling. Ma'nosini yanada kengaytirib tushuntiring. Izohlovchilarni toping.

Mustaqillik bizning or-nomusimizga, faxr-u g'ururimizga, vijdon va imonimizga aylandi. Ona-Vatan tushunchasi, hurriyat va demokratiya g'oyalari, Mustaqillik istiqlolni qadrlash tuyg'ulari odamlarimiz qalbidan muhim o'rin oldi.

16-DARS. UYUSHIQ BO'LAKLI GAPLAR

Darsning maqsadi: *Talabalarining o'rta umumiy ta'limda uyushiq bo'laklar haqida olgan bilimlarini mustahkamlash va ulardan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Uyushiq bo'laklar haqida.
2. Uyushiq bo'laklarning o'zaro bog'lanishi.
3. Uyushiq bo'laklarning hokim bo'lak bilan bog'lanishi.

1-topshiriq. Quyidagi gapda nuqtalar o'rniga muvofiq keluvchi so'zlarni qo'ying va bu so'zlarning qaysi so'z bilan bog'lanayotganini ayting:

Bog‘imizda ..., ..., ...lar gulladi.

2-topshiriq. Quyidagi kataklarni mos so‘zlar bilan to‘ldiring. Bu so‘zlarning hokim bo‘lak bilan va o‘zaro qanday bog‘langanini ayting:

kimlarga

O‘qituvchi

larga yuqori ball berdi.

Gapda ikki va undan ortiq bir xil gap bo‘laklari ishlatilishi mumkin. Masalan, *Eshilib, to‘lg‘onib ingranadi kuy.* (A.Oripov) Bu gapda *eshilib, to‘lg‘onib* so‘zlari bir hokim bo‘lakka — *ingranadi* ga tobe bog‘lanadi va har ikkisi bir xil so‘roqqa (*qanday?* so‘rog‘iga) javob bo‘ladi. Har ikkisi bir xil gap bo‘lagi vazifasini bajaradi. Bu ikki bir xil bo‘lak bir-biri bilan sanash ohangi yordamida bog‘lanadi.

Esda saqlang. *Bir umumiy bo‘lakka tobe bog‘lanuvchi, bir xil sintaktik vazifa bajaradigan, o‘zaro teng bog‘lovchilar va sanash ohangi yordamida bog‘langan, ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘luvchi ikki yoki undan ortiq bo‘laklarga uyushgan bo‘laklar deyiladi.*

Gap bo‘laklari ham, bo‘lakning bo‘laklari ham uyushib kelishi mumkin. Masalan, *Rangi o‘chgan, umri kechgan kuz guli...egil* (Cho‘lpon) gapida *rangi o‘chgan, umri kechgan* bo‘laklarining har ikkisi *qanday?* so‘rog‘iga javob bo‘lib, *kuz guli* bo‘lagiga tobe bog‘langan. Bu bo‘laklar o‘zaro sanash ohangi yordamida teng bog‘langan eganing aniqlovchilari sifatida bo‘lakning uyushgan bo‘laklari sanaladi.

Uyushgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar uyushiq bo‘lakli gaplar hisoblanadi.

O‘ylang: Uyushiq bo‘laklar bir xil gap bo‘laklari ekan, bir xil so‘z turkumi ham bo‘la oladimi?

Tayanch tushunchalar: sanash ohangi, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, umumiy bo‘lak.

Quyidagi maqolning ma’nosini ayting hamda uni bahsga aylantiring. Shu maqolda uyushiq bo‘laklar bormi?

O‘roqda yo‘q, mashaqda yo‘q, xirmonda hozir.

108-mashq. Gaplarni o‘qing. Uni uyushtirib bo‘lakli gaplarga aylantiring.

Namuna: Vatan ravnaqi uchun kuchini baxshida etadigan farzandlarni voyaga yetkazgan yurtning kelajagi buyukdir — Vatan ravnaqi, el-u yurt tinchligi, xalq farovonligi uchun qalb qo‘ri, kuch-qudratini baxshida etadigan har jihatdan barkamol farzandlarni voyaga yetkazgan yurtning kelajagi buyukdir.

1. Qatag‘on qurbonlari — fitratlarning istiqlol uchun kurash dasturlarining asosida ham ona tilining mavqeyini saqlab qolishi masalasi turgan. 2. Ona tilimizni kelajakka sof holda yetkazib beraylik! 3. Otonalaringizning orzulari ushlangan muborak kunda sizga oq yo‘l tilayman. 4. Eng sodiq do‘st kitobdir. 5. Mustaqilligimizning shukuhli 13 yilligini munosib kutib olishga harakat qilayotirmiz. 6. Pilla hosilining mo‘l bo‘lganligi odamlarning kayfiyatiga jo‘shqinlik baxsh etyapti. 7. Milliy mafkura jahonda o‘zimizning munosib o‘rnimizni topishimizga xizmat qilishi kerak. 8. Kitobda Jom qishlog‘i tarixiga oid ma‘lumotlar saqlanib qolgan. 9. Yoshlar litseyda ingliz tilini puxta o‘rganayotirlar. 10. Biz o‘z ustimizda doimo ishlab, jamiyatimizga yetuk insonlar bo‘lib yetishishimiz darkor. 11. Istiqlol xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro‘yobga chiqardi. (*Gazetadan*)

109-mashq. Quyida berilgan matnni o‘qing. Uyushtirib bo‘laklarini toping hamda alohida ko‘chirib yozing.

KOMIL INSON — MILLAT KELAJAGI

Komil inson — jamiki insonlarning haqiqatidir, ya‘ni odamiylar odamiysidir.

Dunyoning tinchligi va farovonligi, insoniyat butunligi haqiqatan ham dono va oqil, pok niyatli odamlar faoliyatiga bog‘liq.

Ilohiy poklik va nafosat, e‘tiqod va tafakkur bizni balo-qazolardan asraydi.

Tasavvuf ahli sig‘ingan ideal — Komil inson aslida xalq ideali, adabiyot ideali edi.

Har bir pok axloqli, ilohsevar shaxs komillikka intilishi va bu yo‘lda nasiba olishi mumkin.

Ma‘rifat odamni ma‘nan baquvvat, irodali va chidamli qiladi, shaxs sifatida shakllantiradi.

Komil inson tushunchasi bugun oldimizda turgan ulkan vazifalar — fuqarolik jamiyatini qurish, «ozod va obod vatan» uchun fidoyi farzand bo‘lish tushunchalari bilan bog‘lanib ketadi...

(Gazetadan)

Hurmatli yoshlar! Sizning fuqarolik burchingiz nimada? Fikrlaringizni o'qituvchingizga aytib bering.

17-DARS. UYUSHGAN BO'LAKLARNING SHAKLLARI VA ULARDA TENG BOG'LOVCHILARNING QO'LLANILISHI

Darsning maqsadi: *O'quvchilar ongida uyushiq bo'laklarning ohang va teng bog'lovchilar yordamida bog'lanishi haqida umumiy tushuncha hosil qilish.*

R E J A:

1. Uyushiq bo'laklarning grammatik shakllari.
2. Uyushiq bo'laklarda teng bog'lovchilarning qo'llanishi.

1-topshiriq. Quyidagi berilgan matnda uyushgan bo'laklarni toping. Uyushgan bo'laklarning qaysi hokim bo'lakka bog'lanayotganini aniqlang. Uyushgan bo'laklarda kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarining qo'llanilishiga e'tibor bering.

*Dars beraman diniy haqdan, «Qur'on»dan,
Qasos, imon, insof bilan vijdondan,
Haqoratdan, asoratdan, ilmdan,
Saxovatdan, tahoratdan, bilimdan. (I.To'lakov)*

2-topshiriq. Quyidagi berilgan gapdagi uyushgan bo'laklarni aniqlab, uyushiq bo'laklarda kelishik, egalik, ko'plik shakllarining ikki xil qo'llanilishi (har birida alohida-alohida hamda eng oxiridagi bittasida), ularning bir-biridan farqini bayon qiling.

Navoiy
Men Bobur -ning asarlarini sevaman
Mashrab

Juda muhim. Uyushgan bo'laklarning xarakterli xususiyati shundaki, *ular bir xil grammatik shaklda bo'ladi.*

Bu grammatik shakllarning qo'llanilishi ikki xil bo'ladi:

a) uyushgan bo‘laklarning har birida takrorlanadi:

*Yam-yashil vohalarga,
Badiiy lavhalarga,
She'riy sarlavhalarga,
Boy ekansan, Farg'ona.*

Bunday vaqtda uyushgan bo‘laklarning har biri ta’kidlangan bo‘ladi;

b) uyushgan bo‘laklarning eng oxirida qo‘llanilib, hammasi uchun tegishli bo‘ladi:

Toshkent, Samarqand, Buxoroda bo‘lishdi.

Bunday vaqtda sanalayotgan bo‘laklarning har qaysisi ta’kidlanmaydi, balki sanab ko‘rsatiladi.

Juda muhim. *Uyushgan bo‘laklar o‘zaro teng bog‘lovchilar, bog‘lovchi vazifasidagi yordamchi so‘zlar (ham,-u(-yu), na...na... yuklamalari, bilan ko‘makchisi) va sanash ohangi yordamida bog‘lanadi.*

Uyushgan bo‘laklar biriktiruv bog‘lovchisi bo‘lgan va, hamda bog‘lovchi vazifasidagi *bilan* yordamida bog‘langanda ular ko‘pincha takrorlanib keladi.

*Adol bilan o‘yinchi Sora;
Asal bilan quvnoq Ruxsora...*

(H. Olimjon)

Bunday vaqtda uyushgan bo‘laklar orqali ifodalangan shaxs, predmetlarning guruh-guruh ekanligi ifodalanadi.

Ana shunday ma’no ifodalanganda *va, hamda, bilan* bog‘lovchilari bir-biri bilan erkin almashinib keladi.

Va, hamda, bilan bog‘lovchilari ikkidan ortiq uyushgan bo‘laklar tarkibida bir marta qo‘llanilsa, uyushiq bo‘laklarning oxirgi juftligi orasida keladi va sanashning tugallanganligini bildiradi: *Bog‘imizda o‘rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.*

Uyushgan bo‘laklar ikki a’zodan iborat bo‘lib, biriktiruv munosabatini bildirsa, bu a’zolar o‘rtasida *va, bilan, -u(-yu)* bog‘lovchilari ishlatiladi. Solishtiring:

*Bir sevgikim, jon berur tanga.
Faqat Zaynab-u Omonlarga xos.*

Zaynab-u Omon ni *Zaynab va Omon*, *Zaynab bilan Omon* deb ishlatish mumkin.

Uyushiq bo‘laklar otlar bilan ifodalanganda *va, hamda, bilan* o‘zaro almashinadi. Fe’llar bilan ifodalanganda esa *va, hamda, -u (-yu)* o‘zaro almashina oladi, lekin «*va*» ning o‘rniga «*bilan*»ni qo‘yib bo‘lmaydi. Solishtiring.

Keldi va ketdi.

Keldi-yu ketdi.

Uyushiq bo‘laklar o‘zaro sanash ohangi yordamida bog‘lanib, ularning har birining ma’nosi ta’kidlanganda, har bir bo‘lak oxirida *ham* yuklamasi qo‘llaniladi: *Sen ham, u ham farishta emas.*

Uyushgan bo‘laklar o‘zaro ayiruv munosabatida bo‘lganda, ular o‘rtasida *yo, yoki, yo-yo, ba’zan-ba’zan, dam-dam* singari bog‘lovchilar qo‘llaniladi. Masalan, *yo kitob, yo ruchka olaman.*

Juda muhim. *Yo, yo-yo, yoki bog‘lovchilari uyushgan bo‘laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini esa inkor etib bog‘laydi.*

Masalan, yuqoridagi misolda *kitob olsa, ruchka olmaydi, ruchka olsa, kitob olmaydi.*

Ba’zan-ba’zan, dam-dam, goh-goh kabi bog‘lovchilar yordamida bog‘langanda esa uyushgan bo‘laklarning navbatma-navbatligi ifodalanadi. Solishtiring: *Goh o‘ynaydi, goh yig‘laydi.* Ana shunday ma’no ifodalaganda *dam-dam, goh-goh, ba’zan-ba’zan* kabi bog‘lovchilar o‘zaro almashinib keladi.

Uyushgan bo‘laklar o‘zaro zidlik munosabatida bo‘lganda, ular o‘rtasiga zidlov bog‘lovchilari (*ammo, lekin, biroq*) qo‘llaniladi. Masalan, *Hammasini tinglardim, ammo (lekin, biroq) o‘xshashini topmasdim aslo. (H. Olimjon)*

Uyushiq bo‘laklar ifodalagan ma’no inkor qilinib, ularning har biri ta’kidlab ko‘rsatilsa, *na... na...* bog‘lovchi vazifasidagi yuklama qo‘llaniladi. Masalan, *Na sen, na men buning kafolatini olganmiz. (Shuhrat)*

Na... na... uyushgan bo‘lakli gapning kesimi tasdiq shaklida bo‘lganda ham, inkor shaklda bo‘lganda ham qo‘llana beradi. Agar uyushiq bo‘lakli gap kesimi tasdiq shaklda bo‘lsa, **na... na...** uyushgan bo‘laklarni o‘zaro bog‘lash va gapni inkor gapga aylantirish vazifasini bajaradi. Aksincha, gapning kesimi inkor shaklda bo‘lsa, **na... na...** uyushgan bo‘laklarni o‘zaro bog‘lash va ularning ma’nosini ta’kidlash vazifasini bajaradi. Solishtiring:

*Na Salim, na Karim keldi,
Na Salim, na Karim kelmadi.*

O‘ylang: uyushiq bo‘lak va bog‘lovchi munosabatini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar: grammatik shakl, teng bog‘lovchilar, teng bog‘lovchilar vazifasidagi yordamchi so‘zlar.

Quyidagi maqolning mazmunini ifodalang, shuningdek, uyushiq bo‘laklarni aniqlang.

Quyosh, suv va havo — eng yaxshi davo.

110-mashq. O‘qing. Gapning uyushib kelgan bo‘laklarini topib, uyushiq bo‘laklarni o‘zaro birlashtiruvchi vositalarini ayting.

1. Bizning matbuot ham, radio ham, hamma-hammasi mana shunga qaratilgan bo‘lishi kerak. 2. U goh Toshkentga, goh Andijonga ketib, uzoq-uzoq turib qolar edi. 3. Shu onda chiroq sharaqlaganicha borib shipga urildi-yu, yerga tushib chilparchin bo‘ldi va birdaniga ikkita o‘q chiqdi. 4. Yerga tushgan chiroq bir-ikki lopilladi-yu, avval ko‘k, keyin qizg‘ish alanga ko‘tarildi. 5. Mirhomidxo‘ja shoshib Qambarali akaning qo‘lidan pulni oldi-da, uning qo‘yniga tiqdi. 6. Bo‘taboy tin olmay, goh bosh chayqab, goh qoshini kerib, goh «Ana! O‘h,-o‘h-o‘h!» deb quloq soldi. 7. Odamlarda g‘ayrat va tashabbus yashnab ketdi. 8. Xotining bu gapi Bo‘taboyning jon-jonidan o‘tib ketdi, lekin bundagi kuchli mantiq tilini bog‘ladi-yu hech narsa deya olmadi. 9. Usta Turdialining gapi o‘rinli edi: modomiki hamma «qilko‘prik»dan o‘tar ekan, yo jannatga o‘tib ketadi, yo do‘zaxga yiqiladi.

(A. Qahhor)

111-mashq. Uyga topshiriq. Berilgan hikmatni o‘qing. Shu hikmatni asos qilib olib, matn tuzing. Matningizda uyushgan bo‘laklar ishtirok etsin.

*O‘zgaralar aybiga tetik nazar sol,
O‘z aybing ko‘rgandek undan ibrat ol.*

112-mashq. Uyushgan egalar ishtirok etgan gaplar tuzib yozing.

113-mashq. Ko‘chiring. Uyushgan egalarni toping, ular qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligini ustiga yozing.

1. Bular orasida muloyimlari ham, bezbetlari ham, shirinsoʻzlari ham, toʻnkamijozlari ham boʻlardir. 2. Mardonaga nisbatan uygʻongan nafrat va zulm oʻti azob otashidan ustun keldi. 3. Dard xurujidan xoli boʻlganida, Mahmud akasining koʻziga qaraboq noxushlik hamda koʻngilsizlik yuz berganini anglarmidi... 4. Hozir ayni damda shu zulm va adovat tikanlari ilk nishona mevasini berdi. 5. Oʻchoqqa chiqishga ijozat berilgani haqidagi xabar aytilganiga qadar ham Orzubek va Chuvrindi shu xildagi gaplarni gapirib oʻtirishdi. 6. Adang ham, men ham yana oʻn yil yashaymizmi, yuz yilmi, baribir bir kuni oʻtamiz. 7. Aqlli odam, esli odam hech qachon adashmaydi. 9. Kesakpolvon bilan yigit yarim soatlardan keyin chiqishdi. 10. Turkistondan imon uzoqlashdi, oqibatda mustahkam bir davlatning yarmini Urusiya va Xitoy egallab oldi. Hozirgi har ikki davlatning qizil bayroqlari musulmonlarning qoni va joni ila qizarmishdir. 11. Qani edi, oʻsha asrlarga qaytilsa-yu, xorazmiylar, beruniylar, temurlar yetishib chiqsa.

(*T. Malik*)

114-mashq. Oʻqing. Uyushib kelgan toʻldiruvchilarni toping, qanday ifodalanganiga va bogʻlanganligiga eʼtibor bering.

1. Insonlar ongida ona tabiatga mehr, yer, suv, olovni eʼzozlash ustuvor boʻlgan. 2. Olgan bilim va tajribangiz, odob-axloq, kasb-hunar bobidagi kamolingiz faqat yaxshilikka, bunyodkorlikka buyursin, avvalo. Oʻzingizga, butun el-yurtimizga baxt-u saodat keltirsin. 3. Respublikamiz maktablari oʻquvchi hamda oʻqituvchilarini darsliklar va oʻquv qoʻllanmalari bilan taʼminlashni koʻngildagidek yoʻlga qoʻyaylik. 4. Qizlar urchuq bilan charxda ip yigirish, mato toʻqish, liboslar tikishni ham bilishlari lozim. («*Avesto*») 5. Yurtni balo-qazodan himoya eta oladigan oʻgʻlonlarga, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan koʻz bilan koʻra oladigan pok niyat avlodlarga olqishlar boʻlsin. («*Avesto*») 6. «*Avesto*»da yigitlar kurash tushishni, chavandoz boʻlishni, mol boqa olishni, chorvani yirtqich hayvon va qaroqchilardan muhofaza qila bilishni oʻrganishlari shartligi aytiladi. 7. Ona-Vatanga muhabbat, xalq, millat birligi, uning kelajak istiqboli, hayot farovonligi va tinchligini dildan joʻshib kuyladilar. (*Gazetadan*)

115-mashq. Oʻzingiz Said Ahmad asarlaridan uyushiq toʻldiruvchilarga misollar topib yozing.

116-mashq. Koʻchiring. Gaplardagi uyushiq aniqlovchilarni toping. Nutqda qanday ahamiyati borligini tushuntiring.

1. U to‘qayzorda sassiq alaflarning, qamishlarning, gulni payhon qiluvchi to‘ng‘izlarning ko‘pligidan ajablanmaydi. 2. Ikki kundan so‘ng uning xonasiga hali yigirmaga to‘lmagan qiz bilan yoshi ellikdan oshgan, odmi kiyingan, qotmadan kelgan ayol kirib keldi. Uning sho‘xligi, o‘yinqaroqligi bilinib turibdi. 3. Sochlari jingalak, rangi oq-sariqqa moyil, ko‘zlari o‘tkir boquvchi tabib yigit «Nima gap? Qayeringiz og‘riyapti?» deb ham o‘tirmay, avval Zaynabning ikki kaftini ko‘rdi, tirnoqlarini ohista ezdi, so‘ng bilak tomirini ushlab, boshini quyi egganicha, nimanidir ziyraklik bilan tinglayotganday jim qoldi. 4. Bevaning, ayniqsa, tirnoqqa zor bevaning zorli, g‘amli ohlariga tun qanday chidar ekan, zamin-u samo qanday chidar ekan? (T.Malik)

117-mashq. She’rni yozing va yod oling. Uyushib kelgan sifatlovchi aniqlovchilarni toping hamda uyushiq sifatlovchilar bilan uyushmagan sifatlovchilarning farqini tushuntiring.

AYOL

Fikri yodim tortar chulg‘aydi xayol,
Munis-u mukarram o‘zingsan, ayol!
Tog‘dayin suyanchiq, ham jufti halol,
Vafodor, yelkadosh o‘zingsan, ayol!

Zukkolikda Temur aqlin etgan lol,
Donish-u tadbirkor o‘zingsan ayol!
Yog‘iylar qaddini eta olgan dol,
Yurtiga fidoyi o‘zingsan, ayol!
Sheroziy kuylagan oy yuz, qora xol,
Qamarni dog‘ etgan o‘zingsan, ayol!
Barchaga barobar tilagan iqbol,
Oq ko‘ngil, soddadil o‘zingsan, ayol!

Mehringdan topmishlar daholar kamol,
Farzandlar ilohi o‘zingsan, ayol!
Bu dunyo ne uchun bilmaydi zavol,
Olamni asrovchi o‘zingsan, ayol!

(Shukur Dadash)

118-mashq. She’rni o‘qing, uyushiq bo‘laklarni aniqlang va ularning qanday bog‘lovchilar yordamida bog‘langanini ayting.

Zidlov bog‘lovchilar

Siz katta kemada so‘zsiz, ammo
Sizning kemangizdan qayig‘im avlo.

Siz uchqur buroqda uchyapsiz, lekin
Men manzilga yayov boraman sekin.

Siz eng tekis yo‘ldan kelasiz, biroq
Sizning yo‘lingizdan so‘qmoq yaxshidir.

(*Salim Ashur*)

119-mashq. Uyushiq bo‘lakli hollarni ko‘chirib yozing.

1. U ko‘chadan kiyimlari yirtilib, titilib kirdi. 2. Bu gapni eshitgach, da‘vogarlar bir-birlariga mo‘ltillab, javdirab qarab qolishdi. 3. Bola qo‘rqib, chinqirib uyg‘ondi. 4. Maktablarda, oliy o‘quv yurtlarida kadrlar tayyorlash masalasiga katta e‘tibor berilmoqda. 5. Yosh yigit-qizlarimizning ishda, turmushda, oila va jamoa orasida o‘z o‘rnini topolmaslik holatlari ularning jamiyatda o‘z qadrini yo‘qotishga olib keladi. 6. Shahar ko‘chalarida, bog‘larda, qir-u adirlarda bahor nafasi ufuradi. 7. Adang ham, men ham yana o‘n yil yashaymizmi, yuz yilmi, baribir bir kuni o‘tamiz. 8. Jamiyatning moddiy hayoti qanchalik yuksak taraqqiy etgan bo‘lsa, u ma‘naviy madaniyatning boy, sermazmun bo‘lishiga shu darajada ta‘sir qiladi. 9. Milliy qadriyatlarimizning mazmuni va mohiyatini chuqur, batafsil o‘rganishga harakat qilaylik. 10. Roziya buvi inqillab, sinqillab, bir amallab yetib keldi. (*Gazetadan*)

120-mashq. Prezidentimiz asarlaridan olingan gaplarni ko‘chirib yozing. Uyushiq bo‘laklar orasiga zarur o‘rinlarda vergul qo‘yib, gaplarni ko‘chiring. Teng bog‘lovchilarning tagiga chizing, qanday bo‘laklar uyushib kelganligini ayting.

1. Bu mintaqa jo‘shqin va sobitqadam rivojlanadi. 2. Markaziy Osiyo mintaqasida siyosiy, iqtisodiy, harbiy transportga va ekologiyaga oid muammolar to‘planib qolgan. 3. Afg‘onistondagi qarama-qarshilikning dunyo miqyosida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan oqibatlarini cheklashga va tarqatmaslikka bugungi kunda hammamizning ham aql-idrokimiz, tajribamiz va qat‘iyatimiz yetadimi? 4. Fundamentalistlarning adolat haqidagi olomonbop, jozibador, ammo baqiroq va asossiz da‘vatlariga ko‘r-ko‘rona ergashuvchilar o‘zgalar irodasining quli bo‘lib qolishini anglashimiz lozim. 5. Hozirgi vaqtda milliy va boshqa ijtimoiy harakatlar, shu jumladan, yoshlar harakati madaniy, diniy harakatlar

qayta jonlanmoqda. 6. Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr-bardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir davlatning mudofaa qobiliyati uning siyosiy, iqtisodiy, harbiy, ilmiy va ma'naviy imkoniyatlaridan tarkib topadi.

(I.A. Karimov. «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xayfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobidan)

121-mashq. Siz ham yuqoridagiga o'xshash asarlardan uyushiq bo'lakli hollar ishtirok etgan gaplarni ko'chirib yozing. Ular qanday so'z turkumi bilan ifodalanganini aytib bering.

122-mashq. O'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zdan keyin boshqa so'zlar keltirib, uyushiq bo'lakli gaplar tuzing, tinish belgilarini qo'yib yozing.

1. Onasi Hasanni qo'llaridan o'pdi. 2. Ular och edilar. 3. Nasrullohning o'ziga yarasha orzulari bor edi. 4. Bibi Hokimjonga beparvo qarardi. 5. Rustamning tog'asi jiyanini yedirdi. 6. Majlisga olimlar jam bo'lishdi. 7. U hayotini sarbadorlar e'tiqodi bilan bog'lagan. 8. Usta kulol kabi idishlarni mehr bilan parvarishlardi. 9. Nozima ukasini urishdi... 10. Umrining so'nggi yillarini Samarqandda o'tkazdi. 11. Hovlilarni suv sepib supurdi.

123-mashq. Akademik G'.Abdurahmonov haqida berilgan matnni o'qing. Olimning o'zbek ilm-faniga qo'shgan hissasi haqida fikr yuriting.

G'. ABDURAHMONOV
(1925)

O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi G'anijon Abdurahmonov o'zining butun ongli faoliyatini o'zbek tilshunosligining ravnaqi uchun sarfladi.

1951-yili «O'zbek tilida sifatlar substantivatsiyasi» mavzusi bo'yicha nomzodlik, 1960-yili «O'zbek tilida qo'shma gap sintaksisi asoslari» mavzusi bo'yicha doktorlik ishlarini himoya qildi.

G'anijon Abdurahmonov oliy va o'rta maktablarda til ta'limini o'qitish borasida samarali mehnat qildi.

Uning oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalari uchun yozilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili, II qism, Sintaksis», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» (prof. Sh.Shukurov bilan hamkorlikda), «Qadimgi turkiy til» (akad. A.Rustamov bilan hamkorlikda), o'rta

maktablar uchun yaratilgan «Ona tili» darsliklari hamon o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

124-mashq. Ko‘chiring. Uyushgan kesimlarni aniqlang.

1. Bu safar qizlar uzoq kulishdi, chug‘urlashdi, tortishishdi. 2. Saodat buvi qizlarning gapidan iztirob chekdi, kuyindi, baribir bo‘lmadi. 3. Oraga sovuq jimlik va sukunat cho‘kdi. 4. Uning kulgusi ham o‘ziga o‘xshash shiringina edi, qonib, yoyilib kuldi. 5. Senga yalinaman, yolvoraman, meni tashlab ketma! 6. Odina kuyladi, jo‘shqin she‘rlar aytdi va yana o‘ynadi. 7. Bu gaplarni senga aytmayman, eshittirmayman, toqatim, bardoshlarim tugagan, adoyi tamom bo‘lgan. 8. Qalbingizga toshqinlarning g‘uborlari qo‘nmasin, gard yuqmasin. 9. Mehri qo‘shnisini hech qachon sevmagan, yaxshi ko‘rmagan. 10. Bu gaplarimdan cho‘chimang, qo‘rqmang, hali boshingizda ne savdolar bordir. 11. Xudoyqul otasini bu dunyodan yulib ketgan o‘sha qora kechada xotinlarning uvvos tortgan ovozlariidan cho‘chib uyg‘ondi, ko‘zini ochdi. (Gazetadan)

125-mashq. 2 guruhga navbat bilan bo‘lining. 1-guruhdagi har bir talaba kesim ishtirok etgan gaplar aytadi, 2-guruh talabalari esa ular aytgan kesimdan uyushiq bo‘laklar hosil qiladilar.

Namuna:

1-guruh

*Kulol ko‘zalarga mehr
bilan jilo berdi.
baxsh*

2-guruh

*Kulol ko‘zalarga mehr bilan jilo,
ishlov berdi, ularga go‘zallik
etdi.*

126-mashq. O‘zbekiston Qahramoni Erkin Alimuhammedov nutqini o‘qing. Undan xulosa chiqaring. Uyushiq bo‘lakli gaplarni daftaringizga ko‘chirib yozing. Qanday bo‘laklar uyushib kelganini ayting.

Bugungi kunda milliy g‘urur tuyg‘usi haqida ko‘p gapiriladi. Menimcha, bu oddiy, jo‘ngina tuyg‘u emas. Yo‘q. U juda yorug‘, juda ulkan tuyg‘u! Axir o‘z yurtning bilan, o‘z millating bilan faxrlanib yashash qanchalik soz! Ayniqsa bugun... «Men o‘zbekman! O‘zbek degan so‘z bugun dunyo bo‘ylab jaranglayapti! O‘zbek millatiga dunyo tan berayapti. Biz ildizlari mustahkam va yengilmas xalqmiz!» degan fikrlarni xayolimdan o‘tkazsam bormi, o‘sha lahzadayoq qayta shijoat

uygʻonadi, yuksaklarga parvoz qilgim kelaveradi. Ochigʻini aytsam, men istiqlol yillarining qahramoniman, chunki istiqlol oʻzligimni tanitdi, uzoq yillik mehnatim shu davrda munosib taqdirlandi. Buning uchun quvonmay boʻladimi?

Goho xayolimdan oʻtkazaman:

«Qaniydi zavodga borib yana ishlasam, oʻzgacha shijoat-u gʻayrat bilan ter toʻkib mehnat qilsam!». Zero, u yerdagi ahil jamoa toʻxtab turgani yoʻq. Yaratuvchilik ishlari olib borilayotir. Ulkan yuk samolyotlarining qanotlari yigʻiladigan men ishlagan sexda yangilik va tashabbuslar bilan chiqayotganlar koʻp. Tez-tez korxonamga borib shogirdlarimga yoʻl-yoʻriqlar berib turaman, ularning ish rejaları bilan qiziqaman. Uyda esa rafiqam Feruzaxon, uch farzandim, nabiralar qurshovida osuda hayot kechirayapman. Bugungi yoshlarimizdan birgina oʻtinchim bor. Ularga «Siz yonib ishlang, oʻz mehnatingiz tufayli Vatan mustaqilligini mustahkamlashga hissa qoʻshayotganingizdan faxrlaning!» degim keladi.

127-mashq. Yuqoridagi mashqdan xulosa chiqarib, berilgan rasm asosida «Mehnatim — baxtim mening» mavzusida ogʻzaki hikoya tuzing.

18-DARS. UYUSHIQ BOʻLAKLI GAPLARDA UMUMLASHTIRUVCHI SOʻZLARNING QOʻLLANILISHI

Darsning maqsadi: *Uyushiq boʻlaklarda umumlashtiruvchi soʻzlarning ishlatilishi yuzasidan talabalarda koʻnikma hosil qilish.*

R E J A:

1. Umumlashtiruvchi soʻz haqida.
2. Umumlashtiruvchi soʻzda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Quyida berilgan gapda nuqtalar oʻrniga tegishli soʻzlarni qoʻying. Nuqtalar oʻrniga qoʻygan soʻzlar bilan *hamma, barcha, bari, koʻpi, koʻpchilik* singari soʻzlarning munosabatini ayting.

Litseyimiz bogʻida..., ..., ..., ... barcha mevalar bor. Sinfimizda koʻpchilik oʻquvchilar: ..., ..., ...lar ingliz tilini yaxshi bilishadi.

Juda muhim. *Uyushgan boʻlakli gaplarda koʻpincha uyushgan boʻlaklarning mazmunini jamlovchi umumlashtiruvchi soʻzlar ham*

qo'llaniladi. Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar narsa va hodisalarni, belgi-xususiyatlarni alohida-alohida ifodalasa, umumlashtiruvchi so'z esa ularning hammasini jamlagan holda ifodalaydi.

Demak, uyushgan bo'laklar bilan umumlashtiruvchi so'z o'rtasida xususiylik-umumiylik, jins-tur munosabati mavjud bo'ladi. Uyushgan bo'laklar xususiyliklarni, jinsni; umumlashtiruvchi so'z esa umumiylikni, turni bildiradi.

Uyushgan bo'laklar qaysi grammatik shaklda bo'lsa va qanday so'roqqa javob bo'lsa, umumlashtiruvchi so'z ham ko'pincha ana shunday shaklda bo'ladi va shunday so'roqqa javob bo'ladi.

Uyushgan bo'laklar qaysi bo'lak bilan tobe munosabatda bo'lsa, umumlashtiruvchi so'z ham shu bo'lak bilan tobe aloqada bo'ladi.

Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin.

Esda saqlang. *Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan oldin kelsa, yozuvda umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta qo'yiladi. Umumlashtiruvchi so'z uyushgan bo'laklardan keyin kelsa, uyushgan bo'laklar bilan umumlashtiruvchi so'z o'rtasiga tire qo'yiladi.*

Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushgan bo'laklarning o'rni va tinish belgilarini quyidagi sxemada ko'rsatish mumkin.

Bunda to'rtburchak umumlashtiruvchi so'zni, yumaloq shakllar uyushgan bo'laklarni, uch burchak shakl hokim bo'lakni ifodalaydi.

Uyushgan bo'laklar yozuvda bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Agar uyushgan bo'laklar guruh-guruh bo'lib kelsa, guruhlar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi. Masalan, *Bog'imizda qovun, handalaklar, olma, o'rik, shaftolilar pishib yotibdi.*

O'ylang: Umumiylik va xususiylik deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: tobe aloqa, ikki nuqta, tire, umumlashtiruvchi so'z.

Keltirilgan maqolning ma'nosini izohlang:

Ter to'kib mehnat qilsang, yerdan zar unar.

128-mashq. Umumlashtiruvchi bo‘laklarni toping, tushirilgan tinish belgilarni qo‘yib ko‘chiring.

1. Ishlangan yerlar, yo‘llarning ikki tomonidagi ariqlarda jildirab oqayotgan suv. Ariqlar labida qad ko‘targan yosh teraklar hammasi Olimjonning diliga sevinch-quvonch bag‘ishlardi. 2. Hovuz bo‘yida o‘tirgan brigadir ikki hovuchini to‘lg‘azib suv olar zavq bilan yuzini, bo‘ynini, ko‘kraklarini barcha qoraygan joylarini yuvar edi. 3. Cho‘lpon umri davomida juda ko‘p narsalarni: qiziq, shirin nash‘ali voqealarning guvohi bo‘lgan. 4. Shu yerda Oyqizning buyrug‘i bilan to‘g‘on qurilardi. Sement quyilmoqda uzluksiz shag‘al to‘kilmoqda tosh tashlanmoqda. 5. Shu vaqt ichida hamma hunar o‘rgandi bir xillar transportorga yuk ortish ixtisosini egalladi yana birovlar esa misrang yoki bel bilan ishlashga mutaxassis bo‘ldi. 6. Barcha odamlar fidokorona ishlardilar ularning ba‘zilari bir me‘yorda borib kelardi, ba‘zilari esa haqiqiy ishga berilib ketardi.

(*Sh.Rashidov*)

129-mashq. Ko‘chiring. Uyushiq bo‘laklarni aniqlab, ustiga turini yozing. Uyushiq bo‘lakli gaplardagi umumlashtiruvchi so‘zlar tagiga chizib, uning ifodalanishini, o‘rnini va ulardagi tinish belgilarining qo‘llanishini tushuntiring.

1. Umrzoq hamma narsani: konvertni ham, mayda-mayda qilib yozilgan oq qog‘ozni ham, undan keyin cheti qora hoshiyali pushti rang qog‘ozni ham ko‘rdi. 2. Yog‘liq qo‘y go‘shti yaxnasi ham, tok bargi va uzum boshining surati solingan chinni kosadagi qaymoq, non, qora mayiz — hammasi dasturxonda qo‘l tekkizilmay turardi. 3. Kanalning ikki qirg‘og‘ida g‘uj-g‘uj bo‘lib turgan odamlar: erkaklar, ayollar va bolalar shod-xurram, suvning orqasidan, Bekbo‘taning orqasidan chopib borardilar. 4. Tog‘ etaklari hali ham ko‘m-ko‘k bo‘lib, turli go‘zalliklar bilan: sariq va qizg‘ish tusdagi boychechaklar, chuchmomalar, qoshlariga qop-qora o‘sma qo‘ygan lolalar bilan yasangan edi. 5. Oldin mutaxassis-olimlar: geologlar, gidrogeologlar, geodezistlar keldilar. 6. Tizgin tortilganmi, bo‘sh qo‘yilganmi, jadaliga olinganmi, ravon qo‘yilganmi — xullas shunga qarab hushtak chalishib hazil qilishganlari, sho‘x-sho‘x kulgilari — hammasi ishning bir me‘yorda qizg‘in ketayotganidan dalolat berardi.

130-mashq. Rasm asosida yoki bugungi oynayi jahon, xususan, «Qishloqdagi tengdoshim» ko‘rsatuvi bo‘yicha bahs-munozara o‘tkazing. Nutqingizda uyushiq bo‘laklarni ham ishlating.

19-DARS. AJRATILGAN BO‘LAKLI GAPLAR

Darsning maqsadi: *Ajratilgan bo‘lakli gaplar haqida ilmiy bilim berish va ulardan nutqda to‘g‘ri foydalanish malakasini shakllantirish.*

REJA:

1. Gaplarning mazmunan murakkablashuvi.
2. Ajratilgan bo‘laklar va ularning mazmuniy vazifasi.

1-topshiriq. *Men, Dilafro‘z Sobirova, 1992-yilda tug‘ildim.* Yuqoridagi gapda *Men* bilan *Dilafroz Sobirova* boshqa-boshqa kishilarmi yoki bir kishining ikki xil nomimi? Agar bir kishining ikki xil nomi bo‘lsa, nomlar o‘rtasidagi farqni ayting.

Esda saqlang. *Gap tarkibidagi ma‘lum bo‘lakning ma‘nosini ta‘kidlab, izohlab keluvchi, boshqa bo‘laklardan to‘xtam va ohang jihatidan ajralib turuvchi bo‘laklarga ajratilgan bo‘laklar, shunday bo‘lakli gaplarga esa ajratilgan bo‘lakli gaplar deyiladi.*

Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar mazmunan murakkablashadi. Gapning asosiy qismi ifodalagan axborotga ajratilgan bo‘lakdan anglashilgan qo‘shimcha axborot qo‘shiladi. Masalan, *Tursunali akaga, shunday katta olimga, kuyov bo‘lish hazil gap emas.* (O‘. Usmonov) Bu gapda birinchi axborot *Tursunali akaga kuyov bo‘lish hazil gap emas*ligi gapning asosiy qismi orqali, ikkinchi axborot esa *Tursunali akaning katta olimligi* ajratilgan bo‘lak orqali ifodalanadi.

Yuqorida bayon qilinganidek, ajratilgan bo‘laklar ikki xil vazifani bajaradi:

- a) ma‘lum bir bo‘lak ma‘nosini ta‘kidlash, bo‘rttirish;
- b) ma‘lum bir bo‘lakning umumiy ma‘nosini izohlash, konkretlash-tirish, tushunarsiz ma‘nosini tushuntirish.

Ajratilgan bo‘lakning bu ikki xil vazifasi uning ajratish usuli orqali ham bilinib turadi.

Esda saqlang. *Ajratilgan bo‘laklar yuqoridagi vazifaga muvofiq ikki xil yo‘l bilan ajratiladi:*

- a) tartibni o‘zgartirish;
- b) bir nomni boshqacha nomlash.

O‘ylang: Qo‘shimcha axborot deganda nimalar xayolingizga keladi?

131-mashq. Ko‘chiring. Uyushiq kesimlarni topib, ularni qanday vositalar yordamida bog‘langanini ayting.

1. Men bor joyda senga, chaqimchi bir insonga, nima bor?! 2. Ular shu yillar ichi tirishib, tirmashib uzoqqa, tog‘ cho‘qqisi tomon intildilar. 3. U do‘stim «Nima bo‘ldi ekan?» deb o‘ylamadi ham, tushib qaramadi ham. 4. Manzura dasturxon yozib mezbenni, ukasini, yana o‘n daqiqa kutdi. 5. Bu ishning Said Qodirov qo‘liga tushib qolganidan ajablandi hamda unga, tergovchiga qaradi. 6. Shu ish bahona bo‘lib, uning shaharga, markazga kelishining sababiga hech kim ishonmadi.

132-mashq. Bir nomni boshqacha nomlash bilan ajratilgan bo‘laklarni aniqlang.

1. Komil buvaning uyi shu yong‘oqzorning ichida — Bo‘rijarning qoq ustida emish. 2. Dadam harsillab nafas olib, narigi tomonga — pastga tushdi. 3. Ovqatdan keyin ayvonda, xontaxta atrofida o‘tirib choy ichdik. Dadam sharqirab oqib yotgan ariq bo‘yida, bir tup sadaqayrag‘och tagida to‘xtadi. 4. Chindan ham bomba ancha orqaga — o‘rmonzorga borib tushadi. 5. Yangi yil kechasi — nemislar mast-alast bo‘lib Rojdestvo bayrami qilayotganida hujumga o‘tdik! 6. Endi u rosmana raisga — Umar zakunchiga aylangan edi. 7. Ochil akaning daftari ancha nariga — o‘tlar ustiga otilib ketgan, varaqlari ochilib, xira oydinga oqarib ko‘rinardi. 8. Biz — er-xotin yog‘ zavodida ishlaymiz. 9. Qo‘zivoy hammani har yoqqa surib, uch-to‘rt qadam orqaga, Sherzod cho‘nqayib o‘tirgan doska tomonga tisarildi. (O‘. Hoshimov)

Tayanch tushunchalar: ajratilgan bo‘lak, ma’noni ta’kidlash, ma’noni izohlash.

Berilgan maqolga mos hikoyat ayting, maqolning mazmunini izohlab bering.

Bilimsizlik kulfat keltiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ajratilgan aniqlovchili gaplarga misollar yozing.
2. Ajratilgan izohlovchili gaplarga adabiyot darsligidan 5 ta gap topib yozing.
3. Ajratilgan bo‘laklar qaysi xususiyati bilan uyushiq bo‘laklarga o‘xshaydi?
4. Ma’lum bir bo‘lak ma’nosini ta’kidlash, bo‘rttirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar keltiring.

5. Ma'lum bir bo'lakning umumiy ma'nosini konkretlashtirish, tushunarsiz ma'nosini tushuntirish vazifasini bajaruvchi bo'laklarga misollar yozing.
6. Bir nomni boshqacha nomlash bilan hosil bo'lgan bo'laklarga misollar ayting.
7. Ajratilgan bo'laklarning nutqimizda nima ahamiyati bor?

20-DARS. TARTIBINI O'ZGARTIRISH ORQALI GAP BO'LAKLARINI AJRATISH

Darsning maqsadi: *Talabalarda sifatlovchi aniqlovchilardan ajratilgan bo'lak hosil qilish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Sifatlovchi aniqlovchi.
2. Odatdagi tartibda kelgan sifatlovchi aniqlovchi bilan tartibi o'zgarigan sifatlovchining farqi.
3. Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilarda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchi ishtirok etgan gap topib, sifatlovchi aniqlovchini aniqlanishdan keyin keltiring. Sifatlovchi tartibi o'zgariganda ham sifatlovchi aniqlovchi vazifasida qolsin. Kesimga aylanib ketmasin. Tartibi o'zgarigan sifatlovchi aniqlovchining xususiyatlarini ayting.

2-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchi ishtirok etgan gap topib yozing. Sifatlovchi aniqlovchini aniqlanishdan keyin keltiring. Qanday o'zgarish bo'lganini, qanday tinish belgisi qo'yilganini tushuntiring.

Sifatlovchi aniqlovchi, odatda, aniqlanishdan oldin keladi. Ba'zan tinglovchining diqqati sifatlovchiga tortilganda, so'zlovchi uning odatdagi tartibini o'zgartirib, sifatlanishdan keyin keltiradi. Natijada sifatlovchi gapning boshqa bo'laklaridan boshqacha ohang bilan ajralib qoladi. Sifatlovchining ma'nosi odatdagi tartib bo'yicha qo'llangan sifatlovchiga nisbatan bo'rttiriladi, alohida ta'kidlanadi. Gapdagi eng ahamiyatli, yangi axborot tashuvchi qismga aylanadi.

Esda saqlang. *Tartibi o'zgartirilgan, lekin sifatlovchilik xususiyatini saqlab qolgan sifatlovchi aniqlovchilar ajratilgan bo'lakka aylanadi.*

Masalan, *Bu o'zbek yigiti — tanti, mehribon.*

Solishtiring: Rangi o'chgan, Umri kechgan kuz guli, Bir yo'li pastroq egil. (Abdulhamid Cho'lpon) — Kuz guli — Rangi o'chgan, Umri kechgan.

Juda muhim. *Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar yozuvda boshqa bo'laklardan doimo vergul bilan, agar sifatlovchi aniqlovchilarni o'zi uyushgan bo'lib, ichida vergul bilan ajratilgan bo'lsa, ajratilgan bo'lak boshqa bo'laklardan tire bilan ajratiladi.*

O'ylang: Gapda so'zlar tartibining ahamiyati bormi? Bu sifatlovchi aniqlovchilarda qanday bo'lishi haqida fikrlang.

Tayanch tushunchalar: aniqlanmish, ohang, odatdagi tartib. Berilgan maqolning mag'zini chaqing. Maqol mazmuniga mos hodisalar yoki hikoyatlar ayting.

*Qanoat aylagan shohi jahondir,
Tama qilgan eshakdan ham yomondir.*

133-mashq. Matnni o'qing. Gaping ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarini topib, tagiga chizing va ustiga turini yozib qo'ying. Ular tobe bo'lgan bo'lakni ayting. So'ngra ajratilgan bo'laklardagi ohang va tartibni izohlang.

Insonning tavallud kundan boshlab, uning voyaga yetgan kuni — balog'at yoshiga qadar bo'lgan uzoq davrni majoziy ma'noda bir maktab deb atasak, ana shu maktabning ramziy ma'nodagi ustoz ham boshlang'ich sinf muallimi, ham yuqori sinf o'qituvchisidir. Chunki, farzand uchun hayotdagi ideal ustoz — ona ekanligi bugungi kun tadqiqotlarida to'la-to'kis e'tirof etilmoqda. Zero, mustaqil hayot ostonasiga qadam qo'yuvchilar uchun, yosh avlod uchun, eng birinchi galda, onalarning ma'naviy dunyosi, muloqot madaniyati, axloqiy olami namuna maktabidir. Bu foni dunyoda inson doimo orzular, umidlar olamida yashaydi. Tabiat insoniyatning dunyoga kelgan kundan to hayotining so'nggi kuniga qadar odamzod qalbiga mana shu buyuk ikki hisni — orzular va umidlar dunyosini oshufta qilgan. Farzandini dunyoga keltirgan onaning o'y-xayolida birgina orzu mujassam yashaydi — u ham bo'lsa, farzandlarning barkamol inson bo'lib yetishishidir.

(Gazetadan)

134-mashq. Ko'chiring. Tartibi o'zgartirilgan, lekin sifatlovchilik xususiyatini saqlab qolgan sifatlovchi aniqlovchili ajratilgan bo'laklarni toping.

1. Ko'kdagi oy tanhodir, yakka-yu yolg'iz.
2. Shoyon mehnatingning nishonasi bu —
Qora qoshlaringga qo'ngan chang, g'ubor.
Suvori ekansan — zahmating ezgu,
Zamona Barchini — mehnatkash, dildor.
3. Yo'lim boshladi to kezdin dala-tog',
Kezdini ne yurtlarni — chiroyi tengsiz.
4. Qozoq sahrosi — bu beaded sahro,
Xayolday bepoyon, cheksiz va yiroq.
5. Bir zum dengizga ham boqqil betuyg'u,
Dema, o'ylarimday u teran tengsiz.
6. Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho,
Nokaslar emas, yo'q, yo'q,
Yolg'iz sen baland, tanho.
7. Ba'zan o'ylab deyman, ne bo'larda gar
Quadratni ko'rgazsa tabiat hassos.
8. Qo'llarim ko'ksimda, betinch, betoqat
Ta'zimlar qilurman senga ushbu dam.
U — menmi, u — senmi, kim bo'lma, faqat
Senga insof bersin, uchinchi odam! (A. Oripov)

21-DARS. IZOHLASH ORQALI GAP BO'LAKLARINI AJRATISH

Darsning maqsadi: *Izohlash yo'li bilan ajratilgan gap bo'laklaridan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Izohlash orqali gap bo'laklarini ajratish haqida ma'lumot.
2. Bir tushunchaning ikki nomi va uyushiq bo'laklarning o'zaro farqi.
3. Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. Ma'lum lotincha atama bilan uning o'zbekcha muqobilini yonma-yon qo'yib, gap ichida keltiring. Bir tushunchaning bu ikki xil nomi o'rtasidagi ma'no munosabati va ohang haqida ma'lumot bering.

2-topshiriq. Gap ichida *daraxt* so'zini keltirib, uning yonida daraxt sinfiga mansub so'zlarni (*olma, o'rik, shaftoli*) keltiring. Ular

oʻrtasidagi maʼno munosabati va ohang tomoni haqida maʼlumot bering.

Nutq jarayonida koʻpchilikka nomaʼlum boʻlgan soʻzni qoʻllasangiz, tinglovchiga tushunarli boʻlish uchun uning yoniga maʼlum boʻlgan soʻzni qoʻyib bayon qilasiz. Masalan, *Lingvistika — tilshunoslik, mening sevgan fanim boʻladi.*

Baʼzan maʼnosi umumiyroq boʻlgan soʻzning maʼnosini aniqlashtirish uchun uning yoniga konkritroq, aniqroq maʼno bildiruvchi soʻzni keltirasiz.

Masalan, *Bogʻchadagi doʻstimni — Qodirni koʻrib qoldim.* Ayrim hollarda esa maʼlum bir narsani boshqa narsaga oʻxshatib, ularning nomini yonma-yon ishlatamiz. Masalan, *Shu farzandimni — koʻzim qorasini — elning ardogʻida boʻlishini xohlayman.*

Natijada, bir tushunchaning ikkita nomi vujudga keladi. Ikkita nom boʻlishi, har ikki nomning bir xil soʻroqqa javob boʻlishi, har ikkisining ham bir xil grammatik shaklda boʻlishi bilan bunday ajratilgan boʻlaklar uyushgan boʻlaklarga oʻxshaydi.

Solishtiring: *Unda, Halimning ukasida, qiziqarli kitoblar koʻp.* Bu gapdagi *unda, Halimning ukasida* boʻlaklari ikki kishini bildirsa va sanash ohangi bilan talaffuz qilinsa, uyushgan boʻlak, bir kishini bildirib, ikkinchisi birinchisidan biroz toʻxtamdan soʻng pastroq ohang bilan talaffuz qilinsa, ajratilgan boʻlak boʻladi.

Juda muhim: *Bunday ajratilgan boʻlaklar gapning boshqa boʻlaklaridan vergul, baʼzan tire bilan ajratiladi. Gapning hamma boʻlaklari ajratilishi mumkin. Qaysi gap boʻlagining soʻrogʻiga javob boʻlsa, ajratilgan boʻlak oʻsha gap boʻlagining nomi bilan yuritiladi.*

Oʻylang: Maʼnosini izohlash orqali gap boʻlaklarini ajratishning fikr ifodalash uchun qanday ahamiyati borligini ayting.

Tayanch tushunchalar: bir tushunchaning ikki nomi, izohlash orqali gap boʻlagini ajratish.

Berilgan maqolni munozaraga aylantiring.

*Har narsaning yangisi yaxshi,
Doʻstning — eskisi.*

Savol va topshiriqlar

1. Ajratilgan aniqlovchili gaplarga misollar yozing.

2. Ajratilgan izohlovchili gaplarga adabiyot darsligidan 5 ta gap topib yozing.
3. Ajratilgan bo‘laklar qaysi xususiyati bilan uyushiq bo‘laklarga o‘xshaydi?
4. Ma’lum bir bo‘lak ma’nosini ta’kidlash, bo‘rttirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar keltiring.
5. Ma’lum bir bo‘lakning umumiy ma’nosini konkretlashtirish, tushunarsiz ma’nosini tushuntirish vazifasini bajaruvchi bo‘laklarga misollar yozing.
6. Bir nomni boshqacha nomlash bilan hosil bo‘lgan bo‘laklarga misollar ayting.
7. Ajratilgan bo‘laklarning nutqimizda nima ahamiyati bor?

135-mashq. O‘qing. Ajratilgan hollarni aniqlab, tagiga chizing.

1. Temir eshikli podyezd, ikkinchi qavat, chap tomondagi kvartira — bu sizning xonadoningiz. 2. Men ko‘rsatilgan stulga — to‘rga o‘tib o‘tirdim. 3. Haligina, siz kelmasdan sal avval, biroz o‘zinga kelgach, joy-joylariga ketishdi. (*A. Ibrohimov*) 4. Shoirning kulbayi vayronasi shaharning eng chekkasida, Bog‘i Firuz va Bog‘i Mahmud kabi ko‘rkam bog‘lar atrofida joylashgan edi. (*O. Yoqubov*) 5. Biz Xorazmda, Ma’mun ibn Ma’mun saroyida besh yil birga xizmat qilganmiz, begim. 6. Yaxshiyam, Sulton Mahmud yoshlik chog‘larida, yuragida insof va adolat tuyg‘usi tamoman so‘nib bitmagan mahallarda, Nargizabonu sabab, sobiq g‘ulomi qutlug‘qadamning daxlsizligi to‘g‘risida birdan bir adolatli farmon bergan ekan. 7. Endi bu hibsdan, o‘laksa hidi anqigan bu jahannamdan tiriklayin chiqa oladimi, yo‘qmi — buyog‘i yolg‘iz Ollohga ayon. (*O. Yoqubov*) 8. Aysi — Movarounnahrda, Sayxun bo‘yida joylashgan bo‘lib, mashhur shaharlardan edi. (*M. Ali*)

136-mashq. Ajratilgan bo‘laklar ishtirok etgan gaplar tuzib, ularni izohlang.

**22-DARS. UNDALMALI MURAKKABLASHGAN
GAPLAR**

Darsning maqsadi: *Nutq jarayonida undalmalardan o‘rinli foydalana olish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Undalma haqida ma’lumot.
2. Undalmalarning gapdagi o‘rni.

3. Ularda tinish belgilarining ishlatilishi.

1-topshiriq. O'rtog'ingizning ismini aytib chaqiring va uni gap ichida keltiring. O'rtog'ingiz ismini bildiruvchi so'zning qanday sintaktik vazifada kelishini ayting.

2-topshiriq. *Opa, urma qalbinga tikan (H. Olimjon)* gapi tarkibidagi *opa* so'zining o'rnini almashtiring. Almashtirganda qanday o'zgarish ro'y berayotganini ayting. Erkin o'rin almashinish sababini tushuntiring.

So'zlashish jarayonida tinglovchining diqqatini o'z nutqingizga qaratish uchun ko'pincha uning nomini aytib yoki *opa, aka, singil, tog'a, amma, xola* kabi so'zlar orqali murojaat qilasiz. Ba'zan tinglovchiga murojaat ifodalovchi so'zni qo'llash orqali unga shaxsiy munosabatingizni ifodalaysiz. Masalan, *Arpangizni xom o'ribmanmi, uka. Do'ndig'im, o'ynoqlab yuratur. Onajonim, balki bir kun Aytganingday bo'lar to'y (A. Oripov).*

Eslab qoling. *So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni ifodalab, gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan so'z yoki so'zlar birikmasiga undalma deyiladi.*

Undalmalar so'zlovchi nutqi qaratilgan shaxsni bildirganligi uchun u ko'pincha shaxs bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanadi. Badiiy nutqda esa shaxs bildirmaydigan jonli va hatto jonsiz predmetlar ham undalma vazifasida kelishi mumkin. Masalan, *Qani, ayt, maqsading nimadir sening, Nega tilkalaysan, bag'rimni, ohang (A. Oripov).*

Undalmalar gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi sababli uning o'rni erkin bo'ladi, lekin undalma gapning qayerida kelishiga ko'ra, alohida-alohida vazifa bajaradi. So'zlovchi tinglovchining diqqatini nutq jarayoniga jalb qilishni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap boshida keladi.

So'zlovchi tinglovchilarga murojaat etish orqali unga subyektiv munosabatini ifodalashni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap o'rtasi va oxirida keladi. Masalan, *Nechun kerak bo'ldi senga ko'z yoshim. Nechun kerak, rubob, senga shuncha g'am?! (A. Oripov)... Gar shul eshitganim bo'lmasa ro'yo — Sen beshik emassan, dorsan, tabiat (A. Oripov).*

Juda muhim. *Undalmalar nutq jarayoniga undalgan, diqqati jalb qilingan shaxs-predmetlar bo'lgani uchun bosh kelishikda turadi. Bu jihatdan u egaga o'xshaydi, lekin undash ohangi bilan*

talaffuz qilinishi va kesim bilan moslashmasligi bilan egadan farq qiladi.

Solishtiring: *Ahmad keldi.* — *Ahmad ega.* Kesim bilan grammatik bogʻlangan.

Ahmad, keldi. Ahmad — undalma. Kimningdir kelganligi Ahmadga aytilyapti, kesim bilan grammatik bogʻlanmaydi. Undash ohangi bilan talaffuz qilinadi.

Juda muhim. *Undalmalar gapning boshqa boʻlaklari bilan grammatik aloqaga kirishmaganligi uchun yozuvda doimo boshqa gap boʻlaklaridan vergul bilan ajratiladi. Gap boshida kelib, kuchli undash ohangi bilan aytilsa, undalmadan soʻng undov belgisi qoʻyilishi ham mumkin. Masalan: Odamlar! Eshitmadim demanglar.*

Oʻylang: Undalmalarning oʻrni erkin boʻladi, degan fikrni izohlab bering.

Tayanch tushunchalar: grammatik aloqaga kirishmaslik, subyektiv munosabat, undash ohangi.

Berilgan maqolning maʼnosini izohlang, undalmani toping hamda uni gapning uchta joyida keltiring.

*Oʻqish bilmasang, uqib ol, qizim;
Qulogʻingga taqib ol, qizim.*

137-mashq. **Gaplardagi undalmalarni aniqlang, oʻrnini va tinish belgilarini izohlang, qanday uslubiy vazifa bajarilayotganini tushuntirib bering.**

1. Ey inson, odam degani qoʻyini qassobga bersa ham, soʻygunicha poylab turadi. 2. UZR, oʻrtoq prokuror, tanimaganni siylamas, degan maqol bor-ku. 3. Hamdam aka, anchadan beri birovni chaqa olmay zada boʻlib turgan ekansiz-a? — dedi Zohid jilmayishga harakat qilib. 4. Kel, oʻzbek qardoshim, kel, mening aziz qoʻnogʻim boʻl, qalbing huzurli oʻlsun, — dedi u oʻrnidan turib. 5. Boʻtam, yana bir Hadisi sharif borki, unda qabristonni ziyorat qilishga daʼvat etiladi. 6. Jalil, ogʻayni, otamga oʻz qoʻling bilan bir palov damlab bergin. 7. Asad, shu paytgacha emaklasak ham birga emakladik, yugursak ham birga yugurdik, tursak — birga turdik. 8. Salom qardoshim, Xongireydan senga ulugʻ salomlar, — dedi Mamatbey u bilan koʻrisha turib. 9. Sen bola, menga aql oʻrgatma — bor, joʻna, turqingni koʻrmay. Mahmudga borib ayt. 10. Yoshulli, sizlar adolat qilasizlar, deb eshitgan edik. (T. Malik)

138-mashq. Quyidagi so‘z va so‘z birikmalari undalma vazifasida kelgan gaplar tuzib yozing.

Sarvari olam, Hurmatli Prezident, ey Inson, obod o‘lkam, O‘zbekistonim, ey sen zakiy, boy ota, gulim, ona tilim, Vatan, azizim onam, ko‘zim qorasi.

139-mashq. Quyidagi gaplarni o‘qing. Ularni undalmali gaplarga aylantirib ko‘chiring.

Namuna: *Otashga sig‘indi bir zamon xalqim. (A.Oripov)*

1. Xalqim, bir vaqtlar sen otashga sig‘ingan eding. 2. Millatimizning har bir hikmati zamirida olam-olam mazmun yashiringandir. 3. Qush qanchalik baland yoki uzoqqa parvoz qilmasin, baribir o‘z oshyoniga qaytib keladi. 4. Kishi qozonga nima solsa shuni, tosh solsangiz, tosh olasiz, osh solsangiz, osh olasiz. 5. Go‘dak oilaviy muhitda ulg‘ayadi, muhit uni qanday oziqlantirsa, shunday ruhda kamolga yetadi. 6. Talabalik yillarim dugonalarim biznikiga kelishini buvijonim juda yaxshi ko‘rardi. 7. Men bir narsaga qattiq ishonamanki, hayotimdagi og‘ir va baxtiyor kunlarda doim buvimning ruhi menga madad bo‘lib kelyapti. 8. Shu payt eshik ochilib, bolalarning xushchaqchaq ovozlari, onajonimning bag‘riga otilib, mehr to‘la bildirilgan salom-aliklari barala yangradi. 9. Ayol qanchalik didli-farosatli, tabiatan ozoda, saranjom-sarishta, buning ustiga shirinsuxan bo‘lsa, hatto xonadon devorlari ham jilva qilib turadi. 10. Muhabbatxon xonadonimga quyosh bo‘lib, o‘zgacha harorat olib kirdi. (*«Sanam» jurnalidan*)

140-mashq. She’rni ifodali o‘qing. Undalma vazifasidagi otga aniqlovchi yoki izohlovchilar qo‘shilishiga e’tibor bering.

Chin uyingda sen qolursan,
Qo‘sh qanotim, yaxshi qol!
Bu dargohga yarashibsan,
Asl zotim, yaxshi qol!
Bibi Fotmam baxtlaridek,
Baxting bo‘lsin, yaxshi qol!
Bu bo‘stonga yarashgudek,
Taxting bo‘lsin, yaxshi qol!
Bu gulzorga husn bergin,
Zeb-u ziynat, yaxshi qol!
Senda bordur chin muhabbat,

Ham matonat, yaxshi qol!
Ham adolat, ham muruvvat,
Hamda toqat, yaxshi qol!
«Assalom»dan boshla so‘zing,
Yuzim yerga tiqmagin.
Behudaga qattiq so‘zlab
Onang qaddin bukmagin.
O‘zing bilmay g‘animlarning,
Izmiga sen yurmagin.
Kelin baxti tilidadir,
Shirin so‘zim, yaxshi qol!
Sevgilingga chin so‘zlagin,
Orttirmagin tashvishin.
Hurmatini ortiq qo‘ygin,
Erinmasdan yoz-qishin.
Ish buyursa ikkilanmay,
Xizmatda bo‘l, og‘rinma.
Shunda senga ul vafodor,
Bag‘ishlaydi jon-u tan!
Chin uyingda sen qolursan,
Mehribonim, yaxshi qol!
Bu dargohga yarashibsan,
O‘chmas nishonim, yaxshi qol.

(Farida Abdumalik qizi)

23-DARS. UNDALMALARNING UNDOV SO‘Z VA EGALIK

QO‘SHIMCHALARI BILAN QO‘LLANILISHI HAMDA ULARNING USLUBIYATI

Darsning maqsadi: *Talabalarga undalmalar undov so‘z hamda egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanganda qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi haqida ma’lumot berish.*

R E J A:

1. Undalmaning oldidan va undan so‘ng kelgan undovlarning xususiyatlari haqida.
2. Egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llangan undalmalar.

1-topshiriq. Undalma ishtirok etgan gap tuzib, undalma oldidan undov soʻzni qoʻshing. Undov bilan qoʻllangan undalmaning undovsiz undalmadan farqini ayting.

2-topshiriq. Onajonim, bunday qilma, Bunday qilma, Onajon! (A. Oripov) gapidagi undalmaga qoʻshilgan *-jon* va egalik qoʻshimchasi *-im* ning qanday vazifa bajarayotganini ayting.

Undalmalar tinglovchining diqqatini kuchliroq jalb etish, emotsionallikni taʼminlash, hayron qolish maʼnosini ifodalash uchun koʻpincha *ey, hoy, voy* kabi undovlar bilan birgalikda keladi. Bunday undovlar koʻpincha undalma oldidan qoʻllaniladi. Masalan, *Hoy oʻrtoqjon, quloq soling soʻzimga.*

Baʼzan undalmadan soʻng *ey, ho, ov, -u (-yu)* kabi undovlar ham ishlatiladi: *Karimjon -u, (ov, ey, ho), bu yoqqa keling.* Bu vaqtda undalma orqali ifodalangan shaxs yoki predmet soʻzlovchidan uzoq masofada ekanligi ifodalanadi.

Eslab qoling. *Undalmalar oldidan undov soʻzlar ishlatilganda, yozuvda undalma bilan undov soʻzlar orasiga hech qanday tinish belgi qoʻyilmaydi.*

Undov soʻzlar undalmadan soʻng kelganda esa undov bilan undalma chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Undalmalar koʻpincha I shaxs birlikdagi egalik qoʻshimchasini olib keladi. Bunday vaqtda undalma vazifasida kelayotgan tinglovchi soʻzlovchiga yaqin ekanligini, erkalash, suyish maʼnolarini ifodalaydi. *Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz. (Uygʻun)*

Ayrim hollarda undalma nutqda tushib qolib, uning oʻrnida undovlar qoʻllaniladi. Masalan, *Hoylar, bu yoqqa kelinglar. Hoy, chilim keltir.* Undalma oʻrnida *hoy* kelganda tinglovchiga hurmatsizlik, mensimaslik maʼnosi ifodalanadi.

Baʼzan, er-xotin bir-biriga murojaat etganda III shaxs birlikdagi egalik qoʻshimchasi bilan kelgan undalmadan foydalaniladi. Masalan, *Oyisi, keling. Dadajonisi, choy iching* kabi.

Oʻylang: Undalmalar nutqimizda nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: undalma, undov soʻz, undalmalar bilan birgalikda ishlatiladigan tinish belgilari.

Berilgan maqolni izohlang, uni undalmali gapga aylantiring, unda undov soʻz, egalik qoʻshimchalari ham ishtirok etsin.

Erta eksang, erta oʻrasan.

141-mashq. O‘qing. Boshqa bo‘laklar bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan bo‘laklarni toping. Nima uchun aloqaga kirishmayotganini izohlang.

1. Umrzoq ota qog‘ozlardan birini — qora hoshiyali pushti rang qog‘ozini Xolbibining qo‘lidan yulqib oldi. 2. Darhaqiqat, tepa ustidan diqqat bilan qaralsa, hali ham odamzod qo‘li bilan qurilgan kanalning izlari ko‘rinadi. 3. Yo‘q, og‘aynilar, biz bu yerda qancha tortishmaylik, oramizda har qancha gap qochmasin, bu mehnat sarf qilsa arziydigan ish ekanligi ravshan ko‘rinib turibdi. 4. Avvalo, rosmana ilmiy loyiha kerak. Tushundingmi? Bunday loyiha uchun pul to‘lanadi. Ikkinchidan, portlatish ishlari talab qilinadi. 5. Ayting-chi, Oyqiz, barcha ishlar qo‘l kuchi bilan ado qilinadimi? 6. Darhaqiqat, o‘g‘lim, bizdan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin, xalqimiz inoq va serg‘ayrat, yuzlaringizni shuvut qilmaydigan xalq. 7. Keling, shu yerda ozgina o‘tiraylik. «Yuring, yaxshisi, uyga kiraylik, Oyqiz», — dedi Olimjon Oyqizni qistab, uning rozi bo‘lishiga judayam ishonqiramay. 8. Ulug‘larning ta‘biri bilan aytganda, tutunsiz o‘tin yo‘q, xatosiz odam. 9. Ehtimol, u ham kun bo‘yi jon-jahdi bilan ishlab, haddan tashqari charchagandir. 10. Qisqa qilib aytganda, Jalolov bilan birga xatoning oldini oldik, menimcha.

(Sh. Rashidov)

142-mashq. O‘zingiz «Akamning to‘yida men so‘zlagan nutq» mavzusida matn tuzing. Undalmalardan o‘rinli foydalaning.

143-mashq. O‘qing. Quyidagi matndan ijobiy ma‘no ifodalovchi undalmalarni toping. U personajlarga xos xususiyatlarni ochishda qanday ahamiyat kasb etayotganligini ayting.

Muhiddin ota birdaniga maqsadini aytmay, gapni uzoqdan boshladi.

— Taqsir, bir rivoyat yodingga tushdi, ijozat bering, aytay. Hoynahoy, siz bu rivoyatdan xabardorsiz. Buni hamrohlarim uchun ayta qolay.

— Marhamat qiling, azizim...

— Roviylar debdilarki, podshoh bir qizning otasi hamda ikki akasini o‘limga hukm etibdi. Qiz o‘limi oldidan bir qultumdan suv berishlarini so‘rabdi. Podsho muruvvat qilibdi. Suvni ichib bo‘lgach, qiz debdiki: «Ey, muruvvatli podshoh, biz siz bergan suvni ichdik. Endi sizga mehmonmiz. Mehmonni o‘ldirish mumkin bo‘lsa, biz o‘limga tayyormiz». Podsho qizning aqliga tan berib hukmni bekor qilgan ekan. Alqissa, shulki, biz sizga mehmonmiz. Haqiqat shulki, siz o‘limga hukm qiluvchi shoh emas, xastalarga shifo beruvchi tabibsiz.

— Unday emas, inim, adashdingiz, astag‘firulloh. Dard beruvchi ham, shifo beruvchi ham yolg‘iz Oллоhdir.

— Haq rost, — dedi Muhiddin ota, bosh egib. — Inim, siz meni ko‘rinmas ip bilan bog‘lab oldingiz. Bilib turibman, bu inim, — u Asadbekka qaradi, — xastalar. Muolaja haqida so‘ngroq so‘z yuritamiz. Hozir mehmondorlik taomilini buzmaylik. Avval taom, deydilar. Haligi arobalarining sog‘lom odamni ham xasta etadi. Biroz dam olinglar. Men esa, siz aytgan rivoyatga javob aytay: «Hazrat Luqmon hakimdan so‘rbdilar:

— To‘g‘ri va aniq so‘zlashni kimdan o‘rgandingiz?

— Ko‘r odamdan, — deb javob beribdilar hazrat. — Ular bir qadam bosishlaridan oldin avval hassalari bilan yerni paypaslab ko‘radilar. Men esa so‘z aytishdan avval o‘ylayman». Alqissa shulki, siz o‘ylab-o‘ylab durust so‘zlar aytdingiz. Mening ko‘nglim bundan tog‘dir. (T. Malik)

144-mashq. Undalmalar ishtirok etgan gaplarga misollar keltiring. Ularning nima maqsadda ishlatilganligini ayting.

145-mashq. O‘qing. Undalmali gaplarni ajratib ko‘rsating. Undalma bilan boshqa bo‘laklar o‘rtasida qanday tinish belgisi qo‘yganingizni va buning sababini tushuntiring.

Ey, mening buyuk va ozurda yurtim, qudratli va jafokash Vatanim.

Sen o‘z zanjirlaring ichida eng uqubatlisi, eng og‘riqlisi bo‘lgan tobelik va mutelik zanjiridan xalos bo‘lding. Ozodlik kuning asr desa asr, ming yillik desa ming yillik ichida eng buyuk kundir. U sening yangi tarixing, mening yangi umrim boshlangan kun. Milodiy va hijriy yil hisobi yonida qalbimning o‘z yil hisobi bor. Yangi yilning — milodiy ikki ming birinchi, hijriy bir ming to‘rt yuz-u yigirma birinchi, ozodiy — o‘ninchi yil bo‘ladi.

Ey, mening suyuqli O‘zbekistonim. Zamonlar kelarki, botiniy zanjirlaring ham yechilar. Kelajak haqiqiy hur dunyo ichida, sen ham chinakam ozod mamlakat bo‘larsan. Zamonlar kelarki, insoniyat mojarolarini, qon to‘kishlarni unutar, olamda mehr-u saxovat, poklik va ezgulik g‘olib bo‘lar.

Bizning bu g‘urbat to‘la asrda matonat bilan yashagan avlodning uyg‘oq ruhi ul zamon aytar: «O‘lmagan qul shunday kunga ham yetib keldi-ya!»

Shu umidbaxsh tuyg‘u bilan bugun: «Assalom, kelajak», deya hayqirgim keldi.

(E. Vohidov)

24-DARS. KIRISH SO‘ZLAR VA ULARNING

USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *O'quvchilar ongida kirish so'zlardan o'rinli foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Kirishlar haqida.
2. Kirishlar hamda modal so'zlar munosabati.
3. Kirishlarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari.

1-topshiriq. *Ehtimol, albatta, shubhasiz* so'zlari ishtirokida gap tuzing. Bu so'zlarning qanday ma'no ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Biror voqea-hodisaning bajarilishiga gumon bilan qarayapsiz. Ana shu gumon ma'nosini qanday yo'l bilan ifodalaysiz?

Gap orqali ma'lum axborot ifodalanishi bilan birga, so'zlovchining shu axborotga munosabati ham ifodalanadi. So'zlovchining munosabati gapning kesim shakli (mayl shakli, bog'lamalar va nol shakli) orqali hamda maxsus modal so'zlar yordamida ifodalanadi. Masalan, *albatta, shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, to'g'ri, ehtimol, balki, chamasi, taxminan* va boshqalar.

So'zlovchi gap orqali bayon qilayotgan axborotga qanday munosabatda ekanligiga qarab, yuqoridagi modal so'zlardan muvofiq'ini qo'llaydi: tasdiq munosabatini ifodalamoqchi bo'lsa, *darhaqiqat, haqiqatan ham, to'g'ri* so'zlaridan; ishonch munosabatini bildirmoqchi bo'lsa, *albatta, shubhasiz, shaksiz* kabi so'zlardan; gumon ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *ehtimol, balki* so'zlaridan; chama-taxmin ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *chamasi, chamamda, taxminan* so'zlaridan foydalanadi.

Eslab qoling. *So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga ishonch, gumon, achinish kabi munosabatlarini ifodalovchi sintaksis birliklarga kirishlar deyiladi. Kirishlar so'z va birikma holatida bo'ladi.*

Kirishlar gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun u boshqa gap bo'laklaridan farq qiluvchi alohida ohang bilan talaffuz qilinadi va yozuvda vergul bilan ajratiladi.

So'zlovchining o'zi ifodalagan fikrga munosabat turlari va har qaysi ma'no munosabatini ifodalaydigan kirish so'zlarni 2-jadvalda ko'ring.

Kirish soʻzlarning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. *Reyter agentligining xabar qilishicha, shaksiz, fikri ojizimcha, shubhasiz, albatta* kabi kirish soʻzlarni uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf turlarga ajrating. Uslubiy xoslanganlarining qaysi uslubga mansubligini ayting.

2-topshiriq. *Toʻgʻri, ehtimol* soʻzlarini gap boʻlagi va kirish soʻz vazifasida ishlating. Ularning bir-biridan farqini ayting.

Kirishlar ham uslubiy xoslanish xususiyatiga ega. Shuning uchun soʻzlovchi oʻzi qoʻllayotgan nutq uslubiga muvofiq keladiganini tanlab qoʻllaydi. Masalan, *shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, fikri ojizimcha, avvalambor* kabi kirish soʻzlar uslubiy xoslangan soʻzlardir. Ulardan, *shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, avvalambor, fikri ojizimcha* soʻzlari kitobiy uslubga xos. Kitobiy uslubga xos bu soʻzlar oʻz ichida ichki xoslanishga ega: *shaksiz, fikri ojizimcha* — badiiy uslubga xos; *bayon qilinishicha* — publitsistik uslubga xosdir. Shuning uchun har qaysi kirish soʻzini oʻz oʻrnida ishlatish madaniy nutq belgisi sanaladi.

Oʻylang: Uslubiy xoslanish deganda nimalarni tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: modal soʻzlar, kirish soʻzlar, kirish birikmalar.

Berilgan maqolning maʼnosini izohlang, fikr bayon qilayotganingizda kirish soʻzlardan ham foydalaning.

Til bor, bol keltirar,

Til bor — balo.

146-mashq. Oʻqing. Kirish soʻzlarni ajrating. Kerakli oʻringa vergul qoʻyib koʻchiring.

1. Toʻgʻri-da, harna koʻngli yozilgani! Qolaversa kasal onasiga madad boʻladi. 2. Rais ham Raʼnoxonning ahvolini sezdi shekilli haytovur yoʻq demadi. 3. Toʻgʻri qora kunga asrab qoʻygan bugʻdoyimiz ham, joʻxori ham koʻp edi. 4. Kun botmasidan oxirgi egatdagi kartoshkani ham terib oldik xayriyat. 5. Oyim chamamda bu gapni dadamga aytmadi. 6. Qiziq zakunchi kelib ketishi bilan oraga gʻashlik tushdi. (*Oʻ.Hoshimov*) 7. Binobarin yoshlarimizni hayot soʻqmoqlaridan eson-omon olib oʻtish har bir insonning muqaddas burchidir. 8. Afsuski bugungi kunda mafkura, targʻibot va tashviqot kerak emas, degan notoʻgʻri xulosa bilan yashayotgan odamlar ham uchrab turibdi. 9. Maʼlumki oqkoʻngil odam

har qachon boshqalar baxtiga, ularning xizmatdagi yo shaxsiy hayotdagi yutuqlariga xuddi o‘z baxti, o‘z yutug‘i kabi qarab quvonadi. 10. Albatta, baxillik qon yo jon bilan o‘tadigan fiziologik hodisa emas. 11. Darhaqiqat, mundog‘ o‘ylab qaralganda, bola hadeb o‘ksinaversa kuygunchakka, kuygunchaklik hasadga, hasad esa baxillikka, nihoyat baxillik ziqnalikka aylanganini ko‘rish mumkin.

(M. Ismoilij)

147-mashq. «O‘zbekistonning buyuk allomalari» mavzusida matn tuzing. Unda kirish so‘z, kirish birikma va undalmalardan foydalaning.

148-mashq. «O‘g‘lim, senga aytaman» mavzusidagi publitsistik maqolani o‘qing. Maqolaning turli o‘rinlarida tinglovchining diqqatini jalb etuvchi kirishlardan foydalaning.

Shayton bor narsa va u yoningda emas, qoningda aylanadi. Odamlar ko‘rsa uyat bo‘ladiganki narsani, bilginki, shayton buyurdi! Hazrati Navoiyda shunday gap bor: birovning oldida aytish mumkin bo‘lmagan gaplarni, qilish mumkin bo‘lmagan ishlarni kimsa yo‘g‘ida ham aytmasa, qilmasa, o‘sha odam donodir. Ayni yolg‘iz qolganingda o‘zingni qattiq poyla, jilovingni mahkam tut. O‘zingga podshoh o‘zingsan, buyur vujudingga, aytganingni qilsin! Agar ayb ishdan tiyilsang — demak, o‘zingni boshqaryapsan. Agar xato qilsang, bilginki, shaytonga xizmat qilyapsan! Shaytonga xizmat qildingmi, yutqizishlaring boshlanadi! Yutqizishlarga uchradi degan gap baxtli bo‘lolmadi, deganidir.

Ota-onang esa seni faqat baxt uchun, baxtga atab dunyoga keltirganlar. Seni suvda emas, duolarda cho‘miltirganlar, ismingni ham Baxtiyor, Komron, Zafar, Dilshod, Xushnud, Omad, Maqsud, Umid deb qo‘ydilar! Shu ismlarga munosib umr ko‘rishingni xudoyimdan tun-u tong yig‘lab tilaydilar. Ilinj ila ehsonlar qilib, eldan duo yig‘adilar. O‘qitadilar, hunarmand qiladilar. Seni baxtli ko‘ray deb, sochlari oqarib, tishlari to‘kilguncha kuymalanib o‘tadilar... O‘zingni yig‘ishtir, ularni noumid qilma, shu ikki buyuk xaridoring uchun baxtli yashab bergin, o‘g‘lonim! Agar astoydil xohlasang, bu sening qo‘lingdan keladi, chunki buyruq o‘zingdan, ijro o‘zingda!

149-mashq. «Ilm — aql chirog‘i» mavzusida suhbat qiling. Suhbatingizda *qarabsizki, aytganicha, marhamat, shukur, tavba, aslida, umuman, aftidan, bizningcha, demak, xulosa qilganda* kabi kirish so‘zlardan ham foydalaning.

150-mashq. Ko‘chiring. Kirish so‘zlarni toping. Ular qaysi uslubda ko‘proq qo‘llanilishini ayting.

1. Modomiki, siz halokatdan gap ochibsiz, yuqoridagi mulohazalarimiz uchun e’tirozga o‘rin qolmaydi. 2. Demak, yashash ma’nosining zamirida xalq xizmatini qilish, Vatanni sharaflash burchi ham bor. 3. Ajabo, armonga yo‘l qo‘ymaslik mumkin bo‘lgan holda bu azobni, bu gumrohlikni nechun o‘zingizga ravo ko‘rdingiz. 4. Tavba, shunchalik bag‘ritosh, bemehr, bemuruvvat bola bo‘ladimi! 5. Ha, darvoqe, uni gazetaga yozmoqchi ham bo‘ldik avval, lekin satqayi gazeta ketsin senga, deb yozmadik. 6. Hayotning eng og‘ir, eng shafqatsiz kunlarida ham yiqilmadi, aksincha, qaddini tik tutib, o‘zini mehnatga urdi. 7. Qisqasi, yaxshi onaning peshanasida ne xil baxt bo‘lsa, hammasi Saodat buvida mo‘l-ko‘l. 8. Bu so‘zdan hamma qarilar aqlli-yu, hamma yoshlar nodon ekan, degan xulosa chiqmasligi kerak! Aslo! Yoshlar orasida ham aql-hushi joyida, ziyrak, tadbirkorlari ko‘p. 9. Xo‘p, bugungi gapim tamom qizim. 10. Aksincha, dami ichiga tushib ketgan odamday churq etmay, hatto, nafas ham olmayotganday o‘tirib qolar edi.

(M.Ismoilij)

151-mashq. «Nutq madaniyati» haqida bahs yuriting. Kirish so‘zlardan foydalaning.

25-DARS. KIRITMALAR VA ULARNING USLUBIY XOSSALARI

Darsning maqsadi: *Kiritmalardan yozma nutq jarayonida o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Kiritma haqida ma’lumot.
2. Kiritmalarda tinish belgilarining qo‘llanilishi.

1-topshiriq. Quyidagi matndan qavs ichiga olingan qismning ohangi va ma’nosiga e’tibor bering. Gapning asosiy qismi bilan qanday ma’no munosabati borligini ayting.

Biz (bu safar menga Maktuba ham hamroh bo‘ldi) qishloqqa ertasiga kechqurun bordik. (O. Yoqubov)

Nutq jarayonida so‘zlovchi muayyan tushuncha yoki fikrga bog‘liq qo‘shimcha ma’lumot bergisi kelishi mumkin. Ana shu qo‘shimcha

ma'lumot ifodalovchi qism gapning asosiy qismidan to'xtam va pastroq ohang bilan talaffuz qilinadi.

Masalan, *Uni tanishsa kerak (Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam kam), bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi. (O'. Umarbekov)*

Yuqoridagi gapda asosiy axborot *uni tanishsa kerak, bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi* qismi orqali ifodalanadi. *Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam yo'q* qismi esa gapning asosiy qismi tarkibidagi *tanishsa kerak* bo'lagi bilan bog'liq qo'shimcha ma'lumotni ifodalaydi.

Juda muhim. *Bu qo'shimcha ma'lumot ifodalovchi qism gapdan tushirib qoldirilsa ham, gapning asosiy ma'nosiga ziyon yetmaydi. Qo'shimcha ma'lumot beruvchi qism gapning asosiy qismlaridan past ohang bilan ajralib turibdi.*

Eslab qoling. *Gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha axborot qo'shuvchi va alohida ohang bilan ajralib turuvchi qismga kiritmalar deyiladi.*

Kiritmalar asosan, kitobiy uslubga xos. Kiritmalar fikrga qo'shimcha ma'lumot berganligi uchun, asosan, gap o'rtasida keladi va yozuvda doimo gapning boshqa qismlaridan qavs bilan ajratiladi.

O'ylang: Kiritmalar nutqimizda nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: kiritmalar, kiritmalarda tinish belgilarining ishlatilishi.

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, o'zaro fikrlashing. Nutqingizda kiritmalardan ham foydalaning.

*Ajralganni ayiq yer,
Bo'linganni bo'ri yer.*

152-mashq. Ko'chiring. Kiritmalarni aniqlang. Ohang va tinish belgilarini izohlab bering.

1. Ko'zlari bo'taloqning ko'zlariday javdirab turgan bu yosh, hurkak malakni (uning ismi ham jismiga monand — Qorako'z begim edi!) amirga Buxoro hokimi Alp Tegin in'om qilib yuborgan. 2. Mana, bir oydan oshdi, G'aznadan maxfiy elchi Abulvafo Sariq kelib, Ibn Sino hazratlarini topolmay noumid qaytib ketdi hamki, amir har on, har daqiqa G'aznadan sovuq xabar kutib (gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen, Xudovandi karim!) betoqat bo'ladi, kechalari mijja qoqmay chiqadi. 3. Sarpardaning chap tomonida, baland qilib to'shalgan oq kigizlar ustida... boshiga qora telpak, egniga uzun qora jun chakmon kiygan bir odam... (Yo rab! — bu odam Sulton Mahmud G'aznaviy edi!) uzala tushib

yotardi! 4. Mirzajon aka (bizda birovni o'ta hurmat qilsang, yosh bo'lsa ham aka deymiz, men ham u kishini aka degim keladi)... muloyim kulimsirab qo'ydi. 5. Shundan keyin Saltanatni o'ninchi sinfni bitiruvchilar kechasida (bu to'yga odatdagiday hammamiz yig'ilgan edik) ko'rdim. (O. Yoqubov)

153-mashq. «Milliy urf-odatlarimiz» mavzusida kichik matn tuzing. Unda kirish so'z, kirish birikma, shuningdek, kiritmalardan foydalaning.

26-DARS. GAPNING IFODA MAQSADIGA KO'RA TURLARI. DARAK GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *Talabalarga gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari haqida umumiy ma'lumot berish. Nutqda darak gaplardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. So'zlovchining maqsadi va gapning shu maqsadga ko'ra turlari.
2. Darak gaplar va ularning o'ziga xos qolipi.
3. Darak gaplarda gap bo'laklarining tartibi.
4. Darak gaplarda tasdiq va inkor ma'nosining ifodalanishi.

1-topshiriq. Ertalab bajargan yumushlaringiz haqida so'zlab bering. Nechta gapdan foydalanganingizni va gap kesimining qanday shaklda ekanligini ayting.

2-topshiriq. Sizga noma'lum bo'lgan voqea-hodisa haqida suhbatdoshingizdan so'rang. So'rash uchun ishlatgan gapingizda qanday vositalardan foydalanganingizni ayting.

3-topshiriq. Ma'lum harakat-holatni bajarishga sherigingizni buyuring. Buyurish uchun ishlatgan gapingizning kesimi qanday shaklda ekanligini ayting.

So'zlovchi nutq jarayonida turli maqsadlarni amalga oshiradi: o'ziga ma'lum bo'lgan axborotni boshqasiga yetkazish maqsadi, o'ziga ma'lum bo'lmagan axborotni boshqasidan so'rash maqsadi, ma'lum voqea-hodisani amalga oshirishga tinglovchini da'vat etish maqsadi va boshqalar.

Ana shu maqsadlarning amalga oshishiga muvofiqlashgan gap shakllari (qoliplari) mavjud.

Eslab qoling. *Soʻzlovchining maqsadiga xoslangan gap turlariga gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari deyiladi.*

Ifoda maqsadiga koʻra gaplar toʻrt turga boʻlinadi: 1) darak gaplar; 2) buyruq gaplar; 3) soʻroq gaplar; 4) istak gaplar.

Darak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. Kesimi aniqlik maylidagi feʼldan ifodalangan gap topib yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Ot kesimli gap topib yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

Sizga maʼlum boʻlgan biror axborotni boshqalarga yetkazmoqchi boʻlsangiz, darhol shu maqsadingizga muvofiq keladigan gap shaklini (qolipini) tanlaysiz. Bunday gaplarning xarakterli xususiyati shundaki, kesimi tasdiq yoki inkor shaklida turgan aniqlik maylidagi feʼllar bilan, baʼzan tasdiq yoki inkor shaklidagi otlar bilan ifodalanadi; yuz bergan yoki yuz berishi mumkin boʻlgan voqea-hodisani tasdiq yoki inkor qilish yoʻli bilan ifodalaydi; darak ohangi bilan talaffuz qilinadi; darak ohangi gap oxiriga qarab pasayib boradi; gap boʻlaklari toʻgʻri tartibda joylashgan boʻladi.

Eslab qoling. *Kesimi aniqlik maylidagi feʼllardan, tasdiq yoki inkor maʼnosini bildiruvchi otlardan ifodalanib, biror voqea-hodisa haqida xabar bildiruvchi gaplarga darak gaplar deyiladi.*

Masalan, *Ana bu — bizning bogʻimiz.*

Yozuvda darak gaplar oxiriga nuqta qoʻyiladi. Baʼzan darak gaplardagi gap boʻlaklarining meʼyordagi tartibi oʻzgarishi mumkin.

Masalan:

- a) *Urugʻchilik instituti shahar markazidan xiyla chetda joylashgan.*
- b) *Shahar markazidan urugʻchilik instituti xiyla chetda joylashgan.*
- d) *Xiyla chetda joylashgan urugʻchilik instituti shahar markazidan uzoqda edi.*

Juda muhim. *Darak gaplardagi bunday uch xil gap boʻlaklarining tartibi gapning umumiy mazmunini bir xil ifodalasa ham, lekin uslubiy xoslanishlik va gap boʻlaklaridan birining ahamiyatlilik darajasini ifodalashga koʻra oʻzaro farqlanadi: a) va b) harflari bilan berilgan gaplar kitobiy uslubga, d) harfi bilan*

berilgan gap esa so‘zlashuv uslubiga xoslangan; e) harfi ostida berilgan gapda institutning qayerda joylashganligiga alohida ahamiyat beriladi.

Darak gaplar ma’lum axborotni tasdiq va inkor yo‘li bilan ifodalaydi. Kesimi bo‘lishsiz fe’llardan, *yo‘q, emas* so‘zlarini olgan sifatdosh va otlardan ifodalangan gaplar darak-inkor gaplar sanaladi.

Juda muhim. *Ba’zan gapning inkor shakli orqali tasdiq ma’nosi ifodalanadi. Bunday vaqtda ikkita inkor shakl qo‘llanilib, gapga tasdiq ma’nosini beradi. Masalan, o‘qimay qo‘ymayman. Inkor shakl orqali ifodalangan tasdiq ma’nosi tasdiq shakl orqali ifodalangan tasdiq ma’nosidan kuchliroq bo‘ladi.*

O‘ylang: Darak gaplarning tasdiq yoki inkor bildirishini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar: aniqlik mayli, ifoda maqsadi, darak ohangi, gap qolipi, darak gap, kitobiy uslub, so‘zlashuv uslubi.

Berilgan maqolning ma’nosini izohlang hamda uni darak gaplarga aylantiring.

Kuch bilim va tafakkurda.

154-mashq. Berilgan darak gaplarni ko‘chirib yozing. Har bir gapni yozganingizdan so‘ng qavs ichiga (tasdiq, inkor, xabar, orzu-umid, maslahat, taajjub, tashvish, gina, kinoya) ma’nolarini yozib qo‘ying.

1. Davlatimiz miqyosida olib borilayotgan ishlar, har bir zamondoshi-miz qalbiga yorug‘lik sochmoqda. 2. Axir qush uyasida ko‘rganini qiladi. 3. Ba’zan ayollarni o‘ziga befarqligini ko‘rib hayron qolasan, kishi. 4. Ayollarning tibbiy madaniyatini oshirish to‘g‘risida ham o‘ylamog‘imiz zarur. 5. Biz, o‘zbeklar, oilaparvar xalqmiz. 6. Buyuk Navoiyga alohida e’tibor bugungi kunda davlat maqomi darajasiga aylanganligi millatimizning baxtidir. 7. Dunyoda adolat hukmron bo‘lishi uchun har bir inson ulkan iste’dodini, butun kuch-g‘ayratini sarflamog‘i joiz. 8. E’tibor bering: Navoiy she’riyat olamiga kirishi bilanoq asarlarini o‘z ona tilida yoza boshlagan. 9. Alisher Navoiyning ummon qadar bepoyon ijodidan hamma o‘z iste’dodiga yarasha bahramand bo‘lishi mumkin. 10. Barcha insonlar o‘zidan yaxshi nom qoldirmoqqa intiladi. 11. Bugun barcha bir butun millat bo‘lib uyg‘onmas ekan, kelajak yo‘lidagi uy-ro‘zg‘orimiz kamol topmaydi — fikrsizlik, nodonlik oyog‘imizga tushov bo‘laveradi.

(Gazetadan)

155-mashq. Berilgan matnni o'qing. Fikr-mulohazalar bildiring. Sohibqironning aytgan gaplarini darak gapga aylantiring.

AMIR TEMURNING BOLALIGI

Deydilarki, Sohibqiron yetti yoshligida otasi bilan bir qarindoshinikiga bordi. Ul kishi badavlat, nufuzli kishi edi va farovonlik bilan kun kechirardi. Uning yetmishta turk va hind quli bor ediki, uning mollarini shundan bilsa bo'lardi. O'sha kishi Sohibqironning otasiga shikoyat qildi: «Xudo menga mol-u davlat berdi, lekin uni saqlashga tamoman ojizman. Qullarimiz sabr-u toqatli emaslar, farzandlarim esa salohiyatsiz. Shu sababdan mol-u dunyomga nuqson yetmasa deb qo'rqaman». Sohibqiron gapga aralashdi va dedi: — Ey ota! Farzandlaringga mollaringdan bo'lib ber va undan so'ng ularni o'z mol-u mulkiga doxil qilginkim, ular o'z-o'zi bilan ovora bo'lsin. So'ng turk qullarni hind qullarning tepasiga qo'yginki, hindlarni o'z amri farmoniga bo'ysundirsinlar. Keyin har uch qulni topshir. So'ng ularning har birini yettitadan qulning amiri qil. Keyin yetmish qulga bosh bo'lgan yettita qulni bir-birining ta'zim va tashrifiga buyur. Ularni ko'zdan qochirma». O'sha kishi darhol amir Tarag'ayga dedi: «...Sening bu farzanding jahonga podshoh bo'ladi, chunki buni uning shu gaplaridan fahmlab turibman...» (*Abdurazzoq Samarqandiy*)

156-mashq. She'riy misralarning shakl va mazmuniga e'tibor bering. Tasdiq gapmi yoki inkor? Har bir misraga xos uslubiy xususiyatlarni ayting.

1. Daholikni da'vo qilmas u zinhor,
Chog'i kelganicha ijod qiladi.
2. Uni hech kim tahlil qilmaydi, ammo
Uchragan har kimsa tabrik qiladi.
3. O'qib shogirdlari kitoblarini
Ko'zlariga surib, shukrona aytib.
4. Yurak qayta-qayta ketar hapriqib,
Ko'ngil qayta-qayta ochar chechaklar.
She'riyat uni tan olarmi-yo'qmi,
U esa, umrbod ehtirom saqlar.

5. Aql bilan yurak o‘rtasida bahs
Davom etar, mana, ming yildan beri.
Bu bahs, balki, yana ming yilda bitmas.
Hamma hayron — bilmay ustun qay biri...

Bu chigalni men ham yecholmam, boshqa —
Bir so‘zim bor, shunga tegishlik, kerak.
Aqli bois yostiqlik qo‘yilar boshga.
Dardi bois zaxga berilar ko‘krak.

6. Ikkimizni shum qismat,
Ishqilib ayirmasin.
Ishq — orzuyim, qanotim,
Qanotim qayrilmasin.
Kuysam ado bo‘lurman,
Hazilakam kuymasman.

(*Sh. Qurbon*)

157-mashq. O‘qing. Tasdiq va inkor gaplarni aniqlab, ular orasidagi semantik-grammatik farqlarni izohlang. Inkorni ifodalovchi vositalarni ayting.

1. U kelsa, oshnasini ko‘rmas ketmaydi. 2. Bilmadim, tuman tarqaldimi, oy chiqdimi, bobomning yuzi yorishgandek bo‘ldi. 3. Seskanib ketdim. Hali qorong‘ida ko‘rmagan ekanman. Bobom boshyalang, yuzini tanib bo‘lmas, kiyimlari pora-pora bo‘lib ketgan edi. 3. Aytmovmidim, hech kimdan ko‘rmaganingni mana shu Potmadan ko‘rasan deb. 4. Potma aytdi, ota, nevarangiz yettiga kirdi, to‘y qilmaymizmi, dedi. 5. Bilaman, ikkalamizning muchalimiz bir, ammo onangni qornida yotgan to‘qqiz oyniyam hisoblash kerakmi — kerak. Bundan tashqari muchaling ikki marta aylanganida bir yosh qo‘shiladimi — qo‘shiladi! 6. Kerakmas bizga bunaqa rais! 7. Umar zakunchi serrayib turar, ammo endi boyagidek esankiramas, yuzi qahrli, qat‘iy tusga kirgan edi. 8. Zakunchining basharasiga qaragim kelmas edi. 9. Oqsoqol bilan bobom kechasi chiqib ketgancha qaytishmagan edi. (*O‘. Hoshimov*)

27-DARS. BUYRUQ HAMDA ISTAK GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *Buyruq va istak gaplar bo‘yicha o‘rta maktabda olingan bilimlarni kengaytirish hamda ularning uslubiy xususiyatlari haqida ma’lumot berish.*

R E J A:

1. Buyruq gaplarning kesimi haqida.
2. Buyruq maylidagi fe'llarning shaxs-son sinonimiyasi
3. Istak gaplarning shakllari.

1-topshiriq. O'rtog'ingizni ma'lum voqea-hodisani bajarishga da'vat etuvchi gap yozing. Gapning kesimi qaysi shaklda ekanligini ayting.

2-topshiriq. Kesimi buyruq maylidagi fe'ldan ifodalangan gap yozing. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turini ayting.

Ma'lum bir harakat-holatni, voqea-hodisani bajarish yoki bajar-maslikka tinglovchini da'vat etmoqchisiz. Ana shu joyda kesimi buyruq maylidagi fe'llardan ifodalangan gaplardan foydalanasiz. Masalan, *Oldin o'yla, keyin so'yla.*

Eslab qoling. Kesimi buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanib buyruq-xitob ma'nolarini ifodalagan gaplarga buyruq gaplar deyiladi.

Juda muhim. Buyruq gaplarning buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi ba'zan tushib qolishi mumkin, lekin uning izi nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan: *Hamma paxta terimiga!*

Buyruq gaplarning oxiriga yozuvda vergul, ba'zan undov belgisi qo'yiladi.

Buyruq gaplarning kesimi aniqlik nisbati, ikkinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Masalan: *Chekmang!*

Ba'zan majhul nisbat, uchinchi shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanishi ham mumkin. Masalan: *Ishga qabul qilinsin.*

Juda muhim. Ayrim hollarda uchinchi shaxs buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gapning kesimi II shaxs ma'nosida qo'llaniladi. Masalan, *Chekmang* o'rnida *Chekilmasin. Uyga kiring* o'rniga *Uyga kirilsin.* Bunday vaqtda iltifot, mulozamat bildirish, kesatq kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Buyruq gapning kesimi odatda gap oxirida keladi. Ba'zan buyruqni kuchaytirish, do'q-po'pisa ma'nosi ifodalanganda kesim gap boshida keladi. Masalan, *Qo'lingizni oling* o'rniga *Oling qo'lingizni.*

Istak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari

1-topshiriq. Kesimi shart-istak maylidagi fe'l bilan ifodalangan gap yozing. Gapning qanday axborot ifodalayotganini ayting.

2-topshiriq. Ma'lum istak-xohishingizni tinglovchiga bayon qilmoqchisiz. Maqsadingizga muvofiq keladigan gap shaklini tanlang va istagingizni yozing. Gap kesimining qanday shaklda ekanligini ayting.

Nutq jarayonida boshqalarga o'zingizning istak-xohishingizni bayon qilgingiz kelsa, ana shu maqsadingizga muvofiq kesimi shart-istak maylidagi fe'l bilan ifodalangan gap shaklini tanlaysiz. Masalan, *Toshkentga borsam, Mustaqillik maydonini ko'rsam.*

Eslab qoling. Kesimi shart-istak maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gaplar istak gaplar deyiladi.

Yozuvda istak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi.

O'ylang: Buyruq, istak gaplar qaysi jihatlari bilan darak gaplardan farqlanadi?

Tayanch tushunchalar: buyruq gaplar, majhul nisbat, shart-istak mayli.

Maqolni yod oling, ma'nosini izohlang, maqsadiga ko'ra qanday gap ekanligini ayting.

*To'kilsa manglay tering,
Unumli bo'lar yering.*

158-mashq. «Salomatlik posbonlari kasbiga sodiqmi?» mavzusida bahs-munozara o'tkazing. Istak gaplardan foydalaning.

159-mashq. A. Oripov she'rini ifodali o'qing. Unda ishlatilgan so'roq va buyruq gaplarga e'tibor bering. She'rning nasriy bayonini yozing.

QISH KECHASI

Taqillaydi eshik nogahon,
Kimsan? — deyman, tugab sabotim.
— Ochgil, — deydi. — Men senga mehmon,
Bilmoq bo'lsang — Tashvishdir otim.

Taqillaydi eshik nogahon,
Kimsan? — deyman tugab sabotim.

— Ochgil, — deydi. — Bu — men, qadrdon.
Bilmoq bo‘lsang — Bardoshdir otim.

Tashqarida shamol uvullar,
Tun bo‘yi yummayman ko‘zim,
Tun bo‘yi bahs qilar ular,
Tun esa-chi, juda ham uzun.

160-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Buyruq gaplar qanday ma’no anglatayotganini ayting.

1. Moziy va istiqbolga munosib bo‘lish uchun, keling, Siz ham mana shu tabarruk ayyomlarning totini teran his qilib shukronalik bilan hayot kechiraylik. 2. Ey Navoiy, boda birlan xurram et ko‘ngil uyin... (A. Navoiy) 3. Olamning farzandi bo‘lmish har bir odam ixtiyorsiz ravishda o‘z ulug‘ volidasiga taqlid qilib yashasin. 4. Tadbirlarga ko‘ra, harbiy qismlarda jangchilar o‘rtasida turli sport musobaqalari uyushtirilsin. 5. Opaning ko‘zlariga yana bir bora boq, horg‘inligiga e’tibor ber. 6. Bu gaplarimni ukangga aslo ayta ko‘rma. 7. Yer yuzini munavvar etaylik. 8. Tabarruk boshingiz doimo omon bo‘lsin. 9. Siz o‘g‘limga ozor bermang. (*Gazetadan*)

161-mashq. Rasm asosida «Bolalar — bizning kelajagimiz» mavzusida matn tuzing. Unda buyruq-so‘roq, darak-so‘roq mazmunini ifodalovchi gaplarga misollar topib yozing.

162-mashq. Darak, so‘roq va buyruq gaplarga xos turli uslubiy bo‘yoqni aniqlang. Bunday gaplarning nutqda qo‘llanishini tushuntiring.

1. Nega? Kap-katta bo‘lib shunga ham vaj topolmaysanmi? Dadam ishdan kech keldi, oyim betob yotipti degin! 2. Qo‘ysangiz-chi! Umrinda bormagan joyimga qanaqa qilib boraman. Mening borishimdan nima foyda? Foyda bo‘lmasa ziyon ham yo‘q-ku! 3. Urush boshlangan haftalari allanima degan shahardan xat kelgan edi, o‘shandan beri... 4. Shaytonning gapiga kirib yengillik qilish kerak emas. 5. Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko‘r, deyishadi. 6. Sen shunaqa qilib o‘tirsang, yosh-yalanglar nima qiladi? Xudo ko‘rsatmasin, biron xunuk xabar kelganda ham sen yosh-yalanglarni bosishing kerak. 7. Kampir sochini yulib yig‘iga tushdi. Chol sira eplay olmadi. 8. Hali shunaqa xat kelganmi? Obbo!... 9. Tanidim. Faqat ko‘zingdan tanidim-a?! 10. Ha, nima qilib yuribsiz? Chiroqni ko‘tarsangiz-chi!?

163-mashq. Matnni o‘qing. Darak, so‘roq, istak va buyruq gaplarga xos turli uslubiy bo‘yoqni aniqlang.

ONA HAQIDA

Ey farzand, qara, agar kishi qo‘lida arzimas yukni biror soat ko‘tarib tursa, qanchalik qiynaladi. Endi esa, tasavvur qil, agar u shu yukni to‘qqiz soat ko‘tarib yursa nima bo‘ladi?! Agar to‘qqiz kun ko‘tarib yursa-chi? Shundan xulosa chiqarib olaverki, seni onang to‘qqiz soat yoki to‘qqiz kun emas, to‘qqiz oy ko‘tarib yurgan.

Agar sen go‘daklik zamoningda onang sen bilan qanday hayot kechirganini, o‘zingning esa osmon bilan yerning farqini bilmaydigan bir chaqaloq bo‘lganingni bilishni istasang, atrofingdagi onalarga qara, ularning qo‘llaridagi chaqaloqlarga nazar sol, shunda o‘z go‘dakligingni yorqin tasavvur qilasan, bundan esa o‘zingga yarasha xulosa chiqarib olasan.

Aqlli, ziyrak, zeharli har bir farzand onaning haq-huquqini joyiga qo‘yadi, qo‘lidan qanday yaxshiliklar kelsa, onasi uchun ado qiladi, rizoligi yo‘lida esa barcha imkoniyatini ishga soladi. Hech bir narsada onaning jahlini chiqarmaydi, onaning quvvati yetmaydigan narsalarni talab qilmaydi.

Onaning shafqatiga jaf bilan, mehribonligi evaziga xafa qilish bilan javob qaytaruvchi farzand naqadar razil farzand! Ona aytganlariga quloq solmaydigan, buyurganining aksini qiladigan, har bir ishda onaning jig‘iga tegadigan farzandni ota yomon ko‘rishidan tashqari, odamlar ham yomon ko‘rishi, shubhasizdir.

Har bir farzand ona nasihatlarini jon qulog‘i bilan eshitishi, to‘g‘ri yo‘lga targ‘ib etsa, qarshilik qilmasligi, ota yoki onadan birortasi ish buyurganda shu buyurilgan ishda xatolik borligini bilsa ham yuragini tor qilib, qattiq gapirmasligi, kulib turib, bu ishda xatolik borligini yumshoqlik bilan isbot qilib, ularni ko‘ndirishi lozim.

(Abdulqodir Nuriy al-Barzanjiy)

28-DARS. SO‘ROQ GAPLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Darsning maqsadi: *So‘roq gaplardan nutqiy jarayonda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish*

R E J A:

1. So‘roq gap haqida.

2. So‘roq gapni hosil qiluvchi vositalar.
3. So‘roq olmoshlari yordamida ifodalangan so‘roq gaplar bilan so‘roq yuklamalari yordamida ifodalangan so‘roq gaplar o‘rtasidagi farq.
4. So‘roq gaplar orqali darak va buyruq ma’nolarining ifodalanishi.

1-topshiriq. So‘roq olmoshlari yordamida gap tuzing. Qanday gap hosil qilganingizni ayting. So‘roq gapga javob qanday bo‘lganiga e’tibor bering.

2-topshiriq. Gap kesimi oxiriga *-mi* yuklamasini qo‘shing. Qanday gap hosil bo‘lganini ayting. Tarkibida so‘roq olmoshi bo‘lgan gapning javobi bilan *-mi* yuklamasi ishtirok etgan gap javobi o‘rtasidagi farqni aniqlang.

O‘zingizga noma’lum bo‘lgan voqea-hodisa haqida axborot olish uchun tarkibida so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi bo‘lgan gap shaklini (qolipini) tanlaysiz. Masalan, uyingizga kimdir keldi, lekin bu shaxsning kimligini bilmaysiz. Ana shu shaxs haqida aniq ma’lumot olish uchun *kim keldi?* deb so‘raysiz va so‘rog‘ingizga kelgan shaxs haqida aniq ma’lumot olasiz.

So‘rash maqsadida foydalanadigan gapingiz tarkibida, albatta, so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi mavjud bo‘ladi.

Eslab qoling. *So‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki so‘roq ohangi yordamida ifodalanib, so‘zlovchiga noma’lum bo‘lgan voqea-hodisa haqida axborot olish maqsadida qo‘llaniluvchi gaplarga so‘roq gaplar deyiladi.*

So‘roq olmoshlari yordamida ifodalangan so‘roq gaplar bilan so‘roq yuklamalari va so‘roq ohangi yordamida ifodalangan so‘roq gaplar qanday javob talab qilish bilan farq qiladi. So‘roq olmoshlari ma’nosiga muvofiq aniq javobni talab etadi. Masalan:

— *Guruhingizda kim yaxshi o‘qiydi?*

— *Fotima.*

So‘roq yuklamasi va so‘roq olmoshlari ishtirok etgan so‘roq gaplar esa *ha* yoki *yo‘q* javobini talab etadi. *Ha* va *yo‘q* so‘zlarini javob tarzda qo‘llab, so‘ngra unga izoh beriladi. Masalan:

— *Sen akademik litseyda o‘qiysanmi?*

— *Ha, men akademik litseyning bitiruvchi o‘quvchisiman.*

Yoki: — *Bu litseymi?*

— *Ha, bu litsey.*

So‘roq gaplar oxiriga doimo so‘roq belgisi qo‘yiladi.

Ba'zan darak ma'nosini ifodalash uchun so'zlovchi darak shaklidan (qolipidan) emas, balki so'roq gap shaklidan (qolipidan) foydalanadi. Masalan, *Buni kim bilmaydi?*

Juda muhim. *Bunday so'roq gaplar javob talab qilmaydi. Javobi shu gapning o'zida bo'ladi. So'roq gap kesimi bo'lishsiz fe'llar bilan ifodalangan bo'lsa, tasdiq darak gap ma'nosini; aksincha, bo'lishli fe'llar bilan ifodalangan bo'lsa, inkor gap ma'nosini bildiradi.*

Masalan, *Bu daraxtni kesishga kim jur'at qiladi?* («Bu daraxtni kesishga hech kim jur'at qilolmaydi») ma'nosini bildiradi).

So'roq gap orqali ifodalangan darak ma'nosi darak gap orqali ifodalangan darak ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

Shuningdek, so'roq gap shakli orqali buyruq ma'nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan,

— *Yurmaysizmi?* («yuring») ma'nosida)

So'roq gap orqali ifodalangan buyruq ma'nosi buyruq gap orqali ifodalangan buyruq ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

Darak ma'nosini ifodalagan so'roq gaplarga so'roq-darak gaplar, buyruq ma'nosini bildirgan so'roq gaplarga esa so'roq-buyruq gaplar deyiladi.

O'ylang: Bir fikrni darak va so'roq gaplar orqali ifodalash mumkinmi?

Tayanch tushunchalar: so'roq olmoshi, so'roq ohangi, so'roq yuklamasi, so'roq-buyruq gap, so'roq-darak gap.

Berilgan maqolni yod oling, ma'nosini izohlang hamda uni so'roq gaplarga aylantiring.

*So'z aytganda bilib ayt,
Naql-matal qo'shib ayt.*

164-mashq. **Gaplarni o'qing. Darak gaplarni so'roq gaplarga aylantiring. (Ohang yordamida, yuklamalar, so'roq olmoshlari yordamida.)**

1. Yong'oqdan yasalib, naqsh-u nigor o'ymakorlik ila jilo berilgan darvoza qarshisida bir zum nafas rostlab, asta qo'ng'iroq tugmasini bosdim. 2. Oqshom chog'i bu xabardan ogoh bo'lib, Muhammad Sharifning kapalaklari uchib ketdi. 3. Boshimni qashlab, hayrat barmog'imni tishlab, damim ichimda, indamaygina izimga qaytdim. 4. Kechqurun idorada navbatdagi mashvarat bo'ldi. 5. Ust-boshimni yechib, men ham asta xonamga kirdim. 6. Taom mahali yetib, qorinlar surnay

navosini boshladi. 7. Shodiyor shu bo‘yi uch kecha-yu uch kunduz bedarak ketdi. 8. Yarim soatlardan so‘ng butunlay o‘zga liboslarda javlon urib chiqdi, oshxona yo‘lagida turganimni ko‘rib, qo‘l silkib qo‘ydi. 9. Birgalashib taom tayyorlamoqqa kirishdik. 10. Sabr kosam to‘lib-toshdi-yu irg‘ib turdim, qahr bilan eshikni ochib kirdim. (X. Sultonov)

165-mashq. O‘qing. Darak gaplardan so‘roq gaplar hosil qiling, qanday vositalar yordami bilan so‘roq gapga aylantirganingizni ayting.

PAYG‘AMBARIMIZNING VASIYATLARI

— Yo Ali, munofiqning uch alomati bordir: so‘zlasa yolg‘on so‘zlar; va‘dasiga xilof ish tutar; omonatga xiyonat qilar.

— Yo Ali, hosid, ya‘ni hasad etguvchining uch alomati bordir: Sening oldinda jo‘shlik qilar; orqangdan xiyonat qilar: agar senga biror musibat yo g‘am yetsa, unga xursand va shodmon bo‘lar.

— Yo Ali, halim (muloyim) kishida uch alomat bordir: orasi buzilgan kishi bilan aloqani tiklar; qo‘lidan hech ish kelmaydigan, ya‘ni o‘z tirik-chiligini o‘zi ko‘rishi qiyin bo‘lgan kishiga ehson qilar; unga kimki zulm qilsa, o‘shani avf etar.

— Yo Ali, vaqtiki, sadaqa bermoqchi bo‘lsang, halol molingdan bergil. Bir halol luqma yo bir palla halol xurmoni sadaqa qilib berish Ollah taoloning oldida mingta haromdan kelgan tillani bergandan yaxshiroqdir.

— Yo Ali, zinhor o‘liklar birla o‘tirmagaysan. Aytdim: «Yo Rasululloh, murdalar kimlardir?» Aytdilar: «Johillar va g‘ofillar — o‘liklardir».

166-mashq. So‘roq gaplar dialogik nutqqa asoslanishini isbotlang. «Hunarni asrabon netkumdir oxir?!» mavzusida dialogik suhbat uyushtiring.

167-mashq. Nahot, nahotki, kim? qanday? qaysi? nima? so‘zlari yordamida so‘roq gaplar hosil qiling.

29-DARS. GAPLARNING HIS-HAYAJON ISHTIROKIGA KO‘RA TURLARI

Darsning maqsadi: *His-hayajon bildirgan gaplar haqida umumiy ma‘lumot berish va ulardan nutqda to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish.*

REJA:

1. Gaplarning his-hayajon belgisi bor-yo'qligiga ko'ra tasnifi.
2. His-hayajon gap bilan his-hayajonsiz gaplarning farqi.
3. His-hayajon gaplarda tinish belgilari.

Mustaqilligimiz abadiy yashasin! (Ko'tarinki ohang bilan). Mustaqilligimiz abadiy yashasin.(Tinch ohang bilan).

Ma'lum voqea-hodisani hech qanday ehtirossiz oddiy bayon qilish bilan birga, ba'zan ehtiros, hayajon qo'shilgan holda ifoda qilinadi. Yuqorida keltirilgan birinchi gap oddiy sodda gap bo'lsa, ikkinchi sodda gap his-hayajon qo'shilgan gapdir.

His-hayajonning qatnashish yoki qatnashmasligiga ko'ra gaplar ikki guruhga bo'linadi: 1) his-hayajonsiz gaplar. Bularga odatdagi darak, buyruq, so'roq, istak gaplar kiradi; 2) his-hayajon gaplar (undov gaplar).

Gaplarning ifoda maqsadiga ko'ra yuqoridagi to'rt xil turiga nutq jarayonida so'zlovchining his-hayajoni qo'shilish bilan bu gaplarni his-hayajon gapga aylantiradi. His-hayajon gaplar undov gaplar atamasi bilan yuritiladi.

His-hayajonsiz gaplar

His-hayajonli (undov) gaplar

1. <i>Poyezd keldi.</i>	<i>Keldi poyezd!</i>
2. <i>Uyingiz nurga to'lsin.</i>	<i>Nurga to'lsin uyingiz!</i>
3. <i>Dalaga chiqmaysizmi?</i>	<i>Chiqmaysizmi dalaga?!</i>
4. <i>Vatanim bog'larga burkansa.</i>	<i>Eh, bog'larga burkansa Vatanim!</i>

1-topshiriq. Chap qatordagi gaplarni o'ng qatordagi gaplarga solishtiring. Ularning o'zaro farqini ayting.

Eslab qoling. His-hayajon bilan aytilgan gaplar undov gap deyiladi.

Juda muhim. His-hayajon (undov) gaplarda kesim ko'pincha gapning oldida keladi, tarkibida ko'pincha *eh, oh, singari undov so'zlari ishtirok etadi va kuchli hayajon bilan talaffuz qilinadi. Shuning uchun yozuvda undov gapdan so'ng undov belgisi qo'yiladi.*

Agar his-hayajon so'roq gapga qo'shib, uni undov gapga aylantirsa, avval so'roq belgisi, undan so'ng undov belgisi qo'yiladi. Masalan, *Qo'shiqdan kim bahra olmaydi?!*

O‘ylang: His-hayajon gaplar his-hayajonsiz gaplardan qanday belgilari bilan farq qiladi?

Berilgan maqolning ma’nosini izohlang, uni undov gaplarga aylantiring.

*Har gapga kulma,
Ota so‘zin bo‘lma.*

168-mashq. Quyida berilgan she’riy parcha asosida his-hayajon gaplarni qatnashtirib matn tuzing.

*Uch balodin saqlasin:
Charxi balokash bo‘lmasin,
Do‘st mehrsiz, dardsiz ulfat,
Yor jafogar bo‘lmasin.* (E. Vohidov)

169-mashq. His-hayajon gaplarni ko‘chirib yozing. Bu gaplarning ohang va mazmuniga e’tibor bering. Har bir gapning hissiy bo‘yog‘i va uslubiy ahamiyatini ayting.

SHUKRONALIK

Tong... Oppoq, nafis va beg‘ubor tong yorishib kelayotir! Quyosh o‘zining zarrin nurlari ila hayot davomiyligini aks etayotgandek ko‘rinadi. Ko‘zlarimni quyosh jilvalariga qadayman. Quloqlarim esa beixtiyor tabiatni, tong musiqasini tinglashga shay. Ko‘hna bu ochunning jamoliga boqib to‘ymayman! Atrofga yoqimli bo‘y taratayotgan turfa gullarda go‘zallik mujassam.

Darvoqe, bulbulni tonggacha bedor kuylashga majbur etgan mana shu go‘zallik emasmi?! Gullar — yurakning surati. U qalblarni yashnatadi.

Onaginam tabiat! Bunchalar go‘zalsan! Sening osudaligingni, musaffo osmoningni, tongingni, uning ezgu nurlarini sevaman. Kichkintoy ukajonim biyron tili bilan bildirlaydi.

— Opajon, meni bog‘ga olib boying, gullay yonida yasimga tushamiz-a?

Ha, shu murg‘akkina go‘dakka ham ezgulikni sevishni sen hadya etgansan, borlig‘im!

Men qo‘limga shukronalik ila qalam ushladim. Zero, osudaliging boqiy bo‘lsin! Bog‘larda, chamanlarda bolajonlar kulgusi yangramoqda. Munisa, pari buvijonlar ularning bo‘ylaridan o‘rgilmoqdalar. Shularning umri uchun sen doim keraksan, Ona zaminim!

(Hamrobonu)

170-mashq. Matnni his-hayajon gaplarga aylantirib ko‘chiring. Donishmand nima uchun pok qalb dunyodagi eng yaxshi narsa deganini tushuntirib bering.

Bir donishmand shogirdlaridan:

— Dunyoda inson uchun eng yaxshi narsa nima? — deb so‘radi.

Shogirdlaridan biri — komil ayol, dedi. Ikkinchisi, yaxshi o‘rtoq, dedi. Yana bir shogirdi, chora-tadbir, deb javob ayladi. Donishmand ularning fikrlarini qabul qilmadi. Nihoyat, bir shogird:

— Inson uchun yaxshi narsa — pok qalb, — dedi.

Donishmand bu so‘zni ma’qullab, xulosa qildi:

— Barakalla, to‘g‘ri aytding, bu bo‘lsa, avvalgilarning hammasi ham bo‘ladi, pok qalb inson uchun eng yaxshi narsa!

30-DARS. SODDA GAPLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI. GAP BO‘LAKLARINING TARTIBI

Darsning maqsadi: *To‘liq hamda to‘liqsiz gaplar, so‘z gaplar, shuningdek, gap bo‘laklarining tartibi haqida umumiy ma’lumot berish.*

R E J A:

1. Yig‘iq va yoyiq gaplar.
2. To‘liq va to‘liqsiz gaplar.
3. So‘z-gaplar.
4. Gap bo‘laklarining tartibi.

1-topshiriq. *Keldim bilan Men kecha Toshkentga keldim* gaplarini bir-biriga solishtirib, bir-biridan farqini ayting.

Fikrimizni birgina kesim orqali ham bayon qila olamiz. Shuning uchun ham gapning eng kichik ko‘rinishi faqat kesimdan iborat bo‘lgan gaplardir.

Kesimning ma’nosini kengaytirish ehtiyoji tug‘ilganda, boshqa bo‘laklardan foydalaniladi.

Kesim va kesimdan boshqa bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra gaplar ikki turga bo‘linadi:

- 1) Yig‘iq gaplar; 2) Yoyiq gaplar.

Eslab qoling. *Faqat kesimdangina tashkil topgan gaplar yig‘iq gaplar deyiladi.*

Masalan, *keldi, kuz* kabi.

Kesimdan tashqari boshqa bo‘laklar ham ishtirok etgan gaplarga yoyiq gap deyiladi.

Masalan, *Keldi bahor, gul bahor.* (Z. Diyor)

Dialogik nutqda fikr ifodalash uchun kerak bo‘lgan barcha bo‘laklar ishtirok eta bermaydi. So‘zlashish jarayoni doimo ixchamlikka, ortiqcha so‘zlardan qutulishga amal qiladi. Shuning uchun so‘zlashish jarayonida oldingi gapdan yoki so‘zlashish vaziyatidan bilinib turgan so‘zlar ko‘pincha ishlatilmaydi, lekin uning mazmuni oldingi gapdan va nutq vaziyatidan bilinib turadi. Masalan,

— Isming nima?

— Yodgor.

Keyingi gapda *mening ismim* so‘zlarining qo‘llanilishi ortiqcha. Chunki uning mazmuni yuqoridagi gapdan bilinib turadi.

Nutq jarayonida fikr ifodalash uchun kerak bo‘lgan so‘zlarning qo‘llanilish yoki qo‘llanilmasligiga ko‘ra gaplar ikkiga bo‘linadi:

1) to‘liq gaplar; 2) to‘liqsiz gaplar.

Eslab qoling. *Fikr ifodalash uchun kerak bo‘lgan barcha bo‘laklar ishtirok etgan gaplar to‘liq gaplar deyiladi.*

Masalan: *Yurtimiz kundan kun go‘zallashib bormoqda.*

Fikr ifodalash uchun kerak bo‘lgan so‘zlarning ba‘zilari matn yoki nutq vaziyati taqozosi bilan ishlatilmagan gaplar to‘liqsiz gap deyiladi.

Masalan,

— *Gulni kimga terding?*

— *O‘qituvchimga.*

171-mashq. **Quyida berilgan yig‘iq gaplarni yoyiq gaplarga aylantiring.**

Ko‘zladi. Ishondi. Sog‘inmoqda. Ishtirok etdi. So‘zladi. Amal qildi. Terladi. Suyandi. Intildi. Otib yubordi.

172-mashq. Berilgan yigʻiq gaplar ishtirokida yoyiq gapli bogʻlanishli matn hosil qilib yozing. Matnni «Buyuk ibodatdur Vatanni sevmogʻ» deb atang.

Yayraydi, barpo etilmoqda, gapirdi, tilaydilar, aylandi, ochdi, toʻshalmogʻda, hilpiraydi, yoshlandi, quvondi, dovrugʻi oshdi, havas qilmoqda, qamashtiradi.

173-mashq. Matnni oʻqing. Inson uchun eng kerakli fazilatlarni bilib oling. Yoyiq gaplarni yigʻiq gaplarga aylantirib yozing.

FAZILAT

(Donolar bisotidan)

Donishmandlar tubanda aytilgan axloqiy fazilatlarni inson uchun eng kerakli fazilatlar deb topganlar:

Sukut — oʻzingga ham, boshqalarga ham hech bir foydasi tegmaydigan oldi-qochdi soʻzlarni soʻzlashdan chekin, jim boʻl.

Intizom — ishlaring tartibli, intizomli boʻlsin, ishingni oʻz vaqtida bajar, kechiktirma.

Maqsad — bir ishga kirishmogʻchi boʻlsang, eng avval yaxshilab oʻyla, shu ishdan kutgan maqsading nima ekanini yaxshi tushun, bir qarorga kel. Keyin bu ishingni hech bir kamchiliksiz ado qil.

Tejash — iqtisod, yaʼni, tejashga rioya qil, oʻzingga va xalqqa foydasi tegmaydigan yerlarga pul va mol sarf qilma, isrofdan saqlan.

Saʼy va shugʻullanish — vaqt va fursatingni bekordan bekorga oʻtkazma. Doimo foydali ish bilan mashgʻul boʻl, kerak boʻlmagan narsadan chekin.

Matonat — ishingda chidamli, matonatli boʻl. Hiyla-nayrang ishlatishdan hazar qil, tushunchang pok, sof va haqqoniy boʻlsin, tushunganing kabi soʻzla va ishla.

174-mashq. Koʻchiring. Toʻliqsiz gaplarda qaysi boʻlak tushirilganligini aniqlang. Toʻliqsiz gaplarga xos uslubiy xususiyatlarni bayon qiling.

1. Oʻzimiz gaplashib qoʻyaqolsak-chi? Sening borishing shartmi? — Shart! Chiqaverlaring. 2. Siz ham bittasini topa qolmaysizmi? — Topaman. 3. Yaxshidan bogʻ qolar, yomondan dogʻ. 4. Oʻsha kuni esingdami? Quyosh charaqlab turganmidi yo shamolmidi? — Qish edi... 5. Kimga boʻysunish kerakligini aytishmadimi? — Aytishdi. 6. Qaytganlaringdan keyin sheriklaringni koʻrdilaringmi? — Koʻrdik. 7.

Sizning bunday yo‘qolganingizni Mahmud akangiz ham bilmasmidilar? — Hech kim bilmagan. 8. Senga ular qanday topshiriq berishdi? — Hech qanday. 9. Amaki, o‘ylab gapiryapsizmi? Qancha yo‘l yurib kelganimizni bilasizmi? — Bilmayman. 10. Sen avval shartingga roziligingni ayt? — Roziman. (*T. Malik*)

175-mashq. O‘qing. To‘liqsiz gaplarning dialoglar va bohqa turli nutqlardagi uslubiy vazifasini aniqlang.

TADBIRKOR VAZIR

Sulton Mahmud G‘aznaviy bolaligida Tavof viloyatining Bog‘iston qishlog‘iga borib, bir buloq yoqasiga kelib tushdi. Muhammad Hasan uni kuzatib boruvchilar orasida ekan. Bir payt sultonning nazari shu atrofdan o‘tib borayotgan yo‘lovchiga tushdi. Sulton Muhammad Hasanga murojaat qildi:

— Hov anovi yo‘lovchi kim bo‘ldi?

— Savdogar bo‘lsa kerak.

— Ismi nima ekan?

— Ahmad Sulton.

— Shoshma, xoja! Ne sababdan uni Ahmad deding? Savdogarligini qayerdan bilding? Yo u bilan tanishliging bormi?

— Yo‘q, hazratim. Janobi oliylari meni chaqirib uning kimligini so‘raganlarida uning Ahmad Sulton ekanligi ma‘lum bo‘ldi. Bu odam ko‘p vaqtdan beri shu daraxt atrofini aylanib yurganidan esa uning savdogar ekanligini angladim.

— Unda ayt-chi, u yemak-ichmakdan ko‘proq nimalarni xush ko‘rar ekan?

— Asal bilan dushobani.

Sulton yo‘lovchini chaqirtirdi. Muhammad Hasan unga murojaat qildi:

— Mana bu bolani taniysanmi? — U sultonni qo‘li bilan ko‘rsatdi.

— Yo‘q, tanimayman.

— Isming nima? Ne xizmat bilan mashg‘ulsan? Yemak-ichmakdan nimalarni xush ko‘rasan?

— Ismim Ahmad, savdogarman. Bugun non bilan asaldan boshqa ovqat yegan emasman.

Buni eshitib, sulton hayron bo‘ldi, so‘ng xoja Muhammad Hasandan so‘radi.

— Bu odamning bugun asal yeganini qayerdan bilding?

— Diqqat bilan qaragam tez-tez labini yalab turibdi.

(«Ajdodlar o‘giti» dan)

176-mashq. O‘qing. To‘liqsiz gaplarni aniqlab, turini ayting. Ularning grammatik xususiyatlarini va bo‘laklarga ajratilmaydigan gaplardan farqini tushuntiring.

1. — Ota, bular bog‘ingizdagi qizil olmadanmi?

— Hovva, qizim.

Kuzda taram-taram qizargan piyoladay olmalar esiga tushib, Feruza quvonib so‘radi:

— Bularning hosilini qayoqqa sig‘diramiz, ota?

— Shaharga yuboramiz, qoqi solamiz.

2. Norqo‘zi Feruzaga qarab kuldi:

— Paxta terishga qalaysiz?

— Terganman.

— Bellashaylik bo‘lmasa. Xo‘sh, shartingiz bormi?

— Bor?

3. Feruza Xanifaning qo‘lidan zil patnisni oldi.

— Otam qayoqdalar?

— Bog‘da.

4. Shiyponga bormaylikmi, Normat aka?

— Boramiz, — Normat aka paxtazordan asfalt yo‘lga ko‘tarilar ekan, Turg‘unalidan so‘radi: — G‘o‘zang hamma yerda shunaqa yetildimi?

— Shunaqa.

(H. G‘ulom)

177-mashq. Filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarova haqidagi matnni o‘qing. Olimaning o‘zbek ilm-fani rivojiga qo‘shgan ulkan xizmatlari haqida fikr yuriting. Yana qanday mashhur olimlarni bilasiz? Shu haqda ham o‘ylab ko‘ring.

M. ASQAROVA

(1924)

O‘zbek tilining ravnaqi uchun munosib hissa qo‘shgan olimlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarovadir.

Olima turli yillarda yaratgan «Ravishdosh», «Qo‘shma gap sintaksisi», «Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar» (akad. G‘. Abdurahmonov bilan hamkorlikda) kabi darsliklar hozirgi kungacha oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun asosiy manba vazifasini o‘tab kelmoqda.

Prof. M. Asqarova hammuallifligida yozilgan IV, V, VI, VII, VIII sinflarning «Ona tili» darsliklari to‘hanuz o‘zining ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Bir soʻz bilan aytganimizda, prof. M. Asqarova Respublikamiz xalq taʼlimi tizimining barcha boʻgʻinlarida ona tili fani oʻqitilishini tubdan yaxshilash, yangi, zamonaviy kadrlarni tarbiyalab-yetishtirish ishlariga bosh-qosh boʻlmoqda.

Soʻz-gaplar

1-topshiriq. *Ofarin, balli, hormang, yashang* soʻzlarini dialogik nutqda gap holida qoʻllang.

2-topshiriq. *Ha, yoʻq, afsus, albatta* soʻzlarini dialogik nutqda gap holida qoʻllang.

Dialogik nutqda *ha, yoʻq, shaksiz, shubhasiz, ofarin, yashang, toʻgʻri, ehtimol, albatta* kabi soʻzlarning oʻzi alohida gap boʻlib keladi va oldingi gapning mazmuniga soʻzlovchining munosabatini bildiradi.

Eslab qoling. *Ha, yoʻq* soʻzlari hamda modal soʻzlar bilan ifodalangan, oldingi gap mazmuniga soʻzlovchining munosabatini ifodalovchi gaplarga soʻz-gaplar deyiladi.

Sodda gaplarda gap boʻlaklarining tartibi

1-topshiriq. Quyidagi soʻzlardan gap tuzing. Gap boʻlaklarining qanday joylashganini ayting. *Gullarga, suv, quyaman, ertalab, har kuni.*

2-topshiriq. Quyida berilgan gapdagi gap boʻlaklarini soʻzlashuv uslubidagi tartibga soling.

*Quloq soling menga, yaxshi qiz, biroz
Dilimni ochmoqchi boʻlaman Sizga. (A. Oripov)*

Biz fikrimizni bayon qilish chogʻimizda zarur soʻzlarni tanlash bilan birga, ularni muayyan tartibda joylaymiz, chunki soʻzlashuvchilarning ongida gap boʻlaklarining tartibi boʻyicha koʻnikma mavjud boʻladi. Unga koʻra, kesim gapning eng oxirida; toʻldiruvchi, toʻldirilmishdan, hol esa hollanmishdan oldin, ega koʻpincha gap boshida, aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Bunday tartib soʻzlashuv va ilmiy uslublarga xosdir. Badiiy va qisman publitsistik uslubda esa gap boʻlaklari tartibi oʻzgarishiga yoʻl qoʻyiladi.

Eslab qoling. *Gap boʻlaklari tartibining buzilishi inversiya deb ataladi.*

Inversiya badiiylik, ifodalilik, ta'sirchanlilikni ta'minlash maqsadida qo'llaniladi.

O'ylang: To'liqsiz gaplarning, so'z-gaplarning fikr ifodalashda qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar: yig'iq gap, yoyiq gap, so'z-gap, inversiya, to'liq gap, to'liqsiz gap.

Quyidagi maqollarni yod oling. Ularning ma'nosini izohlash bilan birgalikda maqollarda ishlatilgan «ha» va «yo'q» so'zlariga ham ta'rif bering.

1. «Ha» degan tuyaga mador.
2. «Ha» dedim, tutildim,
«Yo'q» dedim, qutuldim.

31-DARS. QO'SHMA GAPLAR

Darsning maqsadi: Talabalarga qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot berish, uning sodda gaplardan farqini tushuntirish. Nutqda qo'shma gaplardan foydalanish malakasini hosil qilish.

R E J A:

1. Kesimlik shakllari haqida.
2. Sodda va qo'shma gaplar.
3. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'ziga xos xususiyatlari va ular o'rtasidagi mazmuniy hamda grammatik munosabat.

1-topshiriq. Quyidagi sodda gaplardan mazmunan muvofiq keladiganini bir-biriga bog'lang. Qanday gap hosil bo'lganini ayting.

Olim bo'lsang. Bahor keldi. Olam seniki. Gullar ochildi.

2-topshiriq. Quyidagi sodda gaplarni mazmunan muvofiq keladigan bog'lovchilar orqali o'zaro bog'lab ko'chiring. Sodda gaplar o'rtasida qanday mazmuniy munosabat borligini ayting.

O'g'ri o'g'riligini qo'ysa qo'yadi, ...oq poshsho zolimligini qo'ymaydi. (M. Ismoiliy)

Gapni gap qilib turgan asosiy belgi uning kesimlik (predikativlik) belgisi ekanligidan xabaringiz bor. Gapning kesimlik belgisi kesimlik ma'nolarini [zamon, shaxs-son, tasdiq, inkor, modal (mayl)lik] ifodalovchi kesimlik shakllari orqali ifodalanadi. Kesimlik ma'nosini ifoda etgan har qanday sintaktik birlik gap sanaladi. Masalan,

Borma+sa(y)+di+m. Ko‘m-ko‘k dala. Bu gaplarning birinчисida kesimlik ma‘nolari alohida-alohida kesimlik shakllari: tasdiq-inkor ma‘nosi **-ma** shakli orqali, modal (mayl) ma‘no **-sa(y)** shakli orqali, zamon ma‘nosi **-di** shakli orqali, shaxs ma‘nosi esa **-m** shakli orqali ifodalanmoqda. Ikkinchi gapda ham shu kesimlik ma‘nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma‘no), hozirgi zamon, III shaxs ma‘nolari anglashiladi, lekin ular moddiy ko‘rsatkichlarga ega emas. Nol ko‘rsatkich orqali umumiy tarzda ifodalangan. Ana shu ma‘nolar mavjudligi uchun ham u sintaktik birlik gap sanaladi.

Gap uchun muhim belgi sanalgan kesimlik belgisining miqdori gaplarni sodda va qo‘shma gaplarga bo‘lishga asos bo‘ladi.

Bitta kesimlik belgisiga ega bo‘lgan gap sodda, ikki va undan ortiq kesimlik belgisiga ega bo‘lgan gap esa qo‘shma gap sanaladi.

Qo‘shma gap ikki va undan ortiq sodda gaplarning o‘zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topadi.

Juda muhim. *Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma‘lum grammatik vositalar (bog‘lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog‘lanishi tushuniladi. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi tushuniladi.*

Har qanday sodda gap o‘zaro bog‘lanib, qo‘shma gapni hosil qila bermaydi. Faqat o‘zaro mazmuniy muvofiq bo‘lgan gaplarga bir-biri bilan bog‘lanib, qo‘shma gapni tashkil etadi. Masalan: *Qor yog‘di va gullar ochildi; Bahor keldi, paxta terimi boshlandi* deb bo‘lmaydi, chunki bu gaplar bir-biri bilan mazmunan muvofiq kelmaydi.

Qo‘shma gapni tashkil etgan sodda gaplar alohida qo‘llangan sodda gaplar bilan teng emas. Alohida qo‘llangan sodda gaplar grammatik, mazmun va ohang tugalligiga ega bo‘ladi, ammo qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar esa bunday xususiyatga ega emas. Ularning har biri garchi gapning asosiy belgisini o‘zida namoyon etsa ham, grammatik, mazmun va ohang tugalligi qo‘shma gapning oxirida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida-alohida gaplar emas, balki bir umumiy gapning qismlari sanaladi. Bir qismning ohangi ikkinchi qismni talab qilib turadi. Masalan: *Suv keldi — nur keldi.*

Eslab qoling. *Ikki va undan ortiq sodda gaplarning o‘zaro grammatik, mazmun va ohang tomondan bog‘lanishidan tashkil topgan sintaktik butunlik qo‘shma gap deyiladi.*

178-mashq. O‘qing. Har bir qo‘shma gap necha sodda gap (qism)dan iboratligini va ularni o‘zaro bog‘lovchi vositalarni ayting.

GO‘ZALLIK TALQINLARI

Insonning aziz-u mukarram qilib yaratilgani ayon haqiqat va uning murakkab, tushunarsiz mavjudot ekanligi ham sir emas. Shu sababli bani bashar o‘z hayotida ko‘p qo‘qinadi, aksar yaxshilig-u yomonliklar ichida surinadi. Mirzakalon Ismoiliiy bu nozik masalalar tegrasida nazokat va tabiiylik bilan qalam tebratadi. Binobarin, inson Olloh tomonidan yaratilgan jamiki suvrat-u siyratlarning mukammali ekan, u shunga monand ravishda fe‘l-atvorga, go‘zallikka ega bo‘lmog‘i lozim, lekin go‘zallik deganda nimani tushunamiz? Shahlo ko‘zlar, tiniq chehra-yu la‘li lablar mutanosibligimi? Yoki chiroyli kiyim-bosh, qimmatbaho taqinchoq-u bezaklarnimi? Menimcha, go‘zallikning o‘z qonunlari, qoliplari bor. Yuqorida sanalgan narsalar bilan «chiroyli odam» bo‘lish mumkin, lekin «go‘zal inson» bo‘lish uchun esa uni odamiylik fazilatlarini to‘ldirishi kerak. «Go‘zallik ham bamisoli daraxt. Yaprog‘i — axloq, ildizi — ichki dunyo, mevasi — yaxshi fazilat. Xulosa qilib aytganda, odam bolasidagi go‘zallik tabiat ato qilgan husn-jamoldan tashqari, yana eng yaxshi xulq-atvorni, insondagi eng yaxshi fazilatlarini o‘z ichiga olgan odamiylikdan iboratdir. Mana shunda go‘zallik insonga husn beradi. Bu xil go‘zallik yaproqlarsiz, ildizlarsiz qurishi muqarrar bo‘lgan daraxtga sira-sira o‘xshamaydi, qurimaydigan, o‘lmaydigan, boqiy go‘zallikdir, — deydi M. Ismoiliiy.

(«Sanam» jurnalidan)

180-mashq. O‘qing. Qo‘shma gap qismlarini o‘zaro bog‘lovchi vositalarni aniqlab tahlil qiling.

Ulug‘bek hamma narsadan xabardor edi-yu, lekin Abdullatif uyushtira boshlagan fitnadan, uning xoinlik ko‘chasiga kirib borayotganidan bexabar edi. 2. Ulug‘bekning birdan bir maqsadi o‘rtadagi nizoni tinch yo‘l bilan bartaraf qilish edi, faqat shuni o‘yladi, shuning ketidan tushdi. 3. Ulug‘bek yig‘ilganlarga bir-bir nazar tashladi, lekin hamma yer chizib o‘tirardi. 4. Abdullatif yana bir necha bor Abulqosim Bobur huzuriga odam yuborib, uni Ulug‘bekka qarshi urushga tortmoqchi bo‘ldi, lekin Abulqosim Bobur uning yo‘liga yurmadi. 5. Sulton Abu Said esa Ulug‘bekning shaharga yaqinlashib qolganini eshitib, qamalni bo‘shatdi va Turkiston tarafga qarab qochdi. 6. Abdullatif otasining ketidan quvmadi — uch kun Sherozda qolib ketdi. 7. Navkar yelkasini qisdi, chunki u ham bularni tanimasdi. Otiqlar bilan ro‘baro‘ bo‘lishganda ulardan biri

«chu» deb otiga qamchi bosdi va yo‘l ustiga chiqdi, so‘ng otdan tushib ikki bukilib mirzo Abdulazizga salom berdi. (B. Ahmedov)

179-mashq. Rasm asosida «Qadim Buxoroga laylaklar keldi» mavzusida matn tuzing. Unda qo‘shma gaplarga misollar keltiring. Bunday qo‘shma gaplardagi uslubiy bo‘yoqni ayting.

181-mashq. Quyidagi hikoyatni o‘qib, undagi qo‘shma gaplarni aniqlang hamda qissadan hissa chiqarib, javobini ayting.

ORIYATLI NOVVOY

Qo‘qonda bir novvoy bo‘lgan ekan. U har kun kechasi turib, non yopib, nonlarni savatga solib, erta sahardan yo‘lda och qolgan musofirlar shu nondan yeb ketsin, deya savatni ko‘chaga chiqarib qo‘yar ekan. Yo‘lovchilar ham nonni olib, pulini savatga tashlab ketisharkan. Novvoy hisob-kitob qilganda yiliga bir yoki ikki bora olingan non uchun haq to‘lanmagani ma’lum bo‘lar ekan. Shunda u Xudoga iltijo qilib:

— Ey, Oллоh! Mana shu nonni bir bechora, kambag‘al inson olib yegan bo‘lsa, men roziman. Agar puli bo‘la turib, haqini tashlab ketmagan bo‘lsa ...unga ham roziman, Xudoyim. Unday vatandoshimga o‘zing insof, imon bergin, der ekan.

(A. Ibrohimov)

Qissadan hissa chiqarish uchun savol:

1. Nega novvoy «puli bo‘la turib, tashlab ketmagan» odamga Xudodan jazo so‘ramadi?

182-mashq. Bo‘sh vaqtingizda quyidagilardan so‘z o‘yini tuzing. Ochiq qolgan joylarga harflar qo‘yib, so‘zlar hosil qiling va ularni qatnashtirib, qo‘shma gapli matn tuzing.

32-DARS. QO‘SHMA GAP QISMLARINI BOG‘LOVCHI VOSITALAR VA QO‘SHMA GAP TURLARI

Bog‘langan qo‘shma gap

Dars maqsadi: Talabalar ongidagi o‘rta umumiy ta’limda olgan bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash, nutqda qo‘shma gaplardan foydalanish malakasini kuchaytirish.

R E J A:

1. Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar haqida umumiy ma'lumot.

2. Ohang yordamida bog'lanish.

3. Teng bog'lovchilar yordamida bog'lanish.

4. Ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida bog'lanish

1-topshiriq. Quyida berilgan bo'sh kataklarga muvofiq keladigan gaplarni qo'yib ko'chiring. Bu gaplarning qanday bog'lovchilar bilan bog'langanini va buning sababini ayting.

1) 1 va 2 3) 1 2

2) 1 2
 ammo,
 lekin,
 biroq.

4) 1 2 5) 1 , 2

shuning
uchun,
shu sabab,
shu bois

2-topshiriq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rniga *va*, *go'yo*, *shuning uchun* bog'lovchilarini qo'ying. Bog'lovchilarning o'zgarishi qanday qo'shma gaplarni hosil qilayotganini ayting.

Bahor keldi... yasandi dunyo.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro quyidagi grammatik vositalar yordamida bog'lanadi:

1. Bog'lovchilar: a) **teng bog'lovchilar** (*va*, *hamda*; *ammo*, *lekin*, *biroq*; *yo*, *yo... yo*, *dam... dam...* va boshq.); b) **ergashtiruvchi bog'lovchilar** (*shuning uchun*, *chunki*, *-ki* va boshq.)

2. **Bog'lovchi vazifasidagi bo'lsa**, *esa* so'zlari va *-u* (*-yu*), *-da* yuklamalari.

3. **Ohang**: Qor yog'di — rizq yog'di.

Juda muhim. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro qanday bog'lovchi vositalar yordamida grammatik bog'lanishga ko'ra qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi:

1. Bog‘langan qo‘shma gaplar qismlari teng bog‘lovchilar: **bo‘lsa, esa** so‘zlari, **-y(u), -da** yuklamalari yordamida bog‘lanadi.

2. Ergash gapli qo‘shma gaplar qismlari ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida bog‘lanadi.

3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar qismlari ohang yordamida bog‘lanadi.

Qismlari teng bog‘lovchilar, bo‘lsa, esa so‘zlari -y(u), -da yuklamalari yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar bog‘langan qo‘shma gap hisoblanadi.

O‘ylang: Grammatik va mazmuniy munosabat deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar: sintaktik butunlik, kesimlik belgisi, kesimlik shakllari, qo‘shma gap, bog‘langan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, ergash gapli qo‘shma gap, grammatik vosita.

Berilgan maqolning ma’nosini izohlang, sodda yoki qo‘shma gap ekanligini tushuntiring.

*Har kimni bilay desang, so‘zini o‘rgan,
Zotini bilay desang, qilig‘ini o‘rgan.*

183-mashq. O‘qing, qismlari biriktiruvchi bog‘lovchilar bilan bog‘langan qo‘shma gaplarni topib, ularni bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea, hodisa, harakatni ifodalovchi qo‘shma gaplarga ajrating. Matnni ko‘chirib, ulardagi bog‘lovchi vositalarning tagiga chizing.

1. U har uch qadamda bir to‘xtab, nafasini rostlay-rostlay tepaga zo‘rg‘a yetdi, qopni ag‘dardi-yu, muvozanatini saqlay olmay o‘tirib qoldi. 2. Mashrab vafosizlik to‘g‘risidagi kitoblarni o‘qisa, yo erkaklar og‘zidan xotin-qizlar haqida shaloq gaplar eshitsa, esiga hamisha Mastura tushadi-yu, butun vujudi isyon ko‘taradi, bunday gaplarning birontasiga ishonmaydi. 3. Gulchehra «piq» etib kuldi-da, cho‘zilib tugunni oldi. 4. Shu bilan maslahat tugadi-yu, byuro boshlanish bilan birinchi bo‘lib Ertoev so‘zga chiqdi. 5. Mashhur qora qashqa ayg‘irining chilvirini xirmondagi bolalarga tutqazdi-da, dabdurustdan chollar bilan gaplashib turgan Komilaga yuzlandi. 6. To‘satdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Ertoev paydo bo‘ldi. 7. Inobat qizishib ketib, pisandaga o‘tganini endi payqadi va uyalib yerga qaradi.

(O.Yoqubov)

184-mashq. Quyida berilgan fe‘llardan bog‘langan qo‘shma gaplar hosil qilib yozing.

1. Oqardi, to'kildi. 2. Bukildi, salom berdi. 3. Nigoron bo'ldi, nasib qilmadi. 4. Hayron bo'ldi, nafasi tiqildi. 5. Yiqildi, shikastlandi. 6. Azoblandi, qiylandi. 7. Kezdi, uyg'ondi. 8. Aynidi, yog'a boshladi. 9. Qo'msadi, yig'ladi. 10. Yuraverdi, g'oyib bo'ldi. 11. O'yladi, bag'ishladi. 12. Sevindi, yoshlandi.

185-mashq. Bog'langan qo'shma gaplardagi bog'lovchi vositalar-ni aniqlang, ularning qanday sintaktik va uslubiy vazifa bajarganligini izohlang.

1. Sarbon shundog' dedi-da, quchog'ini ochib Abu Bakr Kalaviy tomon kela boshladi.

2. To'lagan ro'molchasini cho'ntagidan oldi va boshqatdan qatladi-da, yana cho'ntagiga solib qo'ydi.

3. Bosqinchi amirlarning nazarlari ochligiga yarasha ko'ngillari ham tor bo'lganligidan, sovg'a-sovrun yo'sinda ularga bergan har xil tansiq mollar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni talash niyatidan qaytdilar.

4. Uzun bir yog'och topdi-da, asta olmani o'ziga tomon «hayday» boshladi, ammo olma quvlik qilib yigitni aldar, yog'och uchi tegishi bilanoq suvga bir sho'ng'ib yana «qochib» qolardi.

5. Yo'q, faqat meni bilishmaydi, lekin boshqalari, jumladan, seni ham, yaxshi bilishadi.

6. Hujrasiga qaytdi-yu, o'ylay boshladi. (*M. Ali*)

7. Asalxon e'tibor bilan tingladi-yu, javob berish o'rniga burnini jiyirib yo'lida keta berdi.

8. Ko'p qizlarni ko'z ostiga olib yuradi-yu, biroq «kamchilik» topib, ayniydi. (*H. G'ulom*)

186-mashq. Quyida berilgan matnni davom ettirib yozing. Qo'shma gaplarni aniqlang, bosh bo'laklarning tagiga chizing.

O'z ishiga usta shunday insonlar borki, ularning mahorati, san'atini ko'rib, beixtiyor kishining havasi keladi, xuddi ularday bo'lishni orzu qiladi. Toki insonning faoliyati, mehnati boshqalarga namuna, o'rnak uchun munosib ekan, bu odam el-u yurt e'zozidan, shogirdlari ixlosidan aslo benasib qolmas...

187-mashq. Ko'chiring. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni qanday bog'langanligini izohlang.

1. Baxillik hamma joyda yomonlangandir va dunyo ne'matlari cheksiz emasdir. Rizq izlab juda uzoq ketmoq zaharlidir hamda rizq berguvchi doim tirik va qoimdir.

2. Ey odam farzandlari, men sizlarning amallaringizni hisoblab borib, qiyomat kunida ajrini tamom berurman, bas, har kim yaxshi amal qilgan bo'lsa, Xudoga hamd aytsin, lekin agar yomon amal qilib borgan bo'lsa, unda o'zini malomat qilaversin.

3. Olam bir daryo hamda uning qirg'og'i oxiratdir. Ul daryoning kemasi taqvodir.

4. Adovat kishiga uch narsadan yetar: avval kishidan mol-dunyo tama qilmoq bo'lsa, ikkinchi xaloyiqdan izzat va ikrom tama qilmoq, shuningdek, xalq o'rtasida ma'qul bo'lmoqni tama qilmoqdir. (*«Hadisi qudsiy»dan*)

188-mashq. **Yoshlikka berilgan quyidagi tavsifni daftaringizga ko'chiring hamda uni yod oling. Siz ham rizolik, adolat, saxiylik kabi fazilatlarga tavsif bering.**

Yoshlik, bu — jasorat. Bu — ishonch. Bu — jasoratga intilish. Bu — lirika va romantika.

Bu — kelajakka tuzilgan ulkan rejalaridir.

Bu — istiqbolning boshlanishi. (N. Hikmat)

33-DARS. QISMLARI OHANG YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Dars maqsadi: *Qismlari ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar yuzasidan talabalarning bilimlarini chuqurlashtirish. Ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplardan amalda to'g'ri foydalana olish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Qismlari ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar haqida.

2. Ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar qismlari o'rtasidagi mazmuniy munosabatlar va qo'shma gap turlari o'rtasidagi sintaktik sinonimiya.

1-topshiriq. Quyidagi gaplarning nimasi bilan bir-biridan farqlanishi va ular o'rtasida qanday umumiy jihatlar borligini ayting. Qo'shma gapning qaysi turlariga kirishini bayon qiling.

Bahor keldi, gullar ochildi.

Bahor keldi, shuning uchun gullar ochildi.

Bahor keldi va gullar ochildi.

2-topshiriq. Quyidagi sodda gaplardan bogʻlangan, ergashgan va ohang yordamida bogʻlangan (bogʻlovchisiz) qoʻshma gaplar hosil qiling. Ularning qaysi belgisi bilan bir-biridan farq qilayotganini ayting. *Yurt tinch. Sen tinch.*

Yuqoridagi darslarda qoʻshma gaplarning doimo ikki va undan ortiq sodda gaplardan tashkil topishi, qoʻshma gapni tashkil etgan sodda gaplar uning qismlari ekanligi, ana shu tarkibiy qismlar bir-biri bilan maʼlum bogʻlovchi vositalar yordamida bogʻlanishi va qismlari qanday bogʻlovchi vositalar yordamida bogʻlanishiga koʻra qoʻshma gaplarning quyidagi uch turga boʻlinishi haqida maʼlumotga ega boʻldingiz: 1) qismlari teng bogʻlovchilar yoki *boʻlsa, esa* soʻzlari yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar; 2) qismlari ergashtiruvchi bogʻlovchilar yordamida yoki bir qismning kesimi nomustaqil shaklda turgan qoʻshma gaplar; 3) qismlari maxsus bogʻlovchi vositalarsiz, ohang yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar.

Bularning birinchi turi bogʻlangan, ikkinchi turi ergash gapli, uchinchi turi esa bogʻlovchisiz qoʻshma gap hisoblanishini bildingiz.

Esda saqlang. *Qoʻshma gap qismlari teng bogʻlovchilar yordamida ham, ergashtiruvchi bogʻlovchi yordamida ham bogʻlanmasa, u holda ular bir-biri bilan ohang yordamida bogʻlanadi. Ana shunday qoʻshma gaplar ohang yordamida bogʻlangan qoʻshma gaplar yoki bogʻlovchisiz qoʻshma gaplar deyiladi.*

Ohang yordamida bogʻlangan qoʻshma gap qismlari oʻrtasida turli xil maʼno munosabatlari boʻladi. Masalan,

Zidlik: *Koʻprikni biz qurdik, dushmanlar oʻtdi.*

Sabab: *Qoʻngʻiroq chalindi, dars boshlandi.*

Payt: *Dalasida oʻsmas tikonlar, choʻllarida chopmas ilonlar va boshqalar.*

Bunday maʼnolar bogʻlangan va ergash gapli qoʻshma gap qismlari oʻrtasida ham mavjudligidan xabaringiz bor. Ana shu maʼno umumiyliги asosida bunday qoʻshma gaplar oʻzaro sinonimik munosabatda boʻladi. Masalan,

Koʻprikni biz qurdik, dushmanlar oʻtdi.

Koʻprikni biz qurdik, lekin (ammo) dushmanlar oʻtdi.

Esda saqlang. *Yuqoridagi ikkita qo‘shma gap qismlari o‘rtasida bir xil ma‘no munosabati — zidlik (birinchi gap ma‘nosi bilan ikkinchi gap ma‘nosi o‘rtasida zidlik bor) munosabati ifodalangani uchun bu ikki gap bir-biri bilan sinonim sanaladi.*

Ular o‘rtasidagi farq faqat qo‘shma gap qismlari o‘rtasida qanday bog‘lovchi vositaning ishlatilishidadir. Shuningdek, *Anor so‘ylar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar. (H.Olimjon)* qo‘shma gap qismlari o‘rtasida payt munosabati ifodalangan. Qo‘shma gap tarkibidagi ikkita sodda gap bir paytda ro‘y berayotgan ikkita voqea-hodisani (birinchisi — Anorning so‘zlashi, ikkinchisi — Zaynab qalbining qaltirashi) ifodalaydi. Ikkala qism *va* bog‘lovchisi qatnashmagan holda ohang yordamida ham bog‘lanishi mumkin: *Anor so‘ylar, Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar.* Bu vaqtda bog‘langan qo‘shma gap emas, balki bog‘lovchisiz, ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap hisoblanadi.

Juda muhim. *Qo‘shma gap qismlari o‘rtasida sabab-natija (bir sodda gap sababni, ikkinchisi esa undan kelib chiqqan natijani bildiradi) munosabati mavjud bo‘lsa, unday qo‘shma gaplar ergash gapli qo‘shma gap shaklida ham, bog‘langan qo‘shma gap shaklida ham, ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gap shaklida ham ifodalanishi mumkin.*

Masalan, *Paxtalar qiyg‘os ochildi, terim avjiga chiqdi. Paxtalar qiyg‘os ochildi, shuning uchun terim avjiga chiqdi. Paxtalar qiyg‘os ochildi va terim avjiga chiqdi.*

Yuqoridagi uchta qo‘shma gap sabab-natija umumiy ma‘nosi bilan o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lsa ham, lekin qo‘shma gapning qaysi turiga mansubligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Ko‘rinadiki, bir xil ma‘noni turli qo‘shma gap shakllari orqali ifodalash mumkin. Shuning uchun ulardan nutqda o‘rinli foydalana olish nutq madaniyatiga ega bo‘lishda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Qo‘shma gap deganda nimani tushunasiz?
2. Qo‘shma gap qismlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qo‘shma gap qismlari qanday bog‘lovchilar yordamida bog‘lanadi?

4. Qanday qo'shma gaplar ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar sanaladi?
5. Qo'shma gap turlari, o'rtasidagi sinonimik munosabatga uchta misol keltiring. Ular o'rtasida nima uchun sinonimik munosabat borligini tushuntiring.

O'ylang: Teng bog'lanish bilan ergash bog'lanishning farqli tomonlarini ayting.

Tayanch tushunchalar: qo'shma gap, qo'shma gap qismlari orasidagi payt munosabati, zidlik munosabati, sabab-natija munosabati, sintaktik sinonim.

Quyida berilgan maqol qo'shma gap bo'la oladimi? Izohlab bering. Maqolning ma'nosini ham tushuntirib bering.

*Qanoat qil, bo'lsa uyingda yorma,
Aytilmagan yerga suqulib borma.*

189-mashq. O'zingizni sinab ko'ring. Shu so'zlar ishtirokida qo'shma gaplar tuzing.

«M» dan «M» gacha

1. Yelim. 2. Arab harfi. 3. Ish sur'atini belgilovchi mezon. 4. Doim. 5. Aza. 6. Musiqiy atama. 7. Zarur. 8. Yilning ma'lum fasli. 9. Oshkor, ayon, aniq. 10. Dardga davo dori. 11. Vafot etgan. 12. Noaniq. 13. Jazoga hukm qilingan. 14. Bebahra, benasib. 15. O'qituvchi, ustoz. 16. Azim, ulkan, ulug'vor. 17. Shakllangan, joylashgan. 18. Mashina, asbob, apparat va shunga o'xshash narsalarning ichki tuzilishi. 19. Hurmat va ehtiromga sazovor. 20. Eng ko'p miqdor. 21. Qamariy yil hisobida birinchi oyning nomi. 22. Og'irlik o'lchovi. 23. Mahkam.

190-mashq. Quyidagi qo'shma gaplar tarkibidagi bog'lovchi vositalarni almashtiring. Hosil bo'lgan sinonimik gaplarning uslubiy bo'yog'ini aniqlang.

1. Zaynab ko'chani chala-yarim supurib ichkari kirdi-da, eshikni qulfladi. 2. U qo'lida olib chiqqanini qator turgan axlat to'la chelaklar yoniga qo'ydi-da, tez iziga qaytdi. 3. U ketgach, biroz yengillashganday bo'ldi, ammo bir necha soatdan so'ng yolg'izlik zulmati uni battar eza boshladi. 4. Uning vajohatini ko'rib, Zaynab cho'chidi, salom berishni ham unutdi. 5. Zaynab bu xonadonga kam kelgan, ammo har kelganida uyning hashamlariga, bezaklariga mahliyo bo'lib boqdi. 6. Kesakpolvon xotinini chaqirib, Zaynabning bir-ikki kun shu yerda turajagini tayinladi

va dasturxon atrofidagi suhbat asosan kiyimlar olamidagi yangiliklarga ko'chdi. 7. Bir necha nafas shunday turgach, ko'zlarini ochdi: nur yo'qolibdi.

(T. Malik)

191-mashq. Gazeta va jurnal sahifalaridan bog'langan qo'shma gaplarga misollar topib yozing. Ularning ma'no va uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

192-mashq. Matnni o'qing. Qo'shma gaplardagi bog'lovchi vositalarni aniqlang, ularning qanday sintaktik va uslubiy vazifa bajarganini izohlang.

Rivoyatlarga ko'ra, shoh Bahrom Diloromning bir o'zini jazirama sahroda qoldirib ketadi. Qiz ko'p iztiroblar chekadi va boshpana izlay boshlaydi. Nihoyat, bir xarob qishloq ko'rinadi. Diloromni bir darvesh — Dehqon o'ziga qiz qilib oladi-da, uni o'qitib, parvarish qila boshlaydi. Falsafa, tabiiy fanlar, psixologiya va san'atni puxta egallagan va dunyoni ko'p ko'rgan bu Dehqon o'zidagi bor bilimlarni Diloromga o'rgatadi. U, ayniqsa, ashula aytish va musiqa chalish bobida misli yo'q san'atkor bo'lib shuhrat topadi. Bu haqdagi xabar Bahromning qulog'iga yetib boradi va shoh Diloromni sotib olish uchun uning oldiga keladi-da, yuzini chachvon bilan yashirib, Bahromga o'zining ajoyib san'atini namoyish qiladi, lekin bundan hayratlangan Bahrom o'z tuyg'ularini yashirib, Diloromning bu san'ati haqida shunday deydi: «Dunyoda har bir inson kishini o'ziga rom qiluvchi biror iste'dodga ega bo'ladi. Shuning uchun bunday iste'dodlar har bir yurtda bor, ammo hech bir mamlakatda hammasidan ustun turadigan mohir kishi yo'q», — deydi.

193-mashq. Nuqtalar o'rniga kerakli bog'lovchilar va tinish belgilarini qo'yib, qo'shma gaplarni ko'chiring, turini ayting.

1. Dadam shaxt bilan o'rnidan turdi ... cho'loqlanib tokcha yoniga bordi. 2. ... xuddi shunaqa zax bosgan yerda, loyga belanib yetib, miltiq otayotgandir? ... u tomonlarda allaqachon qor tushgandir. 3. Robiya ... menga qaradi, ... Bashoratga qarab talmovsiradi. 5. Bir kuni oradan gap qochsa ...dushmanga aylanib qolsa, har nima kutish mumkin undan. 6. Qaysi birligini bilmaymanu, ... bitta o'g'lingiz tirik, erta-indin ...o'zi keladi, ...xabari deydi. U bir zum jilib qoldi ... qo'shib qo'ydi. 7. Bir zum jim o'tirdi ... shoshilmay o'rnidan turib, ot oldiga bordi. 8. Bu jonivor qachon sigir bo'ladi ...qachon sutga kiradi. 9. ... uyda tinim bor, ... dalada

tinim bo‘ladi. 10. ... ikkovlashib ishkomda uzum uzamiz ... allaqanday notanish ko‘chalarda yurgan bo‘lamiz.

(O‘. Hoshimov)

194-mashq. Matnni o‘qing. Uning tarkibidagi bog‘langan qo‘shma gaplarni toping. Shoh Bahrom va Fitnaga bo‘lgan munosabatingizni bayon qiling.

Bahrom Go‘r o‘zining go‘zal va xushovoz kanizagi Fitna bilan kiyik oviga chiqadi. Ov vaqtida Bahrom kiyikni shunday ustalik bilan otadiki, bundan Bahromning o‘zi ham bag‘oyat hayratga keladi, ammo uning bu san‘atiga Fitnaning tahsinlar o‘qib hayratlanmaganligi Bahromni darg‘azab etadi. Natijada u o‘z sarkardasiga Fitnani o‘ldirishni topshiradi. Qizning ko‘p yolborib iltijo qilishi natijasida sarkarda uni o‘zining shahardan tashqaridagi oromgohiga eltib qo‘yadi. Fitna har kuni u yerda kichik bir buzoqchani zinadan ko‘tarib boloxonaga boqqani olib chiqadi. Oradan ma‘lum vaqt o‘tadi va haligi kichik buzoqcha bahaybat novvosga aylanadi, lekin Fitna odatdagidek uni hech bir qiyinchiliksiz boloxona zinalaridan ko‘tarib chiqishda davom etaveradi.

Kunlardan bir kuni sarkarda ovdan qaytayotib, Bahromni o‘z oromgohiga taklif etadi. Yuqorida aytilgan taajjub voqeani o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan shoh hayratga keladi-da, Fitnani tanib uzr so‘raydi hamda unga uylanadi.

(Nizomiy)

195-mashq. Gaplarni o‘qib, ularning bir-biriga qanday vosita yordamida bog‘lanayotganiga diqqat qiling.

1. Ilohiy hadis so‘zlari Oytug‘dini bir qadar sovitdi, endi uzun uf tortish navbati unga keldi. 2. Tashqarida eshik qarsilladi, ot kishnadi. 3. Oytug‘di halloslab kelib, o‘g‘lini bag‘riga bosdi, yuz-ko‘zini siladi, peshanasidan o‘pdi. 4. Meni ham olib ket, gado bo‘lsang gado bo‘laman, ado bo‘lsang sening yo‘lingda ado bo‘laman. 5. Osmonda yoqutdek yirik yulduzlar porlaydi, yangi oynning o‘rog‘i daryoda qalqib-qilqib suzadi. 6. Osiy farzandingizdan rizo bo‘ling, faqiringiz shohona saroydan ko‘ra g‘aribona xonaqohni afzal ko‘radirman. 7. Mahmudxon bir lahza o‘yga toldi, so‘ng o‘g‘liga yon bosgan bo‘lib, muloyim tovushda gapirdi.

(S. Siyoyev)

196-mashq. «Otalar deydi» mavzusida matn tuzing, unda quyidagi fikrlarga e‘tibor bering.

Fan Vatanning eng kichik qiyofasi bo‘lmog‘i zarur. Zotan, barcha xalqlar ichida fikr va aqliy faoliyat sohasida boshqalardan o‘zib ketgan xalqgina birinchi o‘rinni oladi.

Hurmatli talabalar!

Boshqalardan o‘zib ketish Sizga yoqadimi? Siz buning uchun o‘z hayotingiz davomida nimalar qilmoqdasiz, qanday ishlar olib bormoqdasiz? Savollarga javob berishda bog‘langan qo‘shma gaplardan ham foydalaning.

197-mashq. Gaplarni o‘qing. Yuklamali qo‘shma gaplarni qanday bog‘langanligini ayting.

1. Zaynab oshxonaga kirib qutini ochdi-da, suvi qochgan yarimta bo‘lkani olib «nazarga ilarmikin» degan o‘yda ikkilandi. 2. U qaytdi-yu, hovlining o‘rtasida to‘xtadi. 3. Manzuraning dilida shu tuyg‘u bor-u, lekin bunday so‘zlarni maromiga yetkazib ulab, ayta olmaydi. 4. Xonimchanning boshqa gapirmay jim ketishi bir jihatdan yaxshi bo‘lsa-da, ikkinchi tomondan Manzurani, noxush xayollar hukmiga topshirib qo‘ydi. 5. Manzura bu kabi siyosatdan behad uzoq bo‘lsa-da, radiodan aytiluvchi shunga o‘xshash gaplar qulog‘iga kirib turardi-yu, ammo mulohaza qilib, fahm etishga urinmas edi. 6. Qizlar uyalishib, o‘girildilar-da, zina tomon yurdilar. 7. Zohid Said Qodirovga rahmat aytdi-da, ketishga ijozat so‘radi. 8. Asadbekka bir narsa bo‘lgan-u, Chuvrindi esa otni qamchilab qolgan edi. 9. Xumkalla yangi Xojasini ko‘rdi-yu, pildirab yurib kelib uning qarshisida paydo bo‘ldi.

(«Shaytanat»dan)

198-mashq. Quyida berilgan 3 ta gapni o‘qing. Ularning uslubiy farqini ayting.

Oydan-da go‘zaldir, kundan-da go‘zal,
Oydan ham go‘zal, kundan ham go‘zal.
Oydanam go‘zal, kundanam go‘zal.

199-mashq. Berilgan matnni o‘qing. Sodda gaplarni bog‘langan qo‘shma gaplarga aylantirib ko‘chiring.

ENG OG‘IR ZARBA

Xon bir begunoh odamni o‘g‘irlikda ayblab, uni toshbo‘ron qildirishga farmoyish beripti. Ko‘cha-ko‘yda ko‘ringanki odamni qatl maydoniga haydab kelibdilar. Har kim mahkum yonidan kamida bittadan tosh otib o‘tishi shart deb e‘lon qilinibdi.

Olomon ichida mahkumning ukasi ham bor ekan. Xonning qahridan qo‘rqib, to‘nining paxtasidan bir hovuch olibdi-da, akasi sari otibdi. Minglab odam tosh otganda «voy» demagan aka o‘z ukasi paxta otganda, dod deb yuboribdi.

(Gazetadan)

200-mashq. *Va, ham, hamda; ammo, lekin, biroq; dam..., dam, goh..., goh; yoki..., yoki; bo‘lsa, yo‘qsa, esa bog‘lovchilari bilan bog‘langan qo‘shma gaplar tuzing hamda o‘zingiz sevgan badiiy asarlardan shunday misollar topib yozing.*

201-mashq. *Quyidagi gaplardan bog‘langan qo‘shma gaplar hosil qiling. Yo‘qsa, esa, bo‘lsa kabi vositalar bog‘lovchi vazifasini bajarsin.*

1. U otasini sovuq qarshi olgani esiga tushardi. Ich-ichidan ezilib ketardi. 2. Ular eshaklarini shahar chetidagi soyda qoldirishdi. U yog‘iga piyoda ketishdi. 3. Ertayevning qisilgan ko‘zlari qorong‘ida «yalt» etgan pichoqday yiltillab ketdi. Komil qadalib turganini ko‘rdi. Yuzini chetga burdi. 4. Tergovchi qayoqqadir ketgan. U parvo qilmasdi. 5. Uchovlashib uni zo‘rg‘a tinchitishdi. Yigitlar navbatma-navbat darchadan mo‘ralab, Komilning yo‘lini poylashdi. 6. Kun botdi. Komildan darak bo‘lmadi. 7. Hozirgina Chavandozning oldiga kirdi. Aniq bir javob ololmas edi.

(O.Yoqubov)

34-DARS. ERGASHTIRUVCHI BOG‘LOVCHILI QO‘SHMA GAPLAR VA ULARNING TASNIFI

Dars maqsadi: *Ergash gapli qo‘shma gaplar yuzasidan o‘quvchilarning umumiy o‘rta ta’limda olgan bilimlarini mustahkamlash.*

R E J A:

1. Ergash gapli qo‘shma gap haqida.
2. Ergash gapli qo‘shma gapning qismlari haqida.
3. Ergash gapni bosh gapga bog‘lovchi vositalar.

1-topshiriq. *Quyida berilgan sxemadan qaysi biri ergash gap, qaysisi bosh gap sxemasi ekanligini tushuntiring.*

2-topshiriq. Quyida berilgan gap qolipida nuqtalar o‘rniga muvofiq keladigan gaplarni qo‘ying. Qanday ergash gapli qo‘shma gap ekanligini ayting.

Kim-sa, u-da

3-topshiriq. Quyida berilgan gap qoliplarini bir-biriga solishtirib, qanday gap qoliplari ekanligini, ularning bir-biridan farqini ayting.

1) 1 va 2 2) 1 shuning uchun 2 3) 1, 2

4-topshiriq. Quyida berilgan gaplarning umumiy va o‘ziga xos tomonlarini ayting.

Qo‘ng‘iroq chalindi va Qo‘ng‘iroq chalindi, shuning dars boshlandi. uchun dars boshlandi.

Esda saqlang. *Qismlari o‘zaro ergashtiruvchi bog‘lovchi yoki shunday bog‘lovchi vazifasidagi so‘zlar yordamida tobe bog‘langan qo‘shma gaplarga ergash gapli qo‘shma gaplar deyiladi.*__

Ergash gapli qo‘shma gaplar bosh va ergash gaplardan tashkil topadi. Mazmuni izohlanayotgan qism *bosh gap*, bosh gap mazmunini izohlaydigan va ko‘pincha tobe shaklda turgan qism esa *ergash gap* sanaladi. Ergash gap bosh gap talab etgan ma‘lum so‘roqqa javob bo‘ladi. Masalan, *Men xursandman, (nima sababli), chunki sen maqsadingga yetding.*

O‘ylang: Teng bog‘lanish bilan tobe bog‘lanishning farqli tomonlarini ayting.

Tayanch tushunchalar: ergash gap, bosh gap, bog‘lovchi vosita.

Quyida berilgan gap qo‘shma gap bo‘la oladimi? Izohlab bering, maqolning ma‘nosini ham ayting.

G‘ururli bo‘l, ammo g‘ururni mag‘rurlik bilan chalkashtirma.

202-mashq. Gaplarni o‘qing. Ergash gapli qo‘shma gaplar qanday qismlardan tashkil topganini izohlang.

1. Alam qiladigan joyi shundaki, mening «qavmlarim» – tarjimonlar ham tilni bulg‘ashda tobora xuruj qilmoqdalar. 2. Mushukni tomdan tashlasangiz ham, yerga muallaq bo‘lib, chirpirab qulamaydi, balki to‘rt oyog‘i bilan tushadi. 3. Oqilona narx-navo tayin qilinsa, birgina qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, paxta bilan pillaning o‘ziyoq jumhuriyatni

ko‘proq olib qo‘ymang. Agar zarur bo‘lganligi sababli nasyaga olgan bo‘lsangiz, pulini tezroq topshiring. Qarzdor bo‘lmang, odamni bevaqt qaritadigan narsalarning birisi ham qarzdir. 3. Kirim-chiqimlaringizni bir daftarga yozib, bu daftarni hamma vaqt ko‘zdan kechirib turing, chunki bunday daftar iqtisod va tadbir o‘lchovidir. Cho‘ntakdan chiqqan pullarni hisoblab turgan kishi keraksiz yerlarga pul sarf etishdan o‘zini saqlaydi. 4. Chiqimingiz kirimingizdan ortiq bo‘lmasin, chunki chiqimingiz ortiqcha bo‘lsa, qayg‘u keltiradi.

205-mashq. Tinish belgilarni qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. Bir ko‘rmasam ko‘nglim allanechuk bo‘lib ketadi. (*S. Ahmad*)
2. Shunday berilib ishladiki go‘yo Bo‘tako‘zda uning o‘zidan boshqa kimsa uning cho‘tidan boshqa hayot yo‘qday. (*I. Rahim*)
3. U shunday og‘ir xayollar bilan charchoq qadam tashlab vokzaldan eski shaharga jo‘narkan, kimdir uning yelkasiga qo‘lini qo‘ydi. (*S. Ahmad*)
4. Hayotda baraka rohat mo‘l chunki ishchi bilan dehqon qondosh-qarindosh (*S. Zunnunova*)
5. G‘o‘za chopig‘iga ketgan kishilar qaytib kelgandan keyin hamma yerda ish juda qizib ketdi. (*A. Qahhor*)
6. Agar shisha siniq bo‘lsa ham u birovniki bo‘lsa xiyonat qilma (*A. Qahhor*)
7. Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan qalami yaktagining yengi zulfinga ilinib tirsakkacha yirtildi.
8. Oxiri u shunchalikka bordiki nechun kurashayotganini nechun o‘z hayotini tahlika ostiga solayotganini nechun qon to‘kilayotganini ham bilmay qoldi. (*S. Ahmad*)

205-mashq. Quyida berilgan jadvaldagi bo‘g‘inlardan 2 tadan so‘z yasang. Ulardan 20 tasini qatnashtirib, ergash gapli qo‘shma gaplar hosil qiling.

So‘z o‘yini

207-mashq. Uyga topshiriq. Quyidagi she‘rni nasriy bayon qiling. Matnda ishlatilgan qo‘shma gaplarni toping.

ONA TILIM

Garchi zug‘um qilganlarni yoqtirmadim,
She‘r yozdim-u bo‘lak ishni qotirmadim.
Tilim turib o‘z tilimda gapirmadim,
Bir eslasam eziladi bag‘ri-dilim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Onam «erkam» deb quchganda tunlar yarim,
Erkim yo‘q deb zirqirardi bir

joylarim,
Paravozni hansiratgan bug‘doylarim,
Oltinlarim, ma’danlarim, ipaklarim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
Kimlar uchun biz edik bir

badaviylar,
O‘zbekni qon qaqshatganni o‘zbek siylar,
Holimizni qon kuzatdi Yassaviylar,
Topganimiz handalakdek tilim-tilim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Kimdir mayda millat bo‘ldi, kimdir
katta.

Katta millat — Afandisi yo‘qdir hatto,
Biz piyoda, biz boqqanlar yurdi otda,
Zulm o‘tsa, faqat sendan o‘tdi zulm,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Sen bo‘lmasang nima bizga silliq
she’rlar,
Bu dunyoda tili yo‘qda dil yo‘q derlar,
Bahongni-ku berib ketgan Alisherlar,
Yuragimning to‘ridagi so‘lmas gulim,
Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Bir qarasam, har shevangda ming
jilolar,
Har novdangda, har mevangda ming jilolar,
Qodiriylar, Cho‘lponlar-u Abdullolar...
Sening qaytgan kuning tug‘ilgan yilim,
Ona tilim, ey muqaddas, Ona tilim!..

(M. Yusuf)

208-mashq. Berilgan tayanch so‘zlar asosida «Suhbat odobi» nomli matn tuzing. Ergashgan qo‘shma gaplar hosil qiling.

So‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga, muomala, shirinsuxanlik, dialog, monolog.

35-DARS.

**ERGASHTIRUVCHI BOG‘LOVCHILI
QO‘SHMA GAPLAR BILAN SODDA GAPLAR
SINONIMIYASI**

Dars maqsadi: *Talabalarda ergashtiruvchi bog'lovchili qo'shma gaplar bilan sodda gaplardan nutqda o'rinli foydalanish malakasini hosil qilish.*

REJA:

1. Ergash gapli qo'shma gaplar o'rnida sodda gaplarni qo'llash uslubiyati.

2. Sodda gaplar o'rnida ergash gaplarni qo'llash uslubiyati.

1-topshiriq. Quyida berilgan qo'shma gaplarni uning o'ng tomoniga sodda gapga aylantirib yozing. Buning uchun qo'shma gap tarkibida qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

1. Shuni unutmaginki,
sen kelajagi buyuk davlat
farzandisan.
2. Nomarddan yordam so'rama,
chunki u bir kuni yuzingga soladi.
3. Kim mehnat qilsa,
u rohat ko'radi.

Yuqorida keltirilgan qo'shma gaplar bilan ularning o'ng tomonidagi sodda gaplar bir xil ma'noni ifodalaydi, shuning uchun ular bir-biri bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Qo'shma gapda ma'no ta'kidlandi.

209-mashq. Quyidagi sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantiring.

Namuna: *Yaxshi oshini yeydi. Kimki yaxshi bo'lsa, u doimo oshini yeydi.*

1. Qalbingizga quloq tuting. 2. Kamtarga kamol. 3. Kitob — bilim manbayi. 3. Do'stsiz bosh, tuzsiz osh. 4. Hech kimga hasad tutma. 5. Baxtsizlikning belgisi nodonlikdir. 6. Yalqovlik — muhtojlik eshigidir. 7. Sukut — salomatni, yaxshilik — izzat va obro'ni, saxiylik — ulug'likni keltiradi. 8. Jafo chekmagan odam vafo qadrini bilmaydi. 9. Egri ishning soyasi ham egri bo'ladi.

210-mashq. Quyidagi matnni o'qing. Siz ham ikkita-ikkita bo'lib, ana shunday suhbat o'tkazing. Suhbat mavzusi: aql, ilm, odob, vatan, mardlik, shijoat haqida bo'lsin. Ergashtiruvchi bog'lovchili qo'shma gaplardan foydalaning.

ASQAD MUXTOR O'GITLARI

Dedim:

— Ayting-chi, ustoz, falakning gardishi bilan qayta dunyoga kelsangiz, tag'in shu umr yo'lini tanlarmidingiz?

Dedilar:

— Ha, shu yo'ldan borardim, ammo xatolarimni takrorlamaslik payida bo'lardim.

Dedim:

— Xatolaringiz ko'pmi, sirmi?

Dedilar:

— Umrin davomida kam bilim olganim, ko'proq hunar o'rganmaganim, ustuvor zakovatga erishmaganim mening xatolarimdir.

Dedim:

— Kishi bilimli, hunarli, zakovatli bo'lsa, nimalarga erishadi?

Dedilar:

— Omad ularga ikki qo'lini cho'zgan go'dakdek talpinadi.

Dedim:

— Siz bunday kishilarga ne muruvvat va saxovatlarni ravo ko'radingiz?

Dedilar:

— Ixtiyor menda bo'lsa, mehrimni quyoshga qo'shib berardim.

Dedim:

— Minbarga ko'tarilayotgan kishiga nima deyishni istardingiz?

Dedilar:

— Sen rohib emassan, notiqsan, shuning uchun yuragingni och!

(N. Rahmat)

36-DARS. HAVOLA BO'LAKLI QO'SHMA GAPLAR VA ULARNING TASNIFI

Dars maqsadi: *Havola bo'lakli qo'shma gaplar haqida ma'lumot berish. Nutq jarayonida havola bo'lakli qo'shma gaplardan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Havola bo'lak haqida.
2. Havola bo'lakli qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar.

1-topshiriq. Quyida berilgan gapdagi nuqtalar o‘rniga mos keladigan so‘zlar qo‘yib gap tuzing. Bosh va ergash gapda bir-birini taqozo etib turgan so‘zlarni belgilang.

- 1) Kim-sa, u-di.
- 2) Kim-sa, uni-di.
- 3) Kimki-sa, unga-di.
- 4) Kim.-sa, uning-di.

2-topshiriq. Yuqoridagi nuqtalar o‘rniga to‘ldirib tuzgan qo‘shma gapingizda qaysi qism bosh gap, qaysi qism ergash gap ekanligini aniqlang. Bosh gap tarkibidagi ko‘rsatish olmoshining qanday gap bo‘lagi vazifasida kelayotganini belgilang.

3-topshiriq. Quyida berilgan qo‘shma gap qolipi asosida to‘rtta gap tuzing. Qo‘shma gapning ikkinchi qismi (bosh gap) tarkibidagi ko‘rsatish olmoshini turli kelishik shakllarida keltiring va ularning qaysi gap bo‘lagi vazifasida ekanligini aniqlang.

Kim 1 -sa, ko‘rsatish olmoshi 2 -di

4-topshiriq. Quyida berilgan qo‘shma gap qolipi asosida to‘rtta qo‘shma gap tuzing. Qo‘shma gapning birinchi qismi (bosh gap) tarkibidagi **shu** olmoshining qanday gap bo‘lagi vazifasida kelayotganini aniqlang va ergash gapni olmosh o‘rniga qo‘yib, qo‘shma gapni sodda gapga aylantiring.

Shu 1 ki, 2

Esda saqlang. *Qo‘shma gap tarkibida faqat ergash gapgina bosh gapga ma‘lum bog‘lovchi vositalar yordamida bog‘lanib qolmaydi. Ko‘pincha bosh gap tarkibida ham ergash gapni taqozo etadigan, uning mavjud bo‘lishiga ishora (havola) qiladigan ko‘rsatish olmoshlari ishtirok etadi. Ergash gap shu olmoshning ma‘nosini izohlaydi, uning ma‘nosiga teng keladi.*

Masalan, *Shunday odamlar borki, odamlarning naqshidir. Toleyim shulki, Vatanda bir guliston tanladim. Kim ko‘p kitob o‘qisa, o‘sha ko‘p biladi.*

Havola bo‘lakli qo‘shma gaplarda havola bo‘lak qanday gap bo‘lagi vazifasida kelsa, ergash gap ham shunday gap bo‘lagi nomi bilan yuritiladi.

Eslab qoling. *Yuqoridagi gaplarda shunday, shulki, o‘sha bo‘laklarining mazmuni ergash gap orqali izohlanadi. Ular ergash gapga ishora qiladi. Shuning uchun bunday bo‘laklar havola bo‘laklar sanaladi. Bunday bo‘laklar qatnashgan qo‘shma gaplar esa havola bo‘lakli qo‘shma gaplar deyiladi.*

Havola bo‘lakli qo‘shma gaplarda ergash gap bosh gapga havola bo‘lakdan tashqari, *-ki* va *-sa* shakllari yordamida bog‘lanadi. Bulardan -ki bosh gap kesimi oxiriga, *-sa* esa ergash gap kesimi oxiriga qo‘shiladi. Solishtiring:

- 1) shu ... -ki, ... -di
- 2) kim ... -sa, ... -di

O‘ylang: Nima uchun qo‘shma gapning bu turi havola bo‘lakli deb ataladi, tushuntirib bering.

Tayanch tushunchalar: havola bo‘lak, ko‘rsatish olmoshi. Berilgan maqolning mazmunini izohlab bering.

Qarz tovush chiqarmasa ham, u uxlagani qo‘ymaydi.

Yuqoridagi maqol havola bo‘lakli qo‘shma gap bo‘la oladimi? Nima uchun?

211-mashq. Ko‘chiring. Bosh va ergash gapda bir-birini taqozo etib turgan so‘zlarning ostiga chizing.

1. Kimning himmati baland bo‘lsa, uning qadr-qimmati ham baland bo‘ladi. 2. Kimki odob o‘rgatsa, uni o‘rganmagan kishi hayvon, uzr so‘rasa, qabul qilmagan kishi shaytondir. 3. Hunar shunday otdirki, u mingan kishini rohat va e‘tibor manziliga yetkazadi. 4. Har kimki hayotga xo‘mrayib boqsa, hayot ham unga zarda bilan qaraydi. 5. Sen doim hayotga tabassum bilan boqsang, ana shunda hayot senga do‘stona qo‘l cho‘zadi. 6. Kimniki qo‘lidan yaxshilik kelmasa, u yomonlik qilishdan saqlansin. 7. Shuni bilki, yalqovlik muhtojlik eshigidir. 8. Shu narsani unutmangki, baxtsizlikning belgisi nodonlikdir. 9. Kishi dardiga kim hamdard emasdir, kishi nazdida ul mard emasdir. («Durdonalar xazinasi»dan)

212-mashq. Munozara qilish uchun quyidagi da'vatni o'qing. O'zingizda qanday ma'naviy quvvat borligini hech his qilganmisiz? Ularni sanab o'ting va izohlang.

Kimki o'zining ma'naviy quvvatidan foydalanmasa, bu quvvat uni tark etadi. (*Yanis Raynis*)

213-mashq. Quyidagi gaplarni o'qing. Havola bo'lakli qo'shma gaplar hosil qiling. Siz ham ana shunday o'gitlardan bilasizmi?

MEHRI MOMO O'GITLARI

Yunusobodlik 130 yoshli Mehri momo haqida eshitib, ul muborak zot xonadonlarida bo'lib, suhbatlaridan bahra olgan edim.

Momo vazmin, soddadil va ochiq chehrali ekanlar. O'shanda o'git va nasihatlarini yozib olgan edim.

- * Agar piyola bexosdan sinsa, qayg'urmang, bu baxtdan nishona.
- * Uyga kirayotib ostonada yiqilgan kishining og'ziga moy surting.
- * O'rta barmoqqa uzuk taqish yaxshilik alomati emas.
- * Sut, qatiq solib kelingan idish egasiga bo'sh qaytarilmaydi.
- * Tunda uyda tirnoq olinmaydi.
- * Uyga yugurib kirish yaxshilik alomati emas.
- * Uy yonida hakka sayrasa, mehmon kelishidan darak.
- * Oilangiz bilan boshqa joyga ko'chib o'tsangiz, supurgini qoldirib keting.

(*Gazetadan*)

37-DARS. HAVOLA BO'LAKLI QO'SHMA GAPLAR BILAN SODDA GAPLAR SINONIMIYASI

Dars maqsadi: *Havola bo'lakli qo'shma gaplarni sodda gapga aylantirishni o'rgatish, bir axborotni ikki xil gap orqali ifodalash mumkinligi haqida ma'lumot berish.*

R E J A:

1. Havola bo'lakli qo'shma gaplarni sodda gapga aylantirish usullari.
2. Havola bo'lakli qo'shma gap bilan sodda gap o'rtasidagi mazmuniy farqlanish.

1-topshiriq. Daftaringiz varag'ining o'rtasidan chiziq tortib, ikkiga bo'ling. Chap tomonidagi havola bo'lakli qo'shma gaplarni o'ng tomonga sodda gaplarga aylantirib yozing. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish uchun qanday o'zgarishlar qilganingizni ayting.

1. Shuni unutmangki,
vatanning istiqboli
sizning qo'lingizda.
2. Shunday kunlar keladiki,
yurtimiz dunyoning eng rivoj-
langan go'shasiga aylanadi.
3. Kimki birovga choh qazisa,
o'shaning o'zi yiqiladi.
4. Kim mehnat qilsa,
o'sha rohat ko'radi.

2-topshiriq. Quyida berilgan qo'shma gap qoliplari asosida to'rtta qo'shma gap tuzing. Qo'shma gaplarni sodda gaplarga aylantiring. Qo'shma gap bilan sodda gap o'rtasida qanday mazmuniy farq borligini ayting.

Kim 1 sa, ko'rsatish olmoshi 2 -di.

1 ki, 2 di

Juda muhim. *Havola bo'lakli qo'shma gaplarni doimo sodda gapga aylantirish mumkin, chunki qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshining umumiy mavhum ma'nosini konkretlashtirish, izohlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun ergash gapni bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi o'rniga qo'yish mumkin bo'ladi. Natijada, ergash gap bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bajargan gap bo'lagi vazifasini bajaradi. Qo'shma gap esa sodda gapga aylanadi.*

Masalan, *Kim mehnatdan qochmasa, unga tole kulib boqadi. _____ Mehnatdan qochmaganga tole kulib boqadi; Shunga aminmanki, ertamiz bugungidan porloqroq bo'ladi. _____ Ertamiz bugungidan porloqroq bo'lishiga aminman.*

Juda muhim. *Ko‘rinadiki, bir axborotni ikki xil gap — sodda va qo‘shma gap orqali ifodalash mumkin bo‘ladi.*

Garchi gapning bu ikki turi bir xil mazmun ifodalash jihatdan umumiylikni tashkil etsa ham, lekin ular ma‘noni ta‘kidlash, uslubiy xoslanish jihatidan farq qiladi. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar ko‘proq kitobiy uslubga xos va sodda gaplardagiga nisbatan ma‘no ta‘kidlangan bo‘lsa, sodda gaplar uslubiy betaraflik xususiyatiga ega bo‘ladi.

O‘ylang: Havola bo‘lakli qo‘shma gaplarning tilimizda qanday ahamiyati bor?

*Qo‘shning yomon bo‘lsa, yomonlik kelar,
Qo‘shning yaxshi bo‘lsa — omonlik.*

Yuqorida berilgan maqolning ma‘nosini izohlang.

214-mashq. **Quyidagi sodda gaplardan havola bo‘lakli gaplar hosil qiling.**

1. Mehnatni sevmagan odam bir buzuvchilikni qilishga tayyordir.
2. Hasad yurakning zanglanishi, qaysarlik — mag‘lubiyat sababchisidir.
3. Odobning yuqori bosqichi go‘zal xulqdir. 4. Insonning eng zo‘r yordamchisi o‘zining aqlidir. 5. Hayotda go‘zallik, quvvat va saodatning manbayi soddalikdir. 6. Qog‘ozga yozilib qolgan yaxshi nom tamom bo‘lmaydigan umrdir. 7. Qalbi pok bo‘lgan kishining ishlari ham pok, toza bo‘ladi.

(«Durdonalar xazinasi»dan)

215-mashq. **Hikmatlarni o‘qing. Sodda gaplarni havola bo‘lakli qo‘shma gapga aylantiring. Havola bo‘lakli gaplarni esa o‘z holicha ko‘chiring.**

BERUNIY HIKMATLARI

Agar kishi o‘z hirslaridan ustun tura olsa, o‘zidagi bor nuqsonlarni yo‘q qilib, ularni yaxshi sifatlarga aylantira oladi.

Qayerda tenglik hukm sursa, u joyda sotqinlik, aldanchilik, g‘am-g‘ussa bo‘lmaydi.

Bilimsiz kishilarning ko‘ngli xurofotga moyil bo‘ladi.

Ne‘matning qadri u yo‘qolgandan keyingina bilinadi.

Har bir insonning qadr-qimmatini uning o‘z ishini qoyil qilib bajarishidir.

- Har bir yangi narsada lazzat bor.
- Ulug‘ hodisalar hamma vaqt ham yuz beravermaydi.
- O‘zi yaxshi bilmagan ishga uringan odam sharmanda bo‘ladi.
- Men o‘zimdanda oldin o‘tganlarning xizmatlarini mamnuniyat bilan uqib oldim va ularning nuqsonlarini (mabodo shunday topilsa) tortinmay tuzatishga tirishdim. Davrimizga kech qolganlar va keyinroq bunyodga keladiganlar uchun muhim va namuna bo‘ladigan ishlarni abadiylashtirishga tirishdim. Har bir shaxs o‘z sohasida shunday qilmog‘i lozim.
- Odil podshohning asosiy vazifasi — oliy va past tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik, adolat o‘rnatishdan iborat.

216-mashq. «Suv — bu hayot» mavzusida matn tuzing. Matn ichida havola bo‘lakli qo‘shma gaplarni ishlating.

38-DARS. KO‘CHIRMA GAPLI QO‘SHMA GAPLAR USLUBIYATI

Dars maqsadi: *Ko‘chirma gapli qo‘shma gap haqidagi o‘quvchilarning bilimlarini kengaytirish. Nutq jarayonida ko‘chirma gapli qo‘shma gaplardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.*

R E J A:

1. Ko‘chirma gapli qo‘shma gap haqida.
2. Ko‘chirma gapli qo‘shma gap tuzilishi.
3. Ko‘chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.
4. Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar.

1-topshiriq. Quyida berilgan gaplarning umumiy va o‘ziga xos tomonlarini ayting:

1. *«Odami ersang, demagil odami, Oni kim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami», —* deydi Alisher Navoiy.
2. *Alisher Navoiy xalq g‘amini yemagan odamlarni odam deb hisoblamaslik lozimligini bayon qilgan edilar.*

Nutq jarayonida so‘zlovchi o‘zi bevosita kuzatgan, bilgan voqea va hodisalar haqida axborot beribgina qolmasdan, o‘zgalardan eshitgan voqea-hodisalarni ham bayon qiladi. Ko‘pincha so‘zlovchi o‘z fikrini qo‘shimcha dalillar bilan isbotlamoq uchun o‘zigacha bo‘lgan buyuk shaxslarning asarlaridan namunalar keltiradi. Yoki ma‘lum bir shaxs

xarakterini ochish uchun shu shaxs bayon qilgan gapdan foydalanadi. Masalan, «*Tiz cho‘kib yashagandan tik turib o‘lmoq yaxshiroq*», – deydi G‘ofir. Bu esa nutqning ta’sirchan, mantiqli va ishonchli bo‘lishini ta’minlaydi.

Juda muhim. *Monologik nutqda so‘zlovchining o‘zgarlar gapidan aynan foydalanishi ko‘chirma gapli qo‘shma gapni hosil qiladi.*

Bunda qo‘shma gap ikki qismdan tashkil topadi: 1) so‘zlovchining (muallifning) gapi; 2) o‘zganing gapi. Masalan. «*Ko‘p narsalarni ko‘zimga ko‘rsatdingiz. Yana ko‘p narsalarni ko‘rgani qo‘limga chiroq berdingiz, O‘rmonjon aka*», – dedi Siddiqjon.

Yuqoridagi gapda *dedi Siddiqjon* qismi muallif gapi, ungacha bo‘lgan qism esa o‘zganing gapi hisoblanadi.

Fikrni asosli va go‘zal ifodalamoq uchun ko‘p hollarda xalq maqollaridan, hikmatli so‘zlardan, adabiy parchalardan foydalaniladi. Nutqqa tayyor olib kirilgan bu maqol va hikmatli so‘zlardan so‘ng — *deydi xalqimiz*, — *deydi adib* singari muallif gaplari qo‘llanilib, ko‘chirma gapli qo‘shma gapni hosil qiladi. Masalan, «*Oltin boshing omon bo‘lsa, rangi ro‘ying somon bo‘lmas*», — *deydi xalqimiz*.

Ko‘rinadiki, bunday iboralardan o‘rinli foydalanish nutqiy madaniyatni oshiradi.

O‘ylang: Nutqimizda ko‘chirma gaplardan foydalanish nima uchun kerak?

Tayanch tushunchalar: ko‘chirma gap, muallif gapi.

Keltirilgan maqolning ma’nosini izohlab bering, so‘ngra undan ko‘chirma gapli qo‘shma gap hosil qiling.

Odobning boshi – til.

217-mashq. Uyga topshiriq. Ko‘chirma gap ishlatilgan she’riy parchalardan misollar yozing.

218-mashq. Monolog shaklidagi ko‘chirma gaplar nutqimizda ko‘p ishlatiladi. Shuning uchun Siz ham «Nega yerga qaraysiz, Ra’no?» mavzusida ko‘chirma gapli matn tuzing. Matnga «Mehrobdan chayon»ni asos qilib oling.

219-mashq. Quyidagi nutq fe’llarini qatnashtirib, ko‘chirma gaplar hosil qiling: demak, aytmoq, deb qichqirdi, deb aytdi, deb pichirladi, deya iltijo qildi, deb yolvordidi, so‘radi.

220-mashq. O‘qing. Muallif va ko‘chirma gaplarni aniqlang.

OZ ISHLA, SOZ ISHLA

Kunlardan bir kuni bir mutakabbir o‘rgimchak ipak qurtiga: «Men Senga juda achinaman, bir ozgina ipak uchun shoshmasdan ishlab ko‘p vaqt sarf etasan. Mana, menga qara, tez-tez ishlab ozgina vaqt ichida bu devorning boshidan oyog‘igacha to‘r o‘rab bitirdim. Menga o‘xshab shoshib-pishib to‘r o‘rasang bo‘lmaydimi? — dedi. Ipak qurti unga: «To‘g‘ri, ishda sur‘at, tezlik kerak, lekin sen singari apil-tapil ishlashdan foyda chiqmaydi, shuning uchun to‘ring hech qimmatga ega emas, mening to‘rim esa juda qimmatli to‘r, — deb javob berdi.

Hissa: Shoshma-shosharlik bilan ishlashdan hech foyda hosil bo‘lmaydi. Ishning soniga emas, sifatiga diqqat qilish lozim. «Oz ishla, soz ishla» deb bekor aytmaganlar.

Bayt:

*Shoshqaloqlik niholin o‘tqazsang,
Bergusi meva pushaymonlik.*

(«Durdonalar xazinasi» dan)

221-mashq. Suqrot hakimning quyidagi hikmatlarining mag‘zini chaqing. Muallif gapini oldin, keyin, o‘rtasida keltirib ko‘chiring.

Suqrot hakim aytadi: «Takabburlik va zulm — ulug‘likning ofati, muloyimlik va tavoze’ — insonning ziynati, sharm-hayo uning go‘zal, yoqimli libosidir».

Me’yorni ko‘p buzari odam bolasi.

Uning kattasidan kichigigacha

Arziydi jazoga tortilsa dangal.

U — aybdor.

U «me’yori bo‘lsin» deydi-yu,

Aslo o‘z gapiga qilmaydi amal.

Ko‘chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1-topshiriq. Muallif gapi oldin, ko‘chirma gap keyin kelgan ikkita ko‘chirma gapli qo‘shma gap topib, qanday tinish belgilardan foydalanganingizni ayting.

2-topshiriq. Qo‘lingizda mavjud bo‘lgan badiiy asarning bir sahifasida nechta ko‘chirma gapli qo‘shma gap borligini aniqlang va tinish belgilarining qo‘yilish sabablarini tushuntiring.

Ko'chirma gap bilan muallif gapi turlicha o'rinlashish xususiyatiga ega. Ularning o'rinlashish tartibini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Muallif gapi (MG)+ko'chirma gap (KG):

Xalqimiz deydi: «Sabr tagi — sariq oltin».

Guli dedi: «G'azaldin bahr olmag'ay kim?» (Uyg'un) Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichiga olinib, bosh harf bilan boshlanadi.

Ko'chirma gap oxiriga, agar u darak va buyruq gap bo'lsa, nuqta; so'roq gap bo'lsa, undov belgisi qo'yilib, qo'shtirnoq yopiladi.

1. KG+MG: *«To'g'ri, qoloqdan cho'loq yaxshi», dedi qovog'ini solib Dilshod. (Oybek)*

«Nega xat-pat, telegramma yubormadingiz? — dedi Jo'ra. (Oybek)

2. KG+MG+KG: *«Endi hamisha xonadon sohibining gapiga quloq solgaysiz, — dedi Bibixonim kelina, — aytganlarini so'zsiz bajargaysiz».* (P. Qodirov)

Bunday vaqtda ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi. Muallif gapi bilan ko'chirma gapning uzilgan joyi vergul va tire bilan ajratiladi. Muallif gapidan so'ng ko'chirma gapning qolgan qismi nuqta va tire yoki vergul va tire bilan davom etadi.

Uning sxemasi quyidagicha:

«KG..., – MG, – KG». Yoki: «KG , – MG, – KG»

3. MG: «KG», MG.

Qaynonasi Bibixonim: *«Bu in'omning teran ma'nosi bor», — dedi sirg'alarni kelinining qulog'iga taqib qo'yar ekan. (P. Qodirov)*

Bunday vaqtda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichidan bosh harf bilan boshlanadi. Ko'chirma gap oxiri qo'shtirnoq bilan yopiladi va muallif gapining davomi ko'chirma gapdan vergul va tire bilan ajratilgan holda kichik harf bilan boshlanadi. Uning sxemasi quyidagicha: KG: «MG», – KG.

O'ylang: Ko'chirma gaplarda tinish belgilari nima uchun kerak?

Berilgan maqolning ma'nosini izohlang, uni ko'chirma gapli qo'shma gapga aylantiring. Unda muallif gapi keyin kelsin.

*Qayrag'och qalin bo'lsa, yomg'ir o'tmas,
Og'a-ini totuv bo'lsa, xo'rlik yetmas.*

222-mashq. Quyida berilgan ko'chirma gaplarning tinish belgilarini qo'yib, ko'chiring.

1. Yo'q dedi Matluba ukamnikiga boraman. Sen ham yura qol, joyi bemalol. 2. Voy opa, qarang, bir qarang dedi Nazmi shoxlari chiqibdi. 3. Boya nima deding dedi Sarvar uning pichingini tushunmaganday, —

odamni isnodlarga qoldirasiz dedingmi? Men futbolni ko‘rmay shu gapingni o‘ylab o‘tirdim. 4. Eshikni yoping dedi Nafisa zarda bilan. 5. Tuhmatmi? Mana bu ham tuhmatmi? Matluba shunday deb sumkasidan xatni chiqarib uzatdi. 6. Bu ... Tursunali akamning xatlari-ku? Dedi Nafisa ajablanib. — Sizga kim berdi. 7. Agar ishonmasangiz, dedi Nafisa kundoshiga tik qarab, turmaga borib kelamiz. O‘zlaridan so‘raymiz. (*T. Malik*)

223-mashq. Berilgan mashqdan ko‘chirma va muallif gapini aniqlang. Har bir gapni yozgandan so‘ng uning chizmasini chizing.

1. «Bor dadangga chop! — dedi shoshib-qishloqdan do‘stlaringiz keldi», — degin. 2. «Yur, bolam, senga bitta muzqaymoq olib beray!» — dedi to‘satdan. 3. A‘zam aka oldin astoydil xafa bo‘ldi, keyin: «Ha, mayli, yo‘qqa chora ham yo‘q-da! — dedi. 4. Inobat go‘yo Ertayevning gapini eshitmaganday, birinchi unga yuzlanib: «Nega bunday deysiz, Umarov aka, — dedi sekin, — unisiyam kerak, bunisiyam». 5. «Bir jihatdan Inobatxon haq, Erkinjon», — dedi u jiddiy. 6. Ha, o‘sha kecha Muyassar uni ayamadi: «Axir ...handalak bo‘lsayam... Barchaning mulkiyu nega buni o‘ylamading?» — degan gapni takrorlayverib, o‘lganning ustiga chiqib tepganday qildi. 7. Ertayev: «Mayli, mayli, buni keyin gaplashamiz», — dedi kulib. 8. Mashrab esa: «Bo‘lmasa, nima qilaylik?» — dedi titrab. 9. Yigitlarning oldiga savol-javob qog‘ozini surib qo‘yarkan, kulib dedi: «Marhamat tabarruk qo‘llarini qo‘ysinlar!» (*O. Yoqubov*)

224-mashq. Quyidagi ko‘chirma gaplarga muallif gapi qo‘shib, ko‘chirma gaplar tuzing. Ko‘chirma gap muallif gapidan oldin, keyin, uning o‘rtasida va ikki tomonida kelsin. Tinish belgilariga e‘tibor bering.

1. «Aql pinhon hamda zohir olam u». (*Jaloliddin Rumi*) 2. «Zakovat bilimning tarjimoni til». (*A. Navoiy*) 3. «Himmat hamma narsadan yuqori turadi. Adl binosi hech vaqt vayron bo‘lmaydi». (*Suqrot*) 4. «Bolalarim, yoshlikni g‘animat biling, faqat o‘yin, kulgi, kayf-safo bilan yoshlik davringizni zoye etmang». (*Xurramiy*) 5. «Maishatga yetarli mol-u davlatga ega bo‘lgan kishi undan ortiqchasini talab qilmasin, chunki uning poyoni yo‘qdir». (*Arastu*) 6. «Hasadchi o‘z hasadi ta‘siridan bir kun o‘zi halokat chuquriga yiqiladi». (*Husayn Voiz Koshifiy*) 7. «Har bir kishining so‘zi — o‘z fazilatlarining dalili va aqlining tarjimonidir». (*Xoja Ahmad*) 8. «Doimo to‘g‘ri so‘zladim, omonatga xiyonat qilmadim, ma‘nosiz, behuda so‘zlar so‘zlashdan chekindim». (*Luqmoni Hakim*)

Ko‘chirma gapni o‘zlashtirma gapga aylantirish yo‘llari

1-topshiriq. Quyidagi ko‘chirma gapli qo‘shma gapni o‘zlashtirib, sodda gapga aylantiring. O‘zlashtirma gapga aylantirish uchun ko‘chirma gap tarkibida qanday o‘zgarishlar qilganingizni ayting. «Siz buyuk madaniyat vorislarisiz», — dedi yurtboshimiz.

2-topshiriq. Quyidagi ko‘chirma gapli qo‘shma gapni o‘zlashtirma gapga aylantiring. Ko‘chirma gap tarkibida qanday o‘zgarishlar qilganingizni ayting.

«Siz Amerikada o‘qiysizmi?» — deb so‘radi Aziza.

Ko‘p hollarda o‘zgalarning gapi muallif tomonidan aynan keltirilmay, mazmuni saqlangan holda o‘z nutqiga singdirib beriladi. Bunday vaqtda ko‘chirma gapli qo‘shma gap sodda gapga aylantiriladi.

Juda muhim. *Ko‘chirma gapli qo‘shma gapni sodda gapga aylantirish uchun ko‘chirma gap va muallif gaplari tarkibida ega va kesim vazifasida kelgan bo‘laklarning shakl va vazifasida ayrim o‘zgarishlar qilinadi.*

Xususan, ko‘chirma gapning egasi qaratqich aniqlovchiga, kesimi esa to‘ldiruvchiga aylantiriladi. Ko‘chirma gap kesimini to‘ldiruvchiga aylantirish uchun unga *-lik* yoki *ekanlik* shakllari qo‘shiladi. Egasi II shaxs kishilik olmoshidan ifodalangan bo‘lsa, u I shaxs kishilik olmoshiga aylantiriladi. Muallif gapining kesimi vazifasida kelgan dedi, — so‘zi *aytdi* so‘zi bilan almashtiriladi. Masalan,

Ko‘chirma gap O‘zlashtirma gap

*«Sizlar bir oilaning farzandi- Rais bizning bir oilaning far-
sizlar», — dedi rais. zandlari ekanligimizni aytdi.*

Ko‘chirma gapli qo‘shma gap sodda gapga aylantirilganda, ko‘chirma gaplarga qo‘yilgan qo‘shirnoq ham ishlatilmaydi.

O‘ylang: Nutqimizda ko‘chirma gaplardan foydalanish nima uchun kerak?

Keltirilgan maqolning ma’nosini izohlab bering, so‘ngra undan ko‘chirma gapli qo‘shma gap hosil qiling.

Ko‘ngil ko‘ngildan suv ichar, — deydilar.

225-mashq. Quyidagi soʻzlar ishtirokida koʻchirma gaplar hosil qiling. Soʻngra uni oʻzlashtirma gapga aylantiring. Bunda qaysi soʻz va gaplar tushib qolishi shartligini tushuntiring.

Xoʻsh, balki, axir, ha, ehtimol, albatta, mayli, darhaqiqat.

226-mashq. Koʻchirma gaplarni oʻzlashtirma gaplarga aylantirib koʻchiring, ulardagi tuzilish va uslubiy tomondan sodir boʻlgan oʻzgarishni koʻrsating.

1. Luqmoni Hakimdan soʻradilar: «Odamlarning donosi kim?» Javob berdilar: «Hayot tashvishidan diltang boʻlmagani».

2. Soʻradilar: «Odamlarning qudratligi kim?» Javob aytdilar: «Ahli komil boʻlgani».

3. Savol berdilar: «Ul qanday olovki, oʻz yoquvchisini kuydiradi». Javob aytdilar: «Hasad».

4. Yana soʻradilar: «Ul qaysi binodirki, hech xarob boʻlmas?» Javob ayladilar: «Adolat».

5. Savol berdilar: «Ul qanday achchiqlikki, oxiri shirin boʻlur?» Javob berdilar: «Sabr».

6. Murojaat qildilar: «Ulki ne ojizdir?» Dedilar: «Ahmoqlik».

227-mashq. Berilgan oʻzlashtirma gaplarni koʻchirma gaplarga aylantirib koʻchiring. Muallif gapining kesimi qaysi soʻz bilan ifodalanganini aytib bering.

1. Oʻqituvchi talabalarga odobning yuqori bosqichi goʻzal xulqligini tushuntirdi. 2. Opasi insonning eng zoʻr yordamchisi oʻzining aqli ekanligini uqtirdi. 3. Nodiraxon sukut — salomatlikni, yaxshilik — izzat va obroʻni keltirishini aytdi. 4. Donishmandlar yalqovlik muhtojlik eshigi ekanligini uqtirganlar. 5. Ustozimiz hasad — yurakning zanglanishi ekanligini tushuntirdilar. 6. Ota-bobolarimiz behuda soʻzlar soʻzlashdan tilni tiyish kerakligini aytishgan. 7. Alisher Navoiy ota va onani oy-u quyoshga oʻxshatgan. 8. Olimlar ortiqcha saodatga intilish saodatni qoʻlga kiritishga toʻsqinlik qilishligini aytganlar.

228-mashq. «Sheʼriyatga oshno qalblar» mavzusida matn tuzing, oʻzlashtirma gaplardan foydalaning.

229-mashq. Quyidagi misralarga diqqat qiling. Avvalo, uning magʻzini chaqing. Soʻngra mazmunini saqlagan holda undan koʻchirma va oʻzlashtirma gaplar hosil qiling.

*Hokim bo'lmam ham,
Men aytay sizga.
Uzoq yashamoqqa
Bor bitta yorliq.
Mingga kirmasak ham,
Kirardik yuzga.
Dunyoda bo'lmasa dilozorlik.* (A. Oripov)

39-DARS. MATN — ENG YIRIK SINTAKTIK BIRLIK

Dars maqsadi: *Talabalarni matn tuzishga o'rgatish, matndagi bog'lovchi vositalar haqida ma'lumot berish.*

R E J A:

1. Matn haqida umumiy ma'lumot, uning gapdan farqi.
2. Mikromatn va makromatn haqida.
3. Matnni bog'lovchi vositalar.

Har qanday og'zaki va yozma nutq parchasi matn (makromatn) hisoblanadi. Matn mikromatnlarning o'zaro mazmuniy va grammatik bog'lanishidan hosil bo'ladi.

Esda saqlang. *Bir necha gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan yirikroq yozma va og'zaki nutq parchasi mikromatn hisoblanadi.*

Bir umumiy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlardan tashkil topuvchi yaxlit asarga makromatn deyiladi. Masalan, Abdulla Qahhorning «O'g'ri» hikoyasida ishtirok etgan barcha mikromatnlar «o'g'irlik» umumiy mavzusi ostida birlashgan.

Matnning eng kichik birligi gap hisoblanib, ular matn tarkibida ma'lum bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi. Ular quyidagilardan iborat:

bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi ayrim so'zlar, takroriy bo'laklar, olmoshlar, sinonimlar.

Karimjon a'lo o'qish va odobi bilan litseyda katta hurmatga ega. U jamoat ishlarida ham faol qatnashadi.

Matn tarkibidagi ikkinchi gap boshida kelgan *u* olmoshi birinchi gap tarkibida kelgan *Karimjon* o'rnida kelib, ikkinchi gapni birinchi gapga mazmunan bog'lab keladi. Shuning uchun ham u olmoshi matn qismlarini bog'lovchi, ya'ni matn hosil qiluvchi vosita sanaladi.

Mikromatni hosil qilishda takrorlar eng muhim vositadir, chunki u ham gaplarni bog'lovchi vosita hisoblanadi, ham uslubiy bo'yoqdorlik hosil qiladi.

E'tibor bering:

*Olti oykim, she'r yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, o'zgalarga tilayman omad.
Olti oykim, do'stlarim ham pana-panada
Iste'dodim so'nganidan qilar karomat. (A. Oripov)*

Takrorlar gap oxirida qo'llanilishi ham mumkin.

*Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho
Band etgan xayolimni
Tengsiz shul chaman tanho,
Nokaslar emas, yo'q, yo'q,
Onajonim, she'riyat,
Topgan toj-taxtim mening,
Jonajonim she'riyat. (A. Oripov)*

230-mashq. Quyida berilgan parchadan mikromatni bog'lovchi vositalarni toping.

Mastura! Uning qo'llariday mayin, iliq, mehribon qo'llar bormi olamda? Uning barmoqlariday nozik, kishining boshini silaganda qalbini nurga to'ldirib, dilini ravshan qiladigan barmoqlar bormikin dunyoda?

Odatda opa-singil, aka-ukalar uncha inoq bo'lavermaydilar, biroq Mashrab esini taniydiki, qulog'ida Masturaning mehribon, muloyim ovozi yangraydi.

Ilgari, Mastura turmushga chiqmasdan burun, Gulsum opa yoki A'zam akaning tazyiqi o'tgan mahallarda yoki biror gunoh qilib qo'yib kaltak yeyish xavfi tug'ilgan paytlarda, Mastura bilan Mashrab birga bekinishar, g'azab va kaltakni birga baham ko'rishardi.

Masturaning sevgisi, chidami, hijron dog'lari uning o'ziday pok, chiroyli, samimiy, ehtimol, shuning uchundir, Mashrab vafosizlik to'g'risidagi kitoblarni o'qisa, yo erkaklar og'zidan xotin-qizlar haqida shaloq gaplar eshitsa, esiga hamisha Mastura tushadi-yu, butun vujudi isyon ko'taradi, bunday gaplarning birontasiga ishonmaydi.

(O. Yoqubov)

231-mashq. Quyidagi matnni o‘qing. Matn qismlarini bog‘lovchi vositalarni ayting.

KO‘R

Afandining yoshligidan birga o‘sgan bir do‘sti bor edi. Yillar o‘tib, u katta mansabga mindi. Afandi uni lavozimi bilan tabriklash uchun idorasiga kirib bordi. Do‘sti Afandi bilan ko‘rishish o‘rniga:

— Sen kimsan, nima ish bilan kelding? — deb do‘q urdi.

— Meni tanimaysanmi, yoshlikdan birga yong‘oq o‘ynab o‘sgan do‘sting bo‘laman. Seni ko‘r bo‘libdi, deb eshitib, ko‘ngil so‘ragani keluvdim, — dedi Afandi.

(Gazetadan)

232-mashq. Matndagi so‘zlarni bir-biriga bog‘lovchi vositalarni toping va ularga izoh bering.

Adolat va haqqoniyatni o‘zingga rahbar qilib ol, hech kimga zarar yetkazma.

Har vaqt mo‘tadil holda ish yurit, haddan ortiqchalikdan saqlan. Haqsiz, lekin o‘zingga loyiq ko‘rib birovdan intiqom olishga jur‘at qilma.

Kir, ifloslikdan hazar qil, vujuding, libosing va uy-joyingning toza, pokizaligiga diqqat qil.

Mayda-chuyda va istaganingcha bo‘lmay qolgan ishlardan xafalanib, salomatligingni buzma, qalbingning huzur-rohatini ko‘zla.

Adabli, sharm-xayoli, nomusli bo‘l. Bu go‘zal xislatlardan ajralma.

O‘zingni kamtar tut, tavoze’ sharaf va izzat bosqichi ekanini unutma.

Sabrli, muloyim, ochiq yuz, shirin so‘zli bo‘l. Hech kimga qo‘pol muomala qilma.

Xulosa: yuqorida zikr etilgan fazilatlar bilan o‘zingni orasta qilsang, xalqning muhabbatini o‘zingga jalb etasan, hamma senga hurmat nazari bilan qaraydi.

O‘ylang: Tilimizda matnning ahamiyati qanday?

Tayanch tushunchalar: matn, mikromatn, makromatn, takror, bog‘lovchi vositalar.

Quyidagi maqolning ma‘nosini izohlang. Shu maqol asosida mikromatn tuzing.

Har bir so‘zni bilib ayt,

Ko‘pga ma‘qul qilib ayt.

40-DARS. O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

Mazkur dars yakuniy xarakterga ega bo‘lib, uni noan’anaviy tarzda tashkil etish mumkin.

Dars «Manzilga kim birinchi bo‘lib yetadi?» deb nomlanadi.

O‘qituvchi dars davomida to‘rtta bekatdan o‘tilishini, har bir bekatda ularni nazoratchilar kutib turganligini aytadi. Shundan so‘ng o‘quvchilar ichidan to‘rtta nazoratchi saylanadi, ularga oldindan tayyorlab qo‘yilgan paketlar topshiriladi. Paketlar ichida quyidagi savol va topshiriqlar bo‘ladi. (O‘qituvchi o‘z imkoniyati va sinfdagi bolalarning iqtidoriga qarab turib savol va topshiriqlarni almashtirishi mumkin.)

1-bekat «So‘z birikmasi» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. So‘z birikmasi deb nimaga aytiladi?
2. Bitishuv usuli haqida so‘zlab bering
3. Boshqaruv munosabati deganda nimani tushunasiz?
4. Moslashuv birikmalariga misollar keltiring.

II. So‘z birikmalaridagi xato ketgan o‘rinlarni toping va ularni daftaringizga ko‘chirib yozing.

A’lochi yozmoq, tog‘amning o‘quvchi, chiroyli boshara, xunuk kayfiyati, baland sovg‘amiz, bizning bo‘yli.

2-bekat «Sodda gap bekati» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Sodda gap deb nimaga aytiladi?
2. Bir bosh bo‘lakli gapdan ikki bosh bo‘lakli gapning farqini aytib bering.
3. Shaxsi ma’lum gapni izohlang.
4. Shaxsi noma’lum gapga ta’rif bering.
5. Shaxsi topilmas gapga misollar keltiring.
6. Shaxsi umumlashgan gap nima?
7. Atov gapga misollar keltiring.

II. Noto‘g‘ri berilgan qo‘shimchalarni to‘g‘rilang va gaplarga izoh bering.

1. Biz obod va ozod Vatanda yashayman.
2. Bilim baxt keltirmoqchi.
3. Katta hurmatda, kichikka izzatda bo‘lajak.
4. Men 3-kursda o‘qiysan.

III. Har bir gap tarkibida to‘rttadan so‘z bor. So‘zlarni o‘rni-o‘rniga qo‘ying va gaplarni izohlang.

3-bekat «Qo‘shma gap» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Qo‘shma gap deb nimaga aytiladi?
2. Bog‘lovchisiz qo‘shma gapga ta’rif bering.
3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qanday hosil qilinadi?
4. Bog‘langan qo‘shma gaplarni bog‘lovchi vositalar haqida gapirib bering.

II. Qismlari almashtirilgan qo‘shma gaplarni to‘g‘rilab daftaringizga ko‘chirib yozing. Qo‘shma gaplarga ta’rif bering.

O‘lkamizga Navro‘zi olam keldi, chunki u yerda bobom yashaydi. Bahor keldi va odam aqlini bilim oshirdi. Yozgi ta’tilda tog‘ga bormoqchiman, butun borliq ko‘m-ko‘k maysalarga burkandi. Soy suvini bahor toshirar, qir-u adirlar, qip-qizil lolaqizg‘aldoqlar to‘lib ketdi.

4-bekat «Ergash gapli qo‘shma gap» deb nomlanadi

I. Savol va topshiriqlar:

1. Ergash gap deb nimaga aytiladi?
2. Bosh gapga ta’rif bering.
3. Ergash gapni izohlang.
4. Ergash gapni bosh gapga bog‘lovchi vositalar haqida gapirib bering.

II. Quyidagi gaplarni davom ettiring va ergash gapni bosh gapga bog‘lovchi vositalar haqida gapirib bering.

1. Vatanimiz gullab- yashnasin deb, ...
2. Ekinlarga o‘z vaqtida ishlov berishdi,...
3. Kimning bilimi kuchli bo‘lsa,...

III. Krossvordni yeching, unga yashiringan ergash gapli qo‘shma gapni topib izohlang.

- 1–3. Asal so‘zining sinonimi.
- 4–5. Dona son qo‘shimchasi
- 6–8. Uyqudagi holat.
- 9–10. Ravishdosh yasovchi qo‘shimcha.

- 14–18. Daraxt kesilgandan keyingi qoldiq.
 19–21. Hordiq soʻzining sinonimi.
 22–23. Buyruq feʻli.
 24–25. Sifatdosh yasovchi qoʻshimcha.

Dars oxirida oʻqituvchi faol oʻquvchilarni, yaʼni soʻnggi bekatga yetib kelganlarni baholab, yil davomida oʻtilganlarni umumlashtiradi va darsni yakunlab beradi.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
1-dars. Fonetika va leksikologiya yuzasidan oʻtilganlarni takrorlash	4
2-dars. ...Morfologiya yuzasidan oʻtilganlarni takrorlash	10
3-dars.Gap va uning grammatik belgilari	18
4-dars. Gapda soʻzlarning bogʻlanishi	22
5-dars. . Tobe bogʻlanish. Tobe bogʻlanishning tuzilishi. Tobe boʻlakning hokim boʻlakka bogʻlanish yoʻllari	26
6-dars. Soʻz birikmasi	31
7-dars. Tobe boʻlakning hokim boʻlakka kelishik qoʻshimchalari yoki koʻmakchilar yordamida bogʻlanishi va ularning sinonimiyasi	35
8-dars. Qaratqich kelishigi va egalik qoʻshimchalarining qoʻllanilishi	38
9-dars. Gap boʻlaklari.....	43
10-dars. Kesim va uning ifodalanishi	46
11-dars. Ega va kesimning moslashuvi	52
12-dars. Toʻldiruvchi va uning ifodalanishi	55
13-dars. Hol va uning ifodalanishi.....	61
14-dars. Aniqlovchi va uning ifodalanishi. Sifatlovchi aniqlovchi	66
15-dars. Qaratqich aniqlovchi. Izohlovchi aniqlovchi	69
16-dars. Uyushiq boʻlakli gaplar.....	74
17-dars. Uyushgan boʻlaklarning shakllari va ularda teng bogʻlovchilarning qoʻllanilishi.....	76
18-dars. Uyushiq boʻlakli gaplarda umumlashtiruvchi soʻzlarning qoʻllanilishi	84
19-dars. Ajratilgan boʻlakli gaplar	87
20-dars. Tartibini oʻzgartirish orqali gap boʻlaklarini ajratish	89
21-dars. Izohlash orqali gap boʻlaklarini ajratish	91
22-dars. Undalmali murakkablashgan gaplar	93
23-dars. Undalmalarning undov soʻz va egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanilishi hamda ularning uslubiyati ...	96
24-dars. Kirish soʻzlar va ularning uslubiy xususiyatlari	99
25-dars. Kiritmalar va ularning uslubiy xossalari	103
26-dars. Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari. Darak gaplar va ularning	

uslubiy xususiyatlari.....	104
27-dars. Buyruq hamda istak gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari	
108	
28-dars. So‘roq gaplar va ularning uslubiy xususiyatlari	112
29-dars. Gaplarning his-hayajon ishtirokiga ko‘ra turlari	115
30-dars. Sodda gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlari. Gap bo‘laklarining tartibi	117
31-dars. Qo‘shma gaplar	123
32-dars. Qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar va qo‘shma gap turlari	127
33-dars. Qismlari ohang yordamida bog‘langan qo‘shma gaplar	130
34-dars. Ergashtiruvchi bog‘lovchili qo‘shma gaplar va ularning tasnifi	137
35-dars. Ergashtiruvchi bog‘lovchili qo‘shma gaplar bilan sodda gaplar sinonimiyasi	141
36-dars. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar va ularning tasnifi	143
37-dars. Havola bo‘lakli qo‘shma gaplar bilan sodda gaplar sinonimiyasi	145
38-dars. Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplar uslubiyati	148
39-dars. Matn — eng yirik sintaktik birlik	154
40-dars. O‘tilganlarni takrorlash	156